

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

L.S.KARIEVA

MAKROIQTISODIYOT

darslik

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT - 2021

UDK: 330.101.542 (075.3)

BBK 65.012.1 YA73

G604

Karieva L.S. Makroiqtisodiyot. darslik 2021, 323 bet.

Ushbu darslikning asosini muallif tomonidan texnika universitetida 5230100- "Iqtisodiyot" (tarmoq va sohalar bo'yicha) va 5230280 - "Menejment"(sanoat korxonalari innovatsion loyihalarini boshqaruvi) yo'nalishlariga "Makroiqtisodiyot" fanidan o'qitilayotgan ma'ruzalari tashkil etgan. Darslikda makroiqtisodiyotning nazariy va amaliy tomonlari yoritilgan. Har bir mavzu uchun, nazorat savollari keltirilgan. Fanning asosiy vazifasi talabalarga makroiqtisodiy muammolarni o'rganish uchun tahliliy apparatlardan foydalanish, turli xil makroiqtisodiy jarayonlar haqida batafsil tasavvurga ega bo'lish, miqdoriy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini chuqurlashtirish, zamonaviy makroiqtisodiy rivojlanish va uni qo'llashning yangi yo'nalishlari to'g'risida tushunchani, iqtisodiy tafakkurni kengaytirish va davlatning makroiqtisodiy siyosati mazmunini tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish to'g'risida keng iqtisodiy mulohazalar yuritishni va uni amalda tadbiq etish yo'llarini o'rgatishdan iborat.

***

Учебник основан на авторских лекциях по «Макроэкономике» по направлениям 5230100 - «Экономика» (промышленности и отрасли) и 5230280 - «Менеджмент» (управление инновационными проектами промышленных предприятий) в Техническом университете. Учебник охватывает теоретические и практические аспекты макроэкономики. По каждой теме предусмотрены контрольные вопросы. Основная задача предмета - научить студентов использовать аналитический инструментарий для изучения макроэкономических проблем, получить детальное представление о различных макроэкономических процессах, углубить навыки решения количественных задач, современных тенденций макроэкономического развития и новых направлений их применения и расширить понимание государства, сформировать экономическое мышление и обучить умению анализировать содержание макроэкономической политики государства, проводить широкие экономические размышления и способы ее реализации на практике.

***

The textbook is based on the author's lectures on "Macroeconomics" in the areas of 5230100 - "Economics" (industry and industries) and 5230280 - "Management" (management of innovative projects of industrial enterprises) at the Technical University. The textbook covers theoretical and practical aspects of macroeconomics. Control questions are provided for each topic. The main objective of the subject is to teach students to use analytical tools to study macroeconomic problems, get a detailed understanding of various macroeconomic processes, deepen their skills in solving quantitative problems, modern trends in macroeconomic development and new directions for their application and expand understanding of the state, form economic thinking and teach the ability to analyze content. macroeconomic policy of the state, to carry out broad economic reflections and ways to implement it in practice.

UDK: 330.101.542 (075.3)

BBK 65.012.1 YA73

Taqrizchilar:

Mo'minov N.G.- i.f.n. prof. "Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrasida (O'zMU)

Saidkarimova M.I.- i.f.n. dosent "Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti" kafedrasida (ToshDTU)

KIRISH

Fanning asosiy vazifasi talabalarga makroiqtisodiy muammolarni o'rganish uchun tahliliy apparatlardan foydalanish, turli xil makroiqtisodiy jarayonlar haqida batafsil tasavvurga ega bo'lish, miqdoriy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini chuqurlashtirish, zamonaviy makroiqtisodiy rivojlanish va uni qo'llashning yangi yo'nalishlari to'g'risida tushunchani kengaytirish, iqtisodiy tafakkurni kengaytirish va davlatning makroiqtisodiy siyosati mazmunini tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish to'g'risida keng iqtisodiy mulohazalar yuritishni va uni amalda tadbiq etish yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Makroiqtisodiyot fani milliy iqtisodiyotni rivojlanish qonuniyatlari uning ichki munosabatlar tizimini yaxlit holda o'rganadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotni davriyligi, inflyasiya, ishsizlik, iqtisodiy siyosat, foiz stavkasi, narxlar, davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari bilan bog'liq muommolar makroiqtisodiyot qismida ko'rib chiqiladi.

Makroiqtisodiyot fanining amaliy yo'nalishi talabalarning makroiqtisodiy tahlil usullari va vositalarini amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasini, davlatning makroiqtisodiy siyosati mazmunini tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy kontseptsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib makroiqtisodiy jarayonlarning qonuniyatlarini, muammolarni makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda ularni hal qilish yo'llarini turli modellar vositasitalariga tayangan holda o'rganadi. Bu esa mamlakatimizni milliy iqtisodiyotini modernizatsiya qilish davrida mutaxassislarga qo'yiladigan muxim talablardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, "Makroiqtisodiyot" boshqa amaliy iqtisodiy fanlarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan nazariy asosni ham ta'minlab beradi.

1. MAKROIQTISODIYOTGA KIRISH

1.1 “Makroiqtisodiyot”ning shakllanish tarixi, obyekti, predmeti, vazifalari va iqtisodiyot sohasidagi boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

Jamiyatning barcha ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatlarini o‘rganish va yuritishda fundamental muammoga duch kelamiz. Bu muammo tabiat bizga in’om etgan resurslarning chegaralanganligidir. Bu muammoni hal qilish uchun insoniyat faoliyati uchun moddiy ne’matlar yuritish jarayonini o‘rganib chiqishimiz kerak. Makroiqtisodiyot fani mamlakat iqtisodiyoti va uning yalpi ishlab chiqarishining o‘sishi, pasayishi, turg‘unlik davrlarini iqtisodiy tahlil qiladigan va uni tartibga solish iqtisodiy mexanizmlarini yaratadi. Bunda makroiqtisodiyot nazariyasiga asoslanadi. Barcha mavjud bo‘lgan resurslardan optimal foydalanish, hamda iqtisodiy o‘sish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni muvaffaqiyat bilan ta’minlash uchun iqtisodchi makroiqtisodiy jarayonlarni tahlil qila bilishi, iqtisodiyotning o‘ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilish, iqtisodiy jihatdan to‘g‘ri xulosalar chiqara olishi, hamda bu xulosalarni to‘g‘ri va asosli ekanligini isbotlab bera olishi kerak.

Makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot singari, iqtisodiy nazariyaning bir bo‘lagi hisoblanadi. Yunon tilidan tarjima qilingan "so‘l" so‘zi "katta" (mos ravishda "mikro" - "kichik") va "iqtisod" so‘zi - "uy xo‘jaligi" degan ma’noni anglatadi. Shunday qilib, makroiqtisodiyot - bu iqtisodiyotning umuman yoki uning yirik agregatlarining xulq-atvorini o‘rganadigan fan bo‘lib, iqtisodiyot esa murakkab yirik yagona ierarxik tashkil qilingan tizim sifatida, iqtisodiy jarayonlar va hodisalar va ularning ko‘rsatkichlari to‘plami sifatida qaraladi.

Makroiqtisodiyot kursining ahamiyati shundaki, u boshqa iqtisodiy fanlarning konsentratsiyalashgan yig‘indisi sifatida xizmat qiladi, hamda bu fanlarni bilishga tayanadi. Makroiqtisodiyot korporatsiyalar, uy-xo‘jaliklari va davlatning o‘zaro manfaatlariga taaluqli ko‘pgina masalalarni yechishda to‘g‘ri yo‘nalish beradi. Bu muammolarni o‘rganish makroiqtisodiyotning predmeti hisoblanadi. Makroiqtisodiyot boshqa iqtisodiy fanlar, ayniqsa, mikroiqtisodiyot, iqtisodiy matematika, innovatsion iqtisodiyot, tarmoqlararo balans, loyihalar tahlili, milliy

iqtisodiyot va shu kabi fanlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ularning barchasi uchun iqtisodiyot yagona tadqiqot obyekti bo‘lib xizmat qiladi.

Makroiqtisodiyot atamasi kundalik foydalanishga nisbatan yaqindagina kiritilgan bo‘lsada makroiqtisodiy tahlil elementlari iqtisodiyot fani bilan deyarli birga paydo bo‘ldi. Birinchi marta "makroiqtisodiyot" atamasi 1933 yilda taniqli norvegiyalik olim - matematik iqtisodchi, ekonometriya asoschilaridan biri, Nobel mukofoti sovrindori Ragnar Frish tomonidan o‘zining maqolasida ishlatilgan. Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini yaxlit bir jarayon sifatida tadqiq qilish, unga turli elementlarining o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’siri xos bo‘lgan tizim sifatida yondoshish dastlab F.Kene asarlarida uchraydi. Fransiya qiroli Lyudovik XV saroyi vrachi F.Kene 1758 yilda, milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayoni pul oqimlarining doiraviy aylanishi sifatida tasvirlangan “Kene jadvali”ni tuzishda ilk bor makroiqtisodiy tahlil elementlarini qo‘lladi. Makroiqtisodiy tahlilning tamal toshlari, shuningdek, J.B.Sey, L.Valras, V.Pareto va boshqa olimlar tomonidan XIX asrdanoq qo‘yilgan edi deb ta’kidlash mumkin. Keyinchalik, K.Marks o‘zining jami ijtimoiy mahsulot (JIM)ni takror ishlab chiqarish sxemasi, V.Leontev esa o‘zining tarmoqlararo balansi bilan makroiqtisodiyotni iqtisodiy nazariyaning alohida bo‘limi sifatida ajralib chiqishi uchun mustahkam asos yaratishdi.

Zamonaviy makroiqtisodiy nazariya taniqli ingliz iqtisodchisi, Kembrij maktabi vakili lord Jon Maynard Keynsning asosiy ishlaridan kelib chiqadi. 1936 yilda Keyns makroiqtisodiy tahlilga asos solgan "Bandlik, foizlar va pullarning umumiy nazariyasi" kitobini nashr etdi. Keyns ishining ahamiyati shunchalik katta ediki, iqtisodiy adabiyotlarda "Keyns inqilobi" atamasi paydo bo‘ldi va Keyns makroiqtisodiy modeli yoki o‘sha vaqtgacha mavjud bo‘lgan iqtisodiy hodisalarni o‘rganishda an’anaviy klassik yondashuv (mikroiqtisodiy tahlil - klassik model)dan farqli o‘laroq, Keynscha yondashuv paydo bo‘ldi.

Shunday qilib, makroiqtisodiyot o‘z predmeti va tadqiqot usullariga ko‘ra mustaqil fan sifatida XX asrning o‘rtalariga kelib shakllanib bo‘ldi.

Iqtisodchilar makroiqtisodiyotni boshqa iqtisodiy fanlar bilan aloqalarini rivojlantirish yo‘llarini tadqiq qilishda insonlarning samarali harakati gipotezasidan

foydalanishadi.

Alohida bozorlarda individual xo'jalik yurituvchi subyektlarning (iste'molchi yoki ishlab chiqaruvchining) iqtisodiy xulq-atvorini o'rganadigan mikroiqtisodiyotdan farqli o'laroq, makroiqtisodiyot butun iqtisodiyotni o'rganadi, ya'ni butun iqtisodiyot uchun umumiy bo'lgan muammolarni o'rganadi va yalpi ichki mahsulot kabi umumiy miqdorlar bilan ishlaydi. Milliy daromad, yalpi talab, yalpi taklif, yalpi iste'mol, investitsiya, narxlarning umumiy darajasi, ishsizlik darajasi, hukumat qarzi va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Makroiqtisodiyot o'rganadigan asosiy muammolar: iqtisodiy o'sish va uning sur'atlari; iqtisodiy sikl va uning sabablari; bandlik darajasi va ishsizlik muammosi; umumiy narx darajasi va inflyasiya muammosi; foiz stavkalari darajasi va pul muomalasi muammolari; davlat byudjeti holati, byudjet kamomadini moliyalashtirish muammosi va davlat qarzi muammosi; to'lov balansi holati va valyuta kursi muammolari; makroiqtisodiy siyosat muammolaridir.

Bu muammolarning barchasi mikroiqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan hal qilinishi mumkin emas, ya'ni individual iste'molchi, individual firma va hatto alohida sanoat darajasidan ham. Aynan shu kabi bir qator umumiy yoki makroiqtisodiy muammolar mavjudligi sababli, iqtisodiy nazariyaning mustaqil bo'limi, mustaqil intizom - makroiqtisodiyotning paydo bo'lishiga ehtiyoj bor.

Insonlarning samarali harakati – bu chegaralangan imkoniyatlar sharoitida ularning yuqori samaraga erishish uchun qiladigan xatti-harakatidir. Insonlarning samarali harakati ularning “mustaqil xohishlaridan” kelib chiqadi. Har bir inson o'z harakatini samarali bo'lishini ko'zlaydi, yaxshi, moddiy va ma'naviy boy yashashni istaydi va bu maqsadga intiladi. Resurslar, vaqt va inson harakatini chegaralanganligi har doim bir nechta masalalarni hal qilinishini taqazo qiladi.

Makroiqtisodiyot boshqa iqtisodiy fanlar kabi mamlakat xalq xo'jaligini butunligicha yoki uning yirik tarmoqlarini va shuningdek xalqaro iqtisodiyotni rivojlantirish muammolarini o'rganadi. Har bir mamlakat o'z ichki ehtiyojlarini va xalqaro ehtiyojlarni ta'minlash uchun xalq xo'jaligi miqyosida nima, qanday, qancha va kim uchun ishlab chiqarish kerak, hamda mamlakat iqtisodiy tizimida

bo'layotgan o'zgarishlarga tayyormi degan muammolarni hal qilishi lozim.

Makroiqtisodiyot - bu iqtisodiyot fanining butun iqtisodiyotni boshqarish qonunlarini ochib beradigan, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish bilan bog'liq milliy munosabatlarni o'rganadigan bo'limi. Makroiqtisodiyotda umumiy miqdorlar (yalpi talab, yalpi taklif, narxlarning umumiy darajasi, ishsizlik va boshqalar) ishlatiladi.

Makroiqtisodiyotni o'rganishning ahamiyati quyidagilarda ifodalanadi:

- u nafaqat makroiqtisodiy hodisa va jarayonlarni tavsiflaydi, balki ular o'rtasidagi qonuniyat va bog'liqlikni aniqlaydi;

- makroiqtisodiy bog'liqliklar va munosabatlarni bilish iqtisodiyotdagi mavjud vaziyatni baholashga va uni yaxshilash uchun nimalar qilish kerakligini, avvalambor, siyosatchilar nimani o'z zimmalariga olishi kerakligini ko'rsatishga, iqtisodiy siyosat tamoyillarini ishlab chiqishga imkon beradi;

- makroiqtisodiyotni bilish kelajakda jarayonlarning qanday rivojlanishini bashorat qilish, ya'ni kelajakdagi iqtisodiy muammolarni taxmin qilish imkon beradi.

Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo'limi hisoblanib, unda milliy xo'jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko'rinishi o'zaro farqlanadi:

- a) pozitiv makroiqtisodiyot;
- b) normativ makroiqtisodiyot.

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o'rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo'nalishlarini taklif etadi.

Shu joyda iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo'limi sifatida makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot fanlarining predmetlarini o'zaro farqlab olishimiz zarur.

Makroiqtisodiyotni o'rganish obyekti milliy iqtisodiyot, ya'ni mamlakatning yagona yaxlit iqtisodiy tizimi bo'lib, u o'zaro birlashtirilgan va bir-biriga bog'liq bo'lgan quyi tizimlar to'plamini o'z ichiga oladi:

- iqtisodiyot sohalari, tarmoqlari, tarmoqlari va kichik tarmoqlari, mintaqalari, iqtisodiyotning tarkibiy qismlari;

- yig'ma (bog'langan) ko'rsatkichlar: yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy mahsulot, milliy boyluk va milliy daromad, muomaladagi pul muomalasi, ish bilan band bo'lgan aholining umumiy soni, iste'mol, milliy bozorda ish qobiliyati va holati, yalpi talab va yalpi taklif. Iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasini, ya'ni vaqt o'tishi bilan o'zgarishini tahlil qilish, ma'lum bir davr uchun milliy iqtisodiyotning holati va rivojlanish tendensiyalarini baholash, muammolarni aniqlash, ularni hal etish yo'llari va usullarini aniqlashga imkon beradi;

- o'rtacha ko'rsatkichlar: o'rtacha yillik (oylik o'rtacha), aholi jon boshiga o'rtacha daromadlar va xarajatlar, o'rtacha ish haqi, aholi jon boshiga o'rtacha iste'mol va jamg'arma, o'rtacha mehnat unumdorligi, o'rtacha yillik o'sish sur'atlari, o'sish, pasayish va boshqalar.

Makroiqtisodiyotda yig'ish natijasida olinmaydigan ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Bunga quyidagilar kiradi: inflyasiya darajasi, foiz stavkasi darajasi, milliy valyuta kursi, multiplikator va tezlashtirish effektlari va boshqalar.

Makroiqtisodiyot subyektlari (iqtisodiy agentlari):

- uy xo'jaliklari - maqsadi foydaliligini maksimal darajaga ko'tarish bo'lgan umumiy, oqilona ta'sir qiluvchi makroiqtisodiy agent. Ular iqtisodiy resurslarning egalari (mehnat, yer, kapital va tadbirkorlik qobiliyati); tovarlar va xizmatlarning asosiy xaridorlari;

- firmalar - iqtisodiy faoliyatning maqsadi maksimal foyda olishdan iborat bo'lgan jami, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent. Ular iqtisodiy resurslarning asosiy xaridorlari va tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar;

- davlat iqtisodiy jarayonlarga ta'sir o'tkazish, iqtisodiyotni tartibga solish uchun siyosiy va qonuniy huquq bilan ifodalanadigan oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agentdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning asosiy vazifasi

milliy bozordagi nosozliklarning (fiyasko) oldini olish va ularni yo'q qilish, ijtimoiy farovonlikni maksimal darajaga ko'tarishdir. U jamoat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, davlat sektori faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchi, milliy daromadni qayta taqsimlovchi, moliya bozorida kreditor yoki qarz oluvchi, bozor iqtisodiyoti faoliyatini tartibga soluvchi va tashkilotchi vazifasini bajaradi;

- tashqi sektor bu mamlakat xalqaro savdo, kapital harakati orqali o'zaro aloqada bo'lgan dunyoning barcha boshqa davlatlarini birlashtiradigan, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agentdir.

Mikroiqtisodiy tahlil obyekti bo'lib alohida tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va taklif hisoblansa makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'sirini tahlil qilinadi.

Makroiqtisodiyot quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga mo'ljallangan:

1. Milliy iqtisodiyotning mazmuni va tuzilishini aniqlash;
2. Har bir elementning milliy iqtisodiy tizim doirasidagi o'rni, roli va funksiyasini, ularning o'zaro ta'sirini aniqlash;
3. Milliy iqtisodiy tizimning iqtisodiy qarorlarni qabul qilish tizimiga, cheklangan resurslardan oqilona va samarali foydalanishga ta'sirini aniqlash;
4. Milliy iqtisodiy tizimni takomillashtirish va rivojlantirish uchun potensial qobiliyatini baholash;
5. Iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashtirish, aniq tarixiy sharoitlarda milliy iqtisodiyot holatining xususiyatlarini hisobga oladigan tavsiyalar berish orqali davlat tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga ta'sir o'tkazish.

Makroiqtisodiyotning o'ziga xos tadqiqot maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy qonunlar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, ularning namoyon bo'lishining obyektiv qonunlarini aniqlash va tushuntirish, ulardan makro darajada foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish;

- davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatga davlatni tartibga solish usullarini takomillashtirish orqali ta'sir o'tkazish, bu uning milliy

iqtisodiyotni rivojlantirish samaradorligi va ijtimoiy yo'nalishini oshirishdagi o'rni va rolini tushuntiradi.

Milliy iqtisodiyotni makroiqtisodiy rivojlanishining o'ziga xos maqsadlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish sohasida - bu ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan maksimal hajmi va tovar va xizmatlarning haqiqatda kutilayotgan ishlab chiqarish darajasi, ya'ni milliy iqtisodiyotning iqtisodiy o'sishni va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlash qobiliyatidir;

- bandlik sohasida - bu mehnatga layoqatli aholining yuqori ish bilan ta'minlanishini va tabiiy darajada past darajadagi majburiy ishsizlikni ta'minlashdir. Bu iqtisodiy resurslardan foydalanish va aholining daromadlari ko'payishini ta'minlaydi;

- barqaror bozor narxlarini saqlash va tovar va pul bozorlari muvozanatini ta'minlash, inflyasiya darajasini nolga yaqin ushlab turish, ya'ni inflyasiya o'sishini, shu jumladan inflyasion portlashni oldini olish;

- milliy iqtisodiyotning ochiqligini tavsiflovchi va to'lov balansi holatiga ta'sir ko'rsatadigan va valyuta kursini barqarorlashtiradigan eksport va import balansini ta'minlash.

Mikroiqtisodiyotda "belgilangan" deb qabul qilingan, ya'ni mikroiqtisodiy tadqiqot predmeti hisoblanmaydigan ko'pgina ko'rsatkichlar, jumladan iste'molchilarning daromadlari, jamg'armalari, foiz stavkasining dinamikasini va buni belgilovchi omillarni makroiqtisodiyot tadqiq qiladi.

Makroiqtisodiyot yalpi ishlab chiqarishining barqaror o'sishini, resurslarning to'liq bandliligini, inflyasiyaning past sur'atlarini va to'lov balansining muvozanatini ta'minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganadi.

Keltirilgan ta'rifdan ko'rinib turibdiki makroiqtisodiyot predmetida o'zaro bog'liq uch jihatni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular:

1) milliy iqtisodiyot;

- 2) davlat tomonidan iqtisodiy siyosati yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;
- 3) jahon xo'jaligi doirasida milliy iqtisodiyotni boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o'zaro munosabatlari masalasi.

Makroiqtisodiyotning boshqa iqtisodiy fanlar bilan aloqasi.

Umuman olganda iqtisodiy nazariya singari, makroiqtisodiyot ham jamiyatning iqtisodiy tizimi, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati faoliyati mexanizmining ilmiy asosidir. Makroiqtisodiyot u bilan o'zaro aloqada bo'lgan boshqa iqtisodiy fanlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, birinchi navbatda milliy iqtisodiyotni prognozlash va rejalashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy statistika, mintaqaviy iqtisodiyot, pul muomalasi va kredit, moliya va boshqalar. Makroiqtisodiyot iqtisodiy munosabatlar nazariyasini va ushbu munosabatlar subyektlaridan biri - davlatning xatti-harakatlarini shakllantiradi, boshqa iqtisodiy fanlar tomonidan qo'llaniladigan makroiqtisodiy kategoriyalarning mohiyati va mazmunini ochib beradi. Boshqa tomondan, makroiqtisodiyotda boshqa fanlarning metodlari va usullarini qo'llash makroiqtisodiy jarayonlarning tarixiy, iqtisodiy, ma'muriy, demografik, mintaqaviy va boshqa omillar ta'siridagi xususiyatlarini yanada to'liq aks ettirishga imkon beradi. Shu ma'noda, boshqa iqtisodiy fanlar iqtisodiy nazariyaga (va makroiqtisodiyotga) nisbatan ham obyekt, ham funksiya bo'yicha xususiydir. Makroiqtisodiyot prognozlash va rejalashtirish, statistika, iqtisodiy tarix, mintaqaviy iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlash ayniqsa muhimdir. Makroiqtisodiyot va milliy iqtisodiyotni prognoz qilish milliy boylik va yalpi mahsulot, mamlakatda milliy daromad, iste'mol va jamg'arishni yaratish va foydalanishni tavsiflovchi toifalar va ko'rsatkichlarga asoslanadi. Makroiqtisodiyot bashorat qilish obyekti va uning mexanizmini aniqlaydi (yalpi talab va yalpi taklifning muvozanati, uning omillari orqali), bashorat qilish va rejalashtirish metodologiyasi va tamoyillarini shakllantiradi. Milliy iqtisodiyot darajasida rejalashtirishda makroiqtisodiy tahlil asosida rivojlanishning oldingi bosqichining xususiyatlari va istiqboldagi vazifalari hisobga olinadi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari, maqsad va vazifalari, shuningdek o'sish parametrlari (indikativ rejalashtirish) ta'kidlanadi. O'tish davri iqtisodiyotiga ega

bo'lgan ko'plab mamlakatlar tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli dasturlari davlatning iqtisodiy siyosati va strategiyasini asoslaydigan prognoz-rejalashtirish hujjatlari hisoblanadi. Makroiqtisodiyot va statistika (birinchi navbatda ijtimoiy-iqtisodiy statistika) nafaqat umumiy va xususiy iqtisodiy fan sifatida, balki iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning miqdoriy va sifat xususiyatlariga munosabati bilan ham farqlanadi. Makroiqtisodiyot iqtisodiy munosabatlarni tashkil etishning mohiyati va mazmuni, funksiyalari va tamoyillarini ochib beradi, ya'ni birinchi navbatda ularning sifatli baholarini beradi. Statistika darajalarni miqdoriy baholash va iqtisodiy jarayonlar chegaralarini, ularning rivojlanish ko'lemi va omillarini aniqlash, tendensiyalar va qonuniyatlarni aniqlash qobiliyatini ta'minlaydi. Makroiqtisodiyotda qo'llaniladigan milliy hisoblar tizimi milliy mahsulot va boylikni makroiqtisodiy statistik tahlil qilish obyektini belgilaydi. Shu bilan birga, statistik usullar (masalan, indeksli, grafik, jadvalli) makroiqtisodiyotda omillar o'zaro bog'liqligi xususiyatlarini baholash va tasvirlash, iqtisodiy qonunlarning amaldagi hayotida namoyon bo'lishida keng qo'llaniladi. Makroiqtisodiyot va iqtisodiy tarix, iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishini tavsiflaganda, xuddi shu usuldan foydalaniladi. Makroiqtisodiyot iqtisodiy nazariyaning ajralmas qismidir. Makroiqtisodiyotdagi ushbu tamoyil mantiqiy, tizimli usul bilan birlashtirilgan bo'lib, bu iqtisodiy nazariyaning turli xil yondashuvlari, maktablari va yo'nalishlarini, iqtisodiyotning tarixiy rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi, pul-kredit tizimi va unga tegishli siyosat, daromadlarni farqlash va turmush darajasining o'sishi va boshqalar. Ammo makroiqtisodiyot tarix bilan cheklanib qolmaydi. U qonuniyatlarni topishga, milliy iqtisodiyot rivojlanayotgan qonuniyatlarni kashf etishga, makroiqtisodiy tartibga solish mexanizmi va vositalarini ishlab chiqishga intiladi, tarix (shu jumladan iqtisodiy) iqtisodiy rivojlanish voqealari va faktlarini ularning o'ziga xos o'ziga xosligi, ishlash joyi va vaqti bilan izohlashga harakat qiladi. Makroiqtisodiyot va mintaqaviy iqtisodiyot, birinchidan, iqtisodiy hodisalarni qamrab olish darajasi (hajmi) bilan farq qiladi: mintaqaviy iqtisodiyot milliy iqtisodiyotning bir qismidir;

ikkinchidan, mintaqaviy iqtisodiyotning mikro va makroiqtisodiyotni birlashtiruvchi, oraliq bo'g'ini ekanligi, ma'lum darajada iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'iniga xos xususiyatlarga ega. Makroiqtisodiyot va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi iqtisodiyotning nisbatlarini o'zida mujassam etadi

1.2 Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.

Modellashtirish va agregatlashtirish.

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi.

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o'ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko'rsatkichlarni alohida-alohida o'rganib chiqish va ular borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o'ta qiyin vazifadir. Shu sababli ham makroiqtisodiyot fanida *agregat kattaliklardan* foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya'ni bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi. Agregat ko'rsatkichlar yordamida minglab alohida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo'lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko'rsatkichlari emas, balki agregat ko'rsatkichlar hisoblangan baholarning o'rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari, Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklarining kreditlar uchun belgilagan foiz stavkalari kabi kapital uchun to'lov stavkalari umumlashtirilib ularning o'rtacha miqdori bozor foiz stavkasi deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlil jarayonida bu agregat ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Makroiqtisodiy tahlilda asosiy tadqiqot usuli makroiqtisodiy jarayonlarni

agregat ko'rsatkichlardan foydalangan holda iqtisodiy matematik modellashtirishdir.

Makroiqtisodiy modellar iqtisodiy ko'rsatkichlar va jarayonlar o'rtasidagi miqdoriy, sabab - oqibat bog'lanishlarini matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishida ifodalaydi.

Bunga yalpi talab-yalpi taklif (AD-AS) modelini, Keyns xochini, Fillips egri chizig'ini, LS - LM modelini, iqtisodiy o'sishning Domar, Xarrod va Solou modellarini keltirish mumkin. Bu modellarni bir vaqtning o'zida ham grafik ko'rinishda, ham algebraik formula ko'rinishida tasvirlash mumkin. Algebraik formulalar kabi makroiqtisodiy modellar ham ikki, uch yoki bundan ko'p o'zgaruvchili bo'lishi mumkin.

AD-AS modelida yalpi talab va yalpi taklif hajmlarining baholarning umumiy darajasi dinamikasi ta'sirida o'zgarishi va makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizig'i yordamida ishsizlik va inflyasiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi.

Yuqorida sanab o'tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llanaveradi. Ammo ularda keltirilgan empirik koeffitsentlar, turli iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi xususiyati bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo'lmasin, ma'lum darajada mavhumlikka yo'l qo'yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyot ba'zan yopiq iqtisodiy tizim, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo'lmagan "yopiq iqtisodiyot" deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga ega, ya'ni "ochiq iqtisodiyot"ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni to'la-to'kis qamrab olmaydi. Shunga qaramasdan makroiqtisodiy modellardan foydalanish eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning olinishi mumkin bo'lgan ko'p variantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini muvofiqlashtirish imkonini beradi.

1.3. Makroiqtisodiy modellar. Endogen va egzogen o'zgaruvchilar

Makroiqtisodiyotda mantiqiy va rasmiy matematik modellashtirish jarayonlar va hodisalarni tahlil qilish, ularni bashorat qilish uchun ishlatiladi.

Makroiqtisodiy modellar ular orasidagi funksional munosabatlarni o'rnatish uchun turli xil iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni rasmiylashtirgan (mantiqiy, grafik va algebraik) tavsiflar. Har qanday model haqiqatni mavhum soddalashtirishdir, shuning uchun u hamma narsani qamrab ololmaydi.

Iqtisodiy modellar - bu turli xil iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning rasmiy tavsiflari.

Har bir model ikki xil o'zgaruvchini ajratib turadi:

a) ekzogen;

b) endogen.

Ekzogen (tashqi) o'zgaruvchilar tashqi tomondan kiritiladi, bu dastlabki ma'lumot, ular modelni qurish boshlanishidan oldin o'rnatiladi.

Endogen (ichki) o'zgaruvchilar - model ichida hosil bo'ladi, uning echimi natijasidir, model bo'yicha hisob-kitoblar paytida aniqlanadi:

Ekzogen o'zgaruvchilar* → *Model* → *Endogen o'zgaruvchilar

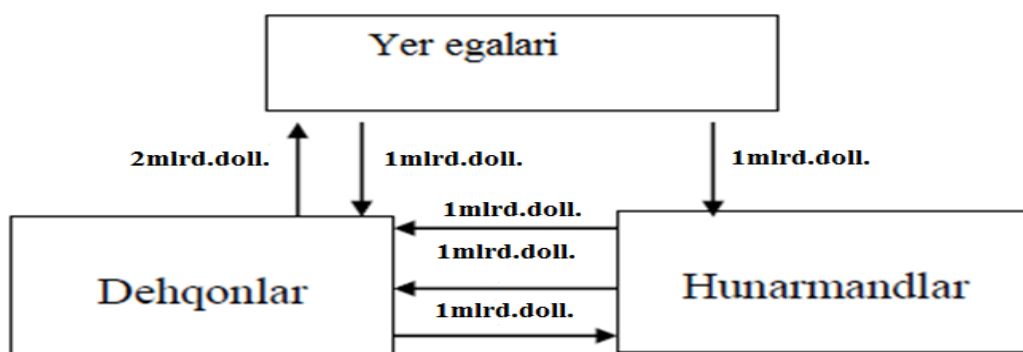
Makroiqtisodiy modellardan foydalangan holda davlat iqtisodiyotga ta'sir nuqtalarini olib borilayotgan siyosat tamoyillarini, foiz stavkasi, ish haqi dinamikasi, inflyasiya darajasi, mahsulot ishlab chiqarish, valyuta kursi va boshqalar kabi hodisa va jarayonlarni boshqarish mexanizmlarini belgilaydi. Bularning barchasi ichki, yoki endogen, o'zgaruvchilar, ularning qiymatlari to'g'ridan-to'g'ri modelning o'zi tahlil qilish orqali aniqlanadi. Ekzogen o'zgaruvchilar modelga tashqi elementlar ta'siri bo'lib, ko'pincha hukumatning moliya siyosati va Markaziy bankning pul-kredit siyosati va ularning vositalari rovida bo'ladi. Davlat xarajatlaridagi o'zgarishlar, soliq stavkalari, qayta moliyalash stavkalari, zaxira stavkalari va pul massasi hajmi shular jumlasidandir.

Tarixda ma'lum bo'lgan birinchi makroiqtisodiy model mavzuning birinchi savolida qayd etilgan "Kene jadvali" hisoblanadi (1.3.1-rasm). Bu modelda F.Kene milliy iqtisodiyot amal qilishini uch sinfnig- 5 mlrd. dollar qishloq xo'jalik

mahsulotlari ishlab chiqaruvchi dehqonlar, jami 2 mlrd. dollar turadigan buyumlar yasashadigan hunarmandlar va 2 mlrd. dollar renta olishadigan yer egalari o'zaro aloqalari sifatida tasvirlaydi. Kene modeliga ko'ra yer egalari olgan 2 mlrd. dollar yer rentasining 1 mlrd. dollarini qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olishga, qolgan 1 mlrd. dollarini esa hunarmandchilik buyumlarini sotib olishga sarflaydilar.

Xunarmandlar dehqonlarga 1mlrd. dollarlik buyumlarini sotadilar va dehqonlardan o'zlari ega bo'lgan 2 mlrd. dollarning 1mlrd dollariga oziq - ovqat mahsulotlari, qolgan 1 mlrd. dollariga esa ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xomashyo sotib oladilar.

Dehqonlar yer egalari 1 mlrd. dollarlik qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotadilar va qolgan 2 mlrd. dollarlik mahsulotni iste'mol va ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun o'zlarida qoldiradilar. Jami olingan 3 mlrd. dollarlik daromadning 1 mlrd. dollari dehqonlar tomonidan hunarmandchilik buyumlari sotib olishga, yana 2 mlrd. dollari esa yer rentasi to'lashga sarflanadi.

1.3.1-rasm. F.Kening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli.

Shunday qilib, makroiqtisodiy bozorlarning balanslashishi ro'y beradi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ekzogen va endogen o'zgaruvchilarga guruhlanibgina qolmasdan *zaxiralarni tavsiflovchi* va *oqimlarni tavsiflovchi* o'zgaruvchilarga ajratiladi. Makroiqtisodiy o'zgaruvchilarning muhim xususiyati shundaki, ular ikki guruhga bo'linadi: oqim tezligi va zaxiralar stavkalari.

Oqim - bu ma'lum vaqt oralig'idagi miqdorni tavsiflovchi ko'rsatkichdir (makroiqtisodiyotda, qoida tariqasida, bir yil davomida).

Zaxira - bu miqdorni ma'lum bir daqiqada, ma'lum bir sanada tavsiflovchi ko'rsatkich (masalan, 2021 yil 1 yanvar).

Birinchi guruh ko'rsatkichlar tadqiqot obyektining ma'lum sanadagi holatini tavsiflaydi. Bularga kapital bilan qurollanganlik darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzi kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar ma'lum davr oralig'ida iqtisodiy jarayonlarning kyechishini tavsiflaydi. Bularga yil davomida ishlab chiqilgan YaIM hajmi, iste'mol va investitsiya xarajatlari miqdori, inflyasiya sur'ati kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Oqimlar ma'lum davr mobaynida zaxiralarning o'zgarishini keltirib chiqaradi. Masalan yil davomida qilingan investitsiyalar iqtisodiyotda to'plangan kapital hajmi, o'z navbatida esa mehnatni kapital bilan qurollanganligi darajasining ham oshishiga olib keladi.

Iqtisodiy o'zgaruvchilarning yana bir tasnifi ularni vaqt o'tishi bilan o'lchash usuli bilan bog'liq.

Qimmatli qog'ozlar o'zgaruvchilari - tadqiqot obyektining ma'lum bir kundagi holatini tavsiflaydi, ularni ma'lum bir vaqt ichida o'lchash mumkin.

O'zgaruvchan oqimlar - vaqt o'tishi bilan iqtisodiy jarayonlarning "borishini" tavsiflaydi, vaqt birligida o'lchanadi.

1. **Statik modellar** iqtisodiy resurslarning umumiy zaxiralari berilganligi va belgilanganligi bilan tavsiflanadi. Bu, masalan, ularni taqsimlash samaradorligini tahlil qilish uchun foydalidir.

2. **Dinamik modellar** quyidagi muammolarni o'z ichiga oladi:

- resurslarni jalb qilish muammosi;
- to'planish muammosi; ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini amalga oshirish muammosi;
- vaqt omili;
- muqobil xarajatlar muammosi.

3. **Qisqa muddatli modellar** - ba'zi mahsulotlar narxlari moslashuvchan emas va talab o'zgarishiga mos kelmaydi.

4. **Uzoq muddatli modellar** - ularda narxlar moslashuvchan bo'lib, talab va taklif o'zgarishiga javob beradi.

5. ***O'rta muddatli modellar*** qisqa va uzoq muddatli o'rtasida oraliqdir.

6. ***Muvozanat modellari*** - tashqi sharoit va parametrlarning o'zgarishini hisobga olgan holda, iqtisodiy jarayon ishtirokchilarining hech biri iqtisodiy xatti-harakatlarini o'zgartirish uchun rag'batlantirmaydigan vaziyatni tavsiflaydi. Iqtisodiy obyektlarning rejaları va ularni amalga oshirishning tasodifiyligi mavjud.

7. ***Muvozanatsiz modellar*** - bir qator jarayonlar murakkablashib ketadigan holatni tavsiflaydi:

- bitimlar muvozanatli narxlar topilgunga qadar, muvozanatsiz narxlarda amalga oshiriladi;

- har bir agent o'zini sug'urtalashga intilayotgan noaniqlik lahzasi mavjud

Muvozanat va muvozanatsiz modellar bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-biriga bog'langan.

- ba'zi agentlar o'z rejalarini amalga oshira olmaydilar;

- to'liq talabga javob beradigan samarali talab darajasi va iqtisodiy faoliyat darajasi o'rtasidagi uzoq muddatli kelishmovchilik ehtimoli.

8. ***Ochiq modellar*** - xalqaro savdoda milliy iqtisodiyotning ishtiroki nazarda tutiladi, mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'lchaydigan asosiy makroiqtisodiy o'zgaruvchilar hisobga olinadi.

9. ***Yopiq modellar*** - milliy iqtisodiyotning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokidan mavhum bo'lgan modellar.

1.4 Yopiq va ochiq iqtisodiyot tushunchasi

Har bir mamlakat ko'plab iqtisodiy aloqalarga ega. Ya'ni o'zaro tovarlar, xizmatlar, axborotlar, kapital va ishchi kuchlari bilan ayirboshlashlardan iborat. Bunday aloqalarni rivojlantirish darajasiga qarab iqtisodiyotning qay darajada ochiqligi aniqlanadi.

Yopiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot tushunchalarini aniqlashda ikkita yondashuv mavjud. Birinchi yondashuvga ko'ra:

Yopiq iqtisodiyot - bu xalqaro savdo hech qanday ta'sir ko'rsatmaydigan va shuning uchun hech qanday eksport va importga ega bo'lmagan iqtisodiyotdir.

Ushbu talqinda yopiq iqtisodiyot, makroiqtisodiy tahlilning asosiy vazifasi bo'lgan milliy iqtisodiyotning ishlash mexanizmini tushunishga imkon beradigan nazariy model sifatida qaraladi.

Yopiq iqtisodiyotni o'rganish orqali biz milliy daromad aylanmasi modelini soddalashtiramiz va milliy iqtisodiyot doirasidagi daromadlar va xarajatlarni tahlil qilishga e'tibor qaratamiz. Shu munosabat bilan yopiq iqtisodiyotdagi umumiy talab iste'mol, investitsiya va davlat tomonidan rejalashtirilgan xarajatlar yig'indisi sifatida taqdim etiladi: Yopiq iqtisodiyot modelida tovarlar, xizmatlar va kapital oqimlari milliy chegaralar tashqarisiga chiqmaydi, hamda unda asosiy makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$Y=C+I+G,$$

bunda Y - milliy mahsulot, daromad

C - uy xo'jaliklarning o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xarid qilishga sarflangan iste'mol xarajatlari

I - shu mamlakat ishlab chiqaruvchilarining o'z mamlakati investitsiya tovarlariga xarajatlari

G - davlat tomonidan o'z mamlakati tovar va xizmatlarini xarid qilish.

Biroq, bir qator muammolar ochiq iqtisodiyotni o'rganishni talab qiladi.

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi – sotdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

Ochiq iqtisodiyot sharoitida milliy daromad aylanmasi modeli eksport va import ta'sirini hisobga oladi va yalpi talab rejalashtirilgan iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlari va sof eksportga sarflanadigan xarajatlar yig'indisi sifatida taqdim etiladi:

Ochiq iqtisodiyotda mamlakatlar o'rtasida o'zaro aloqalar mavjud va u milliy iqtisodiyotda tovar va daromad harakatida namoyon bo'ladi. Asosiy iqtisodiy tenglikka qo'shimcha ko'rsatkich kiritilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$Y=C+I+G+X_n,$$

bunda X_n - xorijliklarning shu mamlakat ichkarisida ishlab chiqargan tovar va

xizmatlarga qilgan xarajatlari bilan xorijda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga ichki xarajatlar o'rtasidagi, ya'ni eksport va import o'rtasidagi farqni shakllantiradi.

Eksport va import birgalikda mamlakatning tashqi savdosi (tashqi savdo aylanmasi) hajmini tavsiflaydi. Makroiqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan eksport va import nisbati (tashqi savdo balansi bo'lgan pul ko'rinishidagi farq) masalasi juda muhimdir. Agar ma'lum bir vaqt ichida import eksportdan oshib ketsa, u holda yuqoridagi formulada sof eksport bo'yicha xarajatlar salbiy bo'lib, bu yalpi talabning pasayishiga va shu sababli makroiqtisodiy tahdidga olib kelishi mumkin.

Agar eksport importdan yuqori bo'lsa, unda sof eksport ijobiy bo'ladi, bu esa umumiy talabni oshiradi. Yalpi talabning bunday o'sishi nafaqat iqtisodiyotning barqarorlashishiga yordam beradi, balki ma'lum sharoitlarda (eksport sohalariga investitsiyalarning ko'payishi) iqtisodiy o'sishga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, turli mamlakatlar turli darajalarda tovar, xizmat, pul, kapital va ishchi kuchini xorijiy mamlakatlar bilan almashtirishda qatnashadilar. Mamlakat qanchalik kichik bo'lsa, qoida tariqasida, uning tashqi bozorga nisbatan bog'liqligi shunchalik katta bo'ladi va aksincha, mamlakat qanchalik katta bo'lsa va o'z resurslari bilan ta'minlansa, bu qaramlik shunchalik kam bo'ladi. Turli mamlakatlar iqtisodiyotining tashqi dunyo bilan munosabatlarining tabiati va tuzilishi har xil bo'lishi mumkin, shuning uchun mamlakatlar tashqi dunyoga ochiqlik darajasi bilan farq qiladi. Ushbu mezon yopiq va ochiq iqtisodiyotni aniqlashga ikkinchi yondashuvni shakllantiradi. Ushbu yondashuvga muvofiq:

Ochiq iqtisodiyotning tashqi dunyo bilan iqtisodiy o'zaro ta'sirida minimal to'siqlar mavjud. (Bunday to'siqlarga umuman ega bo'lmagan mamlakatlar deyarli yo'q).

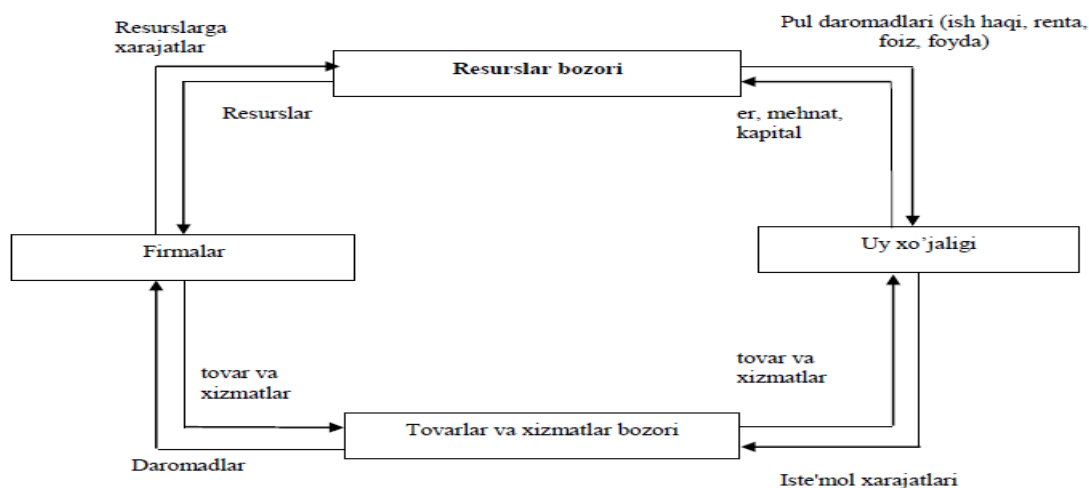
Yopiq iqtisodiyotlar - bu o'zaro aloqada muhim, ba'zan taqiqlovchi to'siqlarga ega bo'lgan iqtisodiyotlar bo'lib, ko'pincha mahalliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi bozordagi kuchli raqobatchilardan himoya qiladi va ba'zida mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozorlarga chiqishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratadi.

Iqtisodiyotning ochiqlik yoki yopiqlik darajasini qanday aniqlash mumkin.

Ba'zan ular buni eksport yoki importning milliy mahsulotdagi ulushi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida tushunishga harakat qilishadi. Biroq, ular faqat tashqi savdoga nisbatan bog'liqlikni ko'rsatadi. Iqtisodiyotning yopiq yoki ochiq bo'lgan darajasi, asosan, davlat tomonidan tartibga solinadigan ayirboshlash rejimi tomonidan baholanishi kerak. Shuni yodda tutish kerakki, tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalar faqat savdo (eksport - import), ya'ni moddiy oqimlar bilan chegaralanmaydi. Ular kapital va ishchi kuchining harakatini (oqimlarini) o'z ichiga oladi. Va shunga qaramay, xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosini xalqaro savdo tashkil etadi.

1.5 Doiraviy aylanish modeli. “Daromadlar-xarajatlar” va “resurslar-mahsulotlar” oqimi

Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarish umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning *doiraviy oqimi modeli* ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya'ni davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan) yopiq iqtisodiyotda bunday doiraviy oqimi firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasida amalga oshiriladi (1.5.1-rasm).

1.5.1-rasm. Sof bozor iqtisodiyoti sharoiti “resurslar - mahsulotlar” va “daromadlar - xarajatlar”ning doiraviy aylanishi modeli.

Uy xo'jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha iqtisodiy

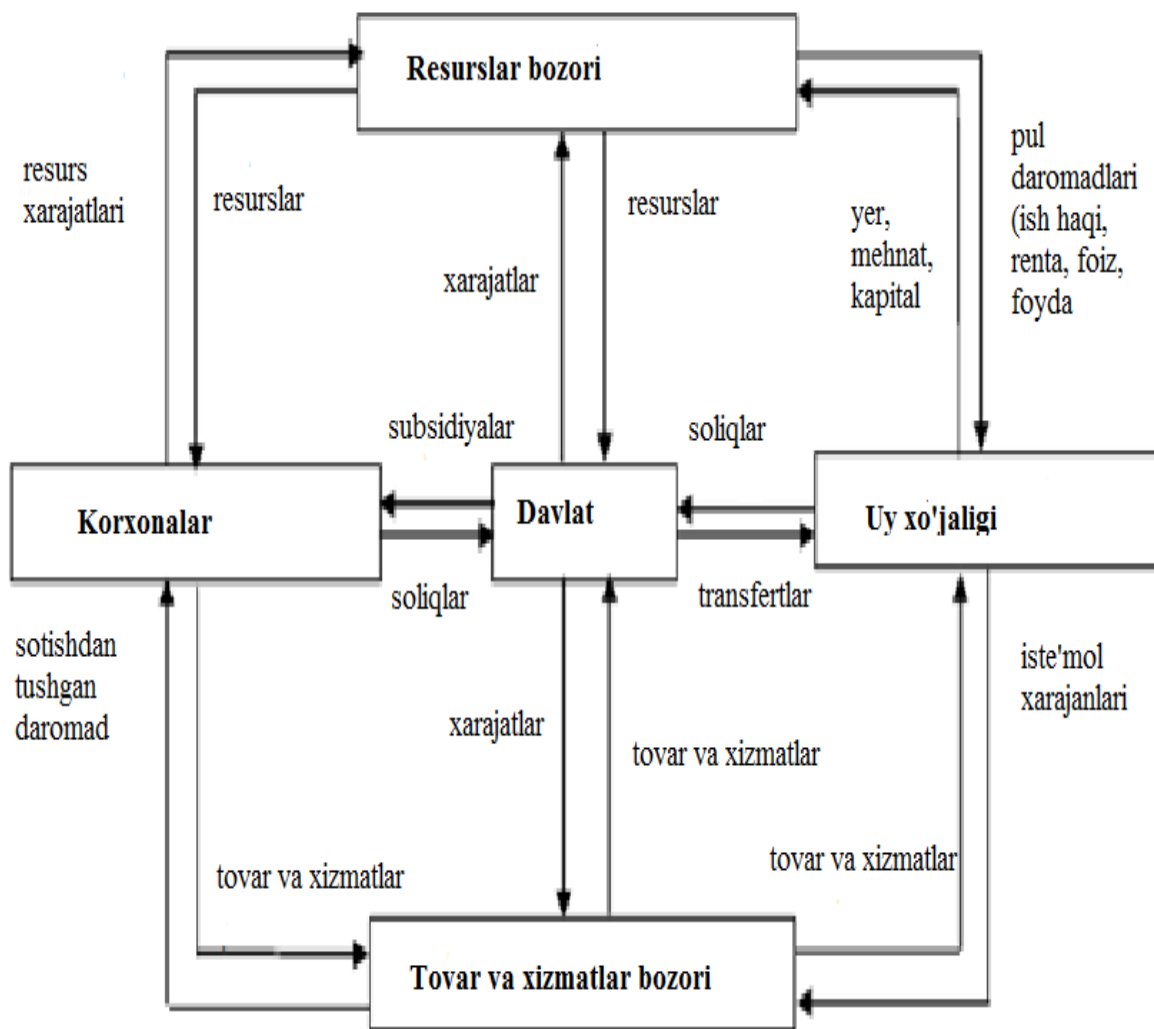
resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so'ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib beradilar. Ayni paytda "resurslar - tovarlar va xizmatlar" oqimiga qarama qarshi yo'nalishda "daromadlar - xarajatlar"ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya'ni, uy xo'jaliklari o'zlari yetkazib bergan iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi hamda ularni tovarlar va xizmatlar iste'mol qilish uchun sarflaydilar yoki aksincha korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlar qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi jami taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi jami talabni ko'rsatadi. Davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o'zaro teng bo'lishi firmalarning yalpi sotuvi, yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmi uy xo'jaliklarining yalpi daromadlari, yoki yalpi daromadlariga teng bo'lishi shaklida namoyon bo'ladi.

Bu ko'rsatkichlar o'rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflyasiya va ishsizlik darajalarining ko'tarilib ketishiga sabab bo'ladi. Davlat aralashuvi mavjud bo'lgan iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko'rinish oladi.

Bunday iqtisodiyotda resurslar - tovarlar va xizmatlar, daromadlar-xarajatlarning uzluksiz harakati ham bozor mexanizmlari orqali, ham davlat aralashuvi bilan ta'minlanadi (1.5.2-rasm).

Bunda hukumat ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning harakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay sharoitlar yaratadi. Davlat korxonalar va uy xo'jaliklarini soliqqa tortish bilan birga korxonalarga subsidiyalar berish, aholiga transfert to'lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xaridga qodir talablariga ta'sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozoridan hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi.

1.5.2-rasm. “Resurslar-tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar - xarajatlar”ning davlat aralashuvi mavjud iqtisodiyotdagi doiraviy aylanishi modeli.

Davlat o‘z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo‘jaliklarining tovarlar va xizmatlar xarid qilish miqdolari to‘g‘risidagi qarorlari o‘zaro mos kelmagan hollarda ro‘y beradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. Endi unda to‘rtinchi makroiqtisodiy subyekti - tashqi dunyo ham paydo bo‘ladi. Chet el investitsiyalarining kiritilishi va xorijga investitsiya qilish, eksport va import operatsiyalari shu jumladan moliyaviy bozor orqali jamg‘armalarning investitsiyalarga oqib o‘tishi va moliyaviy mablag‘larning qayta

taqsimlanishini e'tiborga olsak ko'rib o'tilgan model mukammal emasligiga iqrор bo'lamiz. Ammo shu ko'rinishda ham bu model makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon beradi. Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo'jaliklari va tashqi dunyoning yalpi xarajatlari yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lishi resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari (ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlari (ya'ni pul oqimlari) o'zaro teng bo'lishining asosiy shartidir. Yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab beradi. Sabab oqibat bog'lanishlari o'rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko'rinishini oladi. Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to'xtovsiz o'sib borishi shart. Bu vazifa byudjet- soliq siyosati vositalari bo'lgan soliqlarni hamda davlat xarajatlarini o'zgartirish hamda pul-kredit siyosati vositalari yordamida pul massasini o'zgartirish orqali bajariladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiyot fani predmetining o'ziga xos xususiyati nimada va u mikroiktisodiyot predmetidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh bering.
3. Makroiqtisodiyot subyektlari orasida davlatning roli qanday?
4. Agregat ko'rsatkichlar deganda nimani tushunasiz? Makroiqtisodiy tahlilda agregat ko'rsatkichlardan foydalanish zaruriyati nima uchun yuzaga keladi?
5. Makroiqtisodiy modellarning mohiyatiga izoh bering.
6. Zaxiralarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar va oqimlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?
7. "Resurslar - tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar -xarajatlar"ning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh bering.
8. Doiraviy oqimlar modelini doiraviy aylanish tusini olishining shartlari qanday?

2. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR

2.1 Makroiqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi

Milliy iqtisodiyot biron bir mamlakatning yaxlit bir xolda olingan iqtisodiyotidir. Ammo mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti ayrim olingan korxonalar va ularning bo'g'inlarini rivojlanishi taraqqiyoti natijasi hisoblanadi. Bunday natija ayrim olingan korxonalar, tarmoqlar, bo'g'inlarning alohida alohida ishlashi natijasida sodir bo'lmaydi, hamda bunday ishlash mumkin ham emas.

Iqtisodiy adabiyotlarda mamlakatning iqtisodiyoti "Milliy iqtisodiyot" tushunchasi bilan izohlanadi. Milliy iqtisodiyotda makroiqtisodiyot tushunchasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Milliy iqtisodiyot - barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy jihatdan qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslari; ularning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib chiqqan iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi taqsimot hajmi; mazkur subyektlar ishlab chiqarish hajmlari, milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Makroiqtisodiyot -bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalari bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jalshi darajasidagi iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohasini oladi.

Milliy iqtisodiyotning asosiy funksional ahamiyati mamlakat barcha aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi.

Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi - takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida

mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat. Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati va harakatini obyektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;

2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;

3) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini obyektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushuntiradi;

4) ishlab chiqarishni mamlakat barcha aholisining daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, birinchidan, bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Nihoyat, uchinchidan, mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks etiradi.

Mamlakatning makroiqtisodiyoti qay darajada ekanligi uning ayrim ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi va uning o'ziga xos tahlili ham mavjuddir. Makroiqtisodiy tahlilning asoschisi bo'lib J.Keyns hisoblanadi. U o'zining 1936 yilda chiqqan "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" nomli kitobida makroiqtisodiy tahlil qilish ta'limotini yaratdi. Shuning uchun J.Keynsni iqtisodiyotni makroiqtisodiy darajada tahlil qilishning asoschisi deb hisoblaydilar.

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Alohida firmalar faoliyatiga narx berishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan farqli tarzda bu ko'rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatiga umumiy narx berish, makroiqtisodiy tahlil o'tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Makroiqtisodiy holatni aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagilar:

- Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milliy daromad (YaMD), Sof milliy daromad (SMD), shaxsiy daromad (ShD), Shaxsiy tasarrufidagi daromad (ShTD), Iste'mol (C), Jamg'arish (S) ko'rsatkichlarining hajmi va o'sish sur'atlari;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi;

- mamlakat eksporti va importi hajmi, tarkibi, YaIMdagi ulushi va o'sish suratlari;

- resurslardan foydalanishning samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar (Mehnat unumdorligi, Fond qaytimi);

- davlat byudjeti taqchilligi, deflyator, iste'mol narxlari indeksi, inflyatsiyaning o'sish sur'atlari;

- ishsizlik darajasi va ishsizlar soni, aholining ish bilan bandlik darajasi;

- aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, ularning jamg'armalari, ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Davlat byudjeti taqchilligi va inflyatsiya surati kabi ko'rsatkichlar umumiy makroiqtisodiy vaziyatga narx berishda qo'llanilsa, YaIM, SIM, YaMD, SMD, ShD, ShTD, C, S ko'rsatkichlari milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladi.

Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini "Milliy hisoblar tizimi" (MHT) tashkil etadi. MHT mamlakat buxgalteriyasi vazifasini o'tagani holda uning

standartlaridan kelib chiqqan holda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, mamlakatlararo taqqoslovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Mamlakat iqtisodiyotining haqiqiy holatini o'rganish, unga tizimli narx berish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, aks holda bir tomonlama yondoshuvga yo'l qo'yilishi mumkin.

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Alohida firmalar faoliyatiga baho berishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan farqli tarzda bu ko'rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatiga umumiy baho berish, makroiqtisodiy tahlil o'tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

2.2 YaMMni hisoblashning asosiy shartlari

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi iqtisodiy faollik darajasini xarakterlasada kapital va ishchi kuchi migratsiyasi mavjudligi sababli ular o'zaro farq qilishadi.

Bugungi kunga kelib Milliy hisobchilik tizimini qo'llaydigan deyarli barcha davlatlarda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida tan olindi.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda "YaIMga ishlab chiqarilishida qo'llanilgan resurslar qaysi davlatga tegishlilikidan qat'iy nazar, mamlakatning jug'rofiy hududida yaratilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari yig'indisi" deb ta'rif berib kelingan.

1993 yilda qabul qilingan BMT MHTning yangi talqiniga ko'ra Yalpi ichki mahsulot (YaIM) tushunchasiga aniqliklar kiritildi.

Yangicha talqiniga ko'ra:

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarininng umumiy yig'indisidan iborat.

YaIMning «ichki» deb atalishiga sabab uning mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilishidir. Rezident deganda faqatgina mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari tushunilmaydi. Chunki mamlakat yuridik shaxsi boshqa mamlakat hududida bir yildan ortiq faoliyat yuritsa o'sha mamlakat rezidenti deb qaraladi.

Milliy tegishliligi va fuqaroligidan qat'iy nazar, mazkur mamlakatning iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo'lgan (ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanadigan, yoki mamlakat hududida bir yildan ortiq yashayotgan) barcha iqtisodiy birliklar (korxonalar, uy xo'jaliklari) rezident hisoblanishadi.

Elchixonalar va harbiy bazalar o'zlari tegishli bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy makoni bo'lib qolaveradilar. Aynan shu jihat YaIMni hisoblashda iqtisodiy va jug'rofiy hudud o'rtasidagi farq deb qaraladi.

YaIM uch xil usul bilan hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish usuli;
- 2) xarajatlar usuli;
- 3) daromadlar usuli.

Har uchala usul bilan hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'lishi lozim. Shu bilan birga har uchala usul bilan YaIM ko'rsatkichni hisoblashda o'ziga xos talablarga amal qilinishi talab etiladi.

Ishlab chiqarish usulida hisoblangan YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida aniqlanadi. YaIMni bu usulda aniqlash statistik jihatdan qulay bo'lishi bilan birga uni hisoblashning muhim shartiga amal qilish, ya'ni bir qiymatni ikki bor hisobga olish, yoki oraliq mahsulot qiymatini YaIMga kiritib yuborishning oldini oladi.

Ishlab chiqarish hajmini to'g'ri hisoblash uchun joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati bir marta hisobga olinish kerak. Ko'pgina mahsulotlar bozorga borguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o'taydi. Shu

sababli YaIMda ayrim mahsulotlarni ikki va undan ko'p marta hisobga olmaslik uchun, faqat pirovard mahsulotning bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar esa hisobga olinmaydi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlar deganda ularning ishlab chiqarish, yoki ichki ayirboshlash siklidan chiqqan, yakuniy iste'mol, jamg'arish yoki eksport uchun foydalaniladigan qismi tushuniladi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda sarflangan oraliq tovarlar va xizmatlar bahosi YaIMga qo'shilmaydi.

Qo'shilgan qiymat tovar va xizmatlarning sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish uchun foydalanilgan xom ashyo va materiallarni sotib olishga qilingan xarajatlar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi. Ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM ko'rsatkichining strukturasi va undagi siljishlarni tahlil qilish juda muhim xulosalar beradi. Alohida tarmoqlarning mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatdagi ulushi, bu ulushning o'zgarishi bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi va kutilayotgan istiqboliga baho berish imkonini beradi.

2.3 YaMMni daromadlar va xarajatlar bo'yicha hisoblash

Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaMMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o'zaro qo'shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C):

- a) uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- v) iste'mol xizmatlari to'loviga.

Yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):

- a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;
- b) korxonalar, inshootlar, turar-joy binolarini qurishga sarflangan;
- v) tovar zaxiralari o'rtasidagi farqlar yoki zaxiralarning o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G).

Bu guruh xarajatlariga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarining pirovard mahsulotlari va resurslari xaridi (avtomobil yo'llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to'lanadigan ish haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfert to'lovlari kiritilmaydi.

Sof eksport (Xp):

Bu mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo'yicha xarajatlar o'rtasidagi farq.

YaIMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\mathbf{YaIM = C + I + G + X_n .}$$

YaIMni daromadlar bo'yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo'shilgan qiymatlar hisobidan, to'langan dastlabki daromadlar qo'shib chiqiladi.

YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromatlarni quyidagi komponentlarga bo'lish ko'zda tutiladi:

- amortizatsiya (A);
- bilvostia soliqlar (T)
- yollanma ishchilarning ish haqlari (W)
- ijara haqi to'lovi va renta ko'rinishidagi daromadlar(R1);
- kapital uchun olingan foiz daromatlari (R2);
- mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar daromadi) (P1);
- korporatsiya foydasi (P2).

Korporatsiyalar foydasi o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

- a) korporatsiyasi foydasidan to'lanadigan soliqlar (P_{2.1});
- b) hissadorlar o'rtasida taqsimlanadigan dividendlar(P_{2.2});
- v) korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasi(P_{2.3}).

Keltirilgan yondoshvuga ko'ra:

$$\mathbf{YaIM (Y) = A + T + W + R1 + R2 + P1 + P2 .}$$

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o'zaro mos keladi. Chunki milliy iqtisodiyot doirasida bir subyekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi subyekt uchun daromad bo'lib tushadi.

2.4 Milliy hisob tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar va ular o'rtasidagi nisbat

Milliy hisobchilik tizimiga ko'ra milliy iqtisodiyot rivojlanishini tahlil etish uchun YaIM ko'rsatkichidan boshqa yana bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga Yalpi milliy daromad (YaMD) ko'rsatkichi ham kiradi. Bu ko'rsatkich MHTning oldingi ko'rinishida hisoblangan Yalpi milliy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichi bilan mohiyatan bir xil.

YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

YaIM va YaMD ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin:

$YaMD = YaIM +$ mamlakat rezidentlaroi tomonidan xorijdan olingan daromadlari - norezidentlarning mamlakatdan xorijga jo'natgan daromadlari.

YaIM va YaMD ning printsiplal farqlari shundaki ulardan birinchisi mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar oqimini o'lchasa, ikkinchisi ular olgan boshlang'ich daromadlarni o'lchaydi.

Sof ichki mahsulot (SIM) va Sof milliy daromad (SMD) ko'rsatkichlari YaIM va YaMD ko'rsatkichlaridan amortizatsiya (iste'mol qilingan asosiy kapital) summasi miqdoriga farq qiladi.

$$SIM = YaIM - A,$$

$$SMD = YaMD - A.$$

Makroiqtisodiy tahlilda shuningdek MHTga kirmagan Shaxsiy daromad (ShD) ko'rsatkichi ham qo'laniladi.

$ShD = SMD - [ISA (Ijtimoiy sug'urta ajratmalari) + T (bilvosita soliqlar) + P2.1 (korporatsiya foydasiga soliqlar) + P2.3 (Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi) + biznesning foiz daromadlari] + transfert to'lovlari (TR) + foizlar ko'rinishida olingan shaxsiy daromad$

Foizlar ko'rinishida aholi olgan daromadga davlat qarzlarini bo'yicha olingan foiz daromadlari ham kiritiladi.

Shaxsiy daromaddan aholi to'laydigan daromad solig'i, mulk solig'i va ayrim nosoliq to'lovlarini ayirib tashlab *shaxsiy tasarrufdagi daromad (ShTD)* ko'rsatkichi topiladi.

ShTD uy xo'jaliklari tomonidan *iste'mol (C)* va *jamg'arish (S)* uchun ishlatiladi.

$$\text{ShTD} = C + S .$$

Makroiqtisodiy tahlilda uy xo'jaliklarining SHTD va Yalpi milliy tasarrufdagi daromad (YaMTD) ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

$$\text{YaMTD} = \text{YaMD} + \text{Xorijdan olingan sof transfertlar}$$

$$\text{Xorijdan olingan sof transfertlar} = \text{Mamlakat tashqarisidan olingan transfertlar} - \text{Mamlakatdan tashqariga berilgan transfertlar}$$

Yalpi milliy tasarrufdagi daromad yakuniy iste'mol va milliy jamg'armish uchun ishlatiladi.

$$\text{YaMTD} = \text{Yakuniy iste'mol} + \text{Milliy jamg'armalar}$$

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlaridan tashqari hukumatning iste'molga xarajatlarini ham o'z ichiga oladi.

2.5 Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar. Daromadlar va xarajatlar tengligi.

Investitsiya va jamg'armalar tengligi

Milliy iqtisodiyot rivojlanishi jarayonlarida turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida ma'lum proporsiyalar yoki tenglik ta'minlanishi lozim. Proporsiya atamasi aynan tenglikni bildirmasdan bir butunga nisbatan uning bo'laklarining nisbatini, yoki shu bo'laklar o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Bunga mavzuimizning YaMTD ning yakuniy iste'mol va milliy jamg'arishga bo'linishini misol qilib keltirish mumkin.

Turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yoki ko'rsatkichlar guruhlari o'rtasidagi mavjud bo'ladigan, yoki mavjud bo'lishi iqtisodiy qonuniyat hisoblagan o'zaro tenglikka makroiqtisodiy ayniyat deyiladi.

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblangan YaIM ko'rsatkichlarining o'zaro tengligi asosiy makroiqtisodiy ayniyat hisoblanadi.

$$Y = C + I + G + X_n .$$

Ikkinchi bir makroiqtisodiy ayniyat investitsiyalar va jamg'armalar o'rtasidagi tenglik hisoblanadi.

Investitsiyalar miqdori mamlakatdagi jamg'armalar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu ikki ko'rsatkich o'rtasidagi tenglikka erishish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning muhim shartidir.

Agarda, milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan hech qanday aloqaga ega emas ($X_n=0$) va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nolga teng ($G=0$), deb faraz qilinsa, unda YaIM orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi ShTD ga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$YaIM = ShTD = C + S, \text{ ayni paytda: } YaIM = S + I .$$

bu yerda makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S + I = S + C \text{ yoki } I = S .$$

Ushbu ayniyatdan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklarining jamg'arishga bo'lgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xohishlariga mos tushsa, unda daromadlar hajmi ($Y_d=S$) va yalpi xarajatlar ($S=0$) hajmiga tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga erishish mumkin.

Aytaylik, mamlakat iqtisodiyoti ochiq, ya'ni eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan, soliq solish va transfert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi mavjud bo'lsin. Bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = S_p + S_d + S_x,$$

bu yerda: S_p - xususiy jamg'armalar;

S_d - davlat jamg'armalari;

S_x - boshqa mamlakatlar jamg'armalari.

Bunda xususiy jamg'armalar daromadlar (U), transfert to'lovlari (TR), davlat zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisidan (N) soliqlar (T) va iste'mol (C) xarajatlari yig'indisini ayirish natijasiga teng bo'ladi.

$$S_p = (U + TR + N - T) - C.$$

Davlat jamg'armalari quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

$$\mathbf{Sg = (T - TR - N) - G.}$$

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jamg'arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (BT) bildiradi:

$$\mathbf{BT = - Sg,}$$

bu yerda: BT – byudjet taqchilligi miqdori.

Boshqa mamlakatlarning jamg'armalari tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlaridan ularning bizning eksportimizga sarflangan harajatlarini ayirib topiladi.

$$\mathbf{Sx = M - X \text{ yoki } Sx = -Xn.}$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko'proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik undan xorijiy sheriklar tomonidan mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$\mathbf{Sp = Sd + Sx = (U + TR + N - T) - C + (T - TR - N) - G + (-Xn),}$$

yoki

$$\mathbf{Sp + Sd + Sx = U - C - G - Xn,}$$

$$\mathbf{S = C + I + G - Xn - C - G - Xn,}$$

$$\mathbf{S = I.}$$

Demak, iqtisodiyotdagi investitsiya xarajatlari nafaqat ichki jamg'armalar hisobiga, balki tashqi dunyo jamg'armalari hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda investorlarga kafolatlangan yuqori foyda olishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar xorijiy investorlar oqimining o'sishiga olib keluvchi muhim shartlardan biridir.

Keynschilar fikriga ko'ra, $\mathbf{S=I}$ ayniyatga bozor mexanizmlari vositasida tasodifan erishiladi, xolos. Chunki investorlar va jamg'aruvchilarning rejaları o'zaro mos kelavermaydi. Shu tufayli davlat to'g'ri iqtisodiy siyosat yurgizib makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi shart. mamlakatdagi jamg'armalar

miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu ikki ko'rsatkich o'rtasidagi tenglikka erishish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning muhim shartidir.

2.6 Nominal va real YAIM. Narx indekslari

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan inflyatsiya jarayonlari YaIMni hisoblashni qiyinlashtiradi. Bu ko'rsatkich dinamikasi bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdor va baho darajalarining o'zgarishini ifodalaydi. Bu shuni bildiradiki, YaIM miqdoriga bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning fizik hajmi, ham baho darajasi o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda doimiy inflyatsiya jarayonining mavjudligi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslama baholarda hisoblashni zarur etib qo'yadi. Chunki, inflyatsiya iqtisodiyotning real holatini buzib ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tahlil qilish, muammolarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bu vazifani bajarish uchun joriy baholarda hisoblangan nominal ko'rsatkichlardan emas, balki taqqoslama (baza) baholarda hisoblangan real ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ayrim yagona firmadan farqli o'laroq milliy iqtisodiyotda juda ko'p sonli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi sababli ularning barchasini bir varakayiga taqqoslama baholarda hisoblash qiyin. Shu tufayli YaIM tarkibida katta ulushni tashkil etgan eng muhim tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi koeffitsienti (baholar indeksi) hisoblab topilib olingan natija butun milliy iqtisodiyot uchun tadbiiq etiladi.

Baholar indeksini yoki inflyatsiya darajasini hisoblash uchun:

- deflyator (Paashe indeksi);
- iste'mol narxlari indeksi (Laspeyres indeksi);
- sanoat ishlab chiqarish baholari indekslari hisoblanishi lozim.

Deflyator ko'rsatkichi quyidagi formula bilan hisoblaganadi:

$$\text{Deflyator} = \frac{\sum Q_1^i P_1^i}{\sum Q_1^i P_0^i} \cdot 100$$

bu yerda: i – deflyatorni hisoblash uchun bozor savatiga kiritilgan tovarlar soni;

Q_{i1} – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar yoki xizmatlar hajmi miqdori (Masalan 2 kg shakar, 2 dona ko‘ylak va h.k);

P_{i1} – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i — mahsulotning shu yilga bahosi;

P_{i0} – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – mahsulotning bazis yildagi bahosi.

Deflyatorni hisoblash shartlari:

- odatda o‘tgan yilga nisbatan hisoblanadi;

- bozor savati joriy yilda aniqlanib

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YAIM}}{\text{Deflyator}} \times 100.$$

Iste‘mol narxlari indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{INI} = \frac{\sum Q_{i0} P_{i1}}{\sum Q_{i0} P_{i0}} \cdot 100,$$

bu yerda: Q_{i0} – bazis yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar va xizmatlar hajmi;

P_{i1} – i – tovarning joriy yildagi bahosi;

P_{i0} – i – tovarning bazis yildagi hajmi.

Iste‘mol narxlari indeksi hisoblashning shartlari;

- bozor savati bazis yil uchun aniqlanadi va bir necha yil davomida o‘zgarmaydi;

- bozor savatiga faqat iste‘mol xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;

- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlarning hajmi iste‘mol xarajatlarining katta qismini tashkil etishi kerak.

INI ko‘rsatkichining kamchiligi shundaki bozor savati tarkibi o‘zgarmas bo‘lganligi tufayli aholi iste‘moli tarkibida tovarlar va xizmatlar ulushining o‘zgarganligini, shuningdek tovarlar va xizmatlar sifatida ro‘y bergan o‘zgarishlarni hisobga olish imkonini bermaydi Shu sababli bu indnks baholar darajasini biroz oshirib ko‘rsatadi.

YaIM deflyatori esa bozor savatiga joriy yida kiritilmay qolgan tovarlar baholarining oshishini hisobga olish imkonini bermasligi tufayli baholar darajasini biroz pasaytirib ko'rsatadi. Shu sababli bu ikki indeksning o'rtacha darajasini xarakterlovchi Fisher indeksi hisoblanadi:

$$I_f = I_{def} \cdot I_{ini}.$$

Sanoat ishlab chiqaruvchilar baho indeksi iste'mol narxlari indeksi singari hisoblanadi. Lekin bozor savatiga sanoat mahsulotlarigina kiritilib ular ulgurji baholarda hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlardan qaysilari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblanadi?

2. Qo'shilgan qiymat, yakuniy mahsulot, oraliq mahsulot ko'rsatkichlarini tavsiflab bering.

3. Nima uchun YaIM ko'rsatkichini qayta hisoblashdan ehtiyot bo'lish zarur va bunga qanday erishiladi?

4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblashda qo'llaniladigan komponentlar tarkibini sanab o'ting.

5. O'zbekiston Respublikasida YaIMning ishlab chiqarish strukturasi tahliliy sharh bering.

5. YaIMni taqsimot usulida aniqlashda MHTning yangi talqinida keltirilgan hamda iqtisodiy adabiyotlarda qo'llab kelinayotgan uslublardagi farqlarni tushuntirib bering.

6. YaMD ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va YaIM ko'rsatkichidan nimasi bilan farq qiladi?

7. ShD, ShTD, YaMTD ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar nimada?

8. Baholar indekslarini va real YaIM ni hisoblash zaruratini asoslab bering?

9. YaIM deflyatori va iste'mol narxlari indeksi ko'rsatkichlarining farqlarini izohlang.

3. MAKROIQTISODIY TAHLIL: YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

3.1 Yalpi talab tushunchasi va uning tarkibiga kiradigan ko'rsatkichlar

AD egri chizig'i

"Mikroiqtisodiyot" bo'limida tovar va xizmatlar bozorlari, shuningdek iqtisodiy resurslar to'g'risida gaplashar ekanmiz, biz har safar muvozanatni tahlil qilish usuli, ya'ni talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni sinab ko'rdik.

Talab va taklif modeli ko'plab savollarga javob berishga yordam beradi: nega pirogning muvozanat narxi olmosning muvozanat narxidan ancha past, nega moy parfyumdan qimmatroq va nega yog'ning narxi parfyumeriya va olmos narxlaridan yuqori. Talab va taklif modeli, shuningdek, turli davrlarda nega alohida tovarlar uchun muvozanat narxlari turlicha bo'lishini tushuntirishga yordam beradi.

Ammo bitta mahsulotga talab va taklif modeli nega umumiy narx darajasi ko'tariladi yoki pasayadi kabi savollarga javob bermaydi. Nega ma'lum davrlarda umumiy narx darajasi doimiy bo'lib qoladi, lekin bir muncha vaqt keskin ko'tariladi? Muayyan davrlarda avvalgi darajaga nisbatan kamayib yoki ko'payib boradigan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi farq nima? Shuningdek, quyidagi savol tug'iladi: so'l darajasida iqtisodiyotni o'rganishda talab va taklif modellaridan foydalanish mumkinmi? Albatta, javob ijobiy, ammo butun iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanat birinchi o'rinda turadi. Bu yalpi taklif (milliy daromad yaratgan) va yalpi talab (milliy daromad ishlatadigan) o'rtasidagi muvozanatning o'ziga xos ifodasidir.

Makroko'lamda milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi bilan birga baholar umumiy darajasining o'zgarishi o'rtasida bog'liqlikni tadqiq qilish, nima uchun milliy ishlab chiqarish hajmi ayrim davrlarda barqaror o'sishi, ba'zi davrlarda esa pasayib ketishni izohlab berish uchun bu modellardan foydalanib bo'lmaydi.

Bu vazifani bajarish uchun *yalpi talab - yalpi taklif (AD-AS aggregate demand- aggregate supply) modelidan* foydalanamiz.

Bu modelda yalpi taklif, baholarning umumiy darajasi kabi agregat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

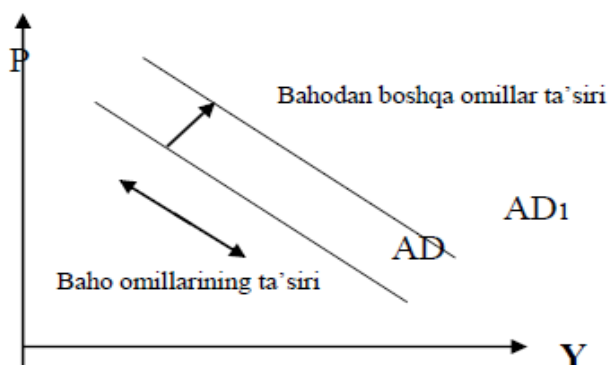
Makroiqtisodiyotda AD-AS modeli ishlab chiqarish hajmlari va baholar darajalarining tebranishlarini hamda ular o'zgarishining oqibatlarini o'rganish uchun bazaviy model bo'lib hisoblanadi. AD-AS modeli yordamida davlat iqtisodiy siyosatining turli variantlari tasvirlab berilishi mumkin.

Yalpi talab – uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholarning ma'lum darajasida iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmiga bo'lgan talabidir.

Yoki boshqacha qilib aytganda yalpi talab iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilingan umumiy harajatlar yig'indisidir. Formula ko'rinishida yalpi talabni quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$AD = S + I + G + Xn.$$

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi. Buni chizma ko'rinishida tasvirlash mumkin (3.1.1- rasm).

3.1.1-rasm. Yalpi talab egri chizig'i

3.1.1- rasmdan ko'rinib turibdiki, yalpi talab egri chizig'i doimo pastga va o'ngga suriladi. Nima uchun?

Bunday surilishning sababi har xil. Ma'lumki, alohida olingan tovarlar bozorida talab egri chizig'ining surilishiga asosan daromad samarasi va o'rinbosar tovarlar sabab bo'ladi. Ayrim tovarlarning bahosi pasayganda, iste'molchilarning pul daromadlari ko'proq mahsulot sotib olish imkonini beradi (daromad samarasi).

Shuningdek, baho pasayganda iste'molchi ushbu tovarni ko'proq boshqa sotib oladi, chunki u boshqa tovarlarga nisbatan arzonroq bo'ladi (o'rnini bosadigan tovarlar).

Milliy bozorda AD-egri chizig'ining traektoriyasini, ya'ni uning quyiga egilganligini, avvalo pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yordamida izohlash mumkin:

$$MV=YP,$$

bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi;

R – iqtisodiyotdagi baholar darajasi (baholar indeksi); Y – talab qilinayotgan real ishlab chiqarish hajmi.

Bu tenglamadan:

$$P = M V / Y \text{ va } Y = M V / P.$$

tenglamalarni keltirib chiqaramiz. Bu tenglamalardan ko'rinadiki, baholar darajasi qancha oshsa, real YaIM hajmiga talab shuncha past bo'ladi, ya'ni pul massasi (M) va uning aylanish tezligi (V) o'zgarmas bo'lsa baholar darajasi va yalpi talab o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'ladi.

3.2 Yalpi talabga ta'sir etuvchi narx va narxdan tashqari omillar

Baholar darajasi va va *yalpi talab* o'rtasidagi teskari bog'liqlikni, shuningdek quyidagi baho omillari bilan izohlanadi:

- 1) foiz stavkasi samarasi;
- 2) boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi;
- 3) import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, yalpi talabning egri chiziq bo'yicha surilishi narxlar dara $P \uparrow \rightarrow MD \uparrow (MS \text{ const}) \rightarrow R \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow AD \downarrow$.

Foiz stavkasi effekti (Keyns effekti) narxlar darajasining oshishi (pasayishi) pulga bo'lgan talabning o'sishiga (pasayishiga) olib borishini, foiz stavkalarini (pasayishini) va natijada, mamlakatda sarf-xarajatlarning umumiy hajmini kamaytirishni (oshirishni) ko'rsatib beradi. Agar, masalan, ma'lum bir kompaniya tovarlarni sotib olish orqali foydaning 20 foizini olishni kutayotgan bo'lsa, u holda foiz stavkasi 20 foizdan past bo'lgan taqdirda, sotib olish foydali bo'ladi. Foiz

stavkalari oshganligi sababli iste'molchilar uy yoki avtomobil sotib olmaslik to'g'risida qaror qabul qilishadi.

Shunday qilib, yuqori narx darajasi talabni oshiradi va foiz stavkasini oshiradi, bu esa umumiy talabni kamaytiradi

Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi shuni bildiradiki, narxlar darjasining oshishi, jamg'arilgan moliyaviy aktivlari (omonatlar, obligatsiyalar) real xarid qobiliyatini pasaytirib yuboradi. Bunday sharoitda aholi moliyaviy aktivlarning real qiymatini tiklash uchun joriy daromadidan iste'mol xarajatlar miqdorini qisqartiradi. Masalan, muayyan shaxs aktivida 10 mln. so'm bo'lsa, undan hech ikkilanmasdan birorta avtomashina sotib olishi, agarda inflyatsiya ta'sirida mashina narxi 12 mln. so'mga ko'tarilsa, u mashina sotib ololmasligi mumkin va yana 2 mln. so'm to'plash uchun joriy davrda olgan ixtiyoridagi daromadidan ko'proq qismini jamg'aradi.

Iste'mol xarajati yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli uning kamayishi ADning pasayishiga olib keladi.

Moliyaviy $P \uparrow \rightarrow$ aktivlarning $\downarrow \rightarrow S \downarrow$ ($S \uparrow \rightarrow AD \downarrow$ real qiymati).

Boylik effekti (Pigu effekti) shuni ko'rsatadiki, inflyatsiya xaridorlik qobiliyatini pasaytiradi, ya'ni belgilangan qiymatga ega bo'lgan moliyaviy aktivlarning haqiqiy qiymati (aholining muddatli depozitlari, obligatsiyalar), bu iste'mol xarajatlari kamayishiga olib keladi.

Import xaridlar samarasi shuni bildiradiki, biror mamlakatda tovar va xizmatlarning ichki narxlari tashqi narxlarga nisbatan oshib borsa, shu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga talab kamayadi va o'z navbatida shu mamlakatda import mahsulotlarga bo'lgan talab oshadi. Va, aksincha, ichki narxlarning pasayishi importning kamayishiga va eksportning oshishiga yoki YaIMga talab oshishiga olib keladi. Bu esa sof eksport hajmi orqali yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

$P \uparrow \rightarrow X \downarrow$ ($M \uparrow \rightarrow X_n \downarrow \rightarrow AD \downarrow$).

Importni sotib olish samarasi (valyuta kursi effekti) shuni ko'rsatadiki, mamlakatda narxlar darjasining oshishi mahalliy tovarlarga va xizmatlarga,

shuningdek xorijiy davlatlarga bo'lgan talabning pasayishiga olib keladi, shu bilan mamlakat eksporti kamayadi va sof eksport kamayadi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan omillar yalpi talabning baho omillari deb ataladi Endi "boshqa shartlar", ya'ni egri chizig'imizning o'ngga yoki chapga siljishiga olib keladigan narx bo'lmagan omillar haqida to'xtalamiz.

Buning uchun narxlar darajasining o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan ishlab chiqarish hajmining o'zgarishini, narxdan tashqari omillar ta'sirida yuzaga keladigan yalpi talabning o'zgarishini farqlash kerak. Ushbu narx bo'lmagan omillar:

- *iste'mol xarajatlarining o'zgarishi*. Agar iste'molchilar sarf-xarajatlarini ko'paytirishga qaror qilsalar, AD egri chizig'i o'ng tomonga siljiydi, agar kamaytirilsa, chap tomonga siljiydi. Iste'molchilarning qarorlariga ular kabi ko'rsatkichlar ta'sir qiladi

- a) farovonlik;
- b) taxminlar;
- v) agar ular qarzdorlik qarzlari bo'lsa;
- d) daromad solig'i stavkalari.

Shunday qilib, iste'molchilar farovonligi oshgan taqdirda (aksiyalar narxining oshishi, yer uchastkasining haqiqiy qiymati) AD egri chizig'i o'ng tomonga siljiydi. Agar narxlar oshishi kutilsa yoki iste'molchilar daromadlari oshishini kutishsa, bu ham AD ning ko'tarilishiga olib keladi va egri chiziq o'ng tomonga siljiydi.

Agar oilaning bozordan kreditga sotib olgan mahsulotlari bo'yicha qarzdorlik bo'lsa, sotib olingan tovarlarga talabning pasayishiga va egri chizig'ining chapga siljishiga olib keladi. Daromad solig'i darajasining pasayishi iste'molchilar sarfini ortishiga va solig'i darajasining ko'payishi iste'molchilar sarfini. Kamayishiga olib keladi.

- *investitsiya xarajatlarining o'zgarishi*. Iqtisodiyotning yana bir subyekti - korxonalariga kelsak, ularning xarajatlari darajasiga quyidagilar ta'sir qiladi.

a) *foiz stavkasi*. Foiz stavkalarining o'sishi sarmoyalar, xarajatlar kamayishiga olib keladi va aksincha;

b) *investitsiyalarning kutilayotgan rentabelligi*, masalan, iqtisodiyotdagi barqarorlik, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga talabning o'sishi, mamlakatdagi iqtisodiy o'sish tufayli iste'molchilar daromadlarining o'sishi investitsiyalardan katta daromad olish uchun optimistik prognozlarni beradi, chunki investitsiya mahsulotlariga talab ortib bormoqda;

v) *tadbirkorlik subyektlariga soliqlar*. Agar davlat korxonalariga soliqlarni kamaytirsa, unda ularning foydasi oshadi va shunga muvofiq investitsiya xarajatlari ko'payadi;

d) *texnik holat*. Ilm-fan va texnologiya yutuqlarining natijalari, qoida tariqasida, ularni sotib olishga sarmoyalarni rag'batlantirishga yordam beradi va yalpi talab o'sib bormoqda;

e) *ortiqcha quvvat*. Agar korxonalar ortiqcha quvvatga muhtoj bo'lsa, ya'ni qurilish, mashinalar, uskunalar, ya'ni investitsiya xarajatlari ohsa va agar korxonalarining quvvatlaridan to'liq quvvat bilan foydalanilmasa, AD kamayadi.

- *davlat xarajatlaridagi o'zgarishlar*. Ko'rinib turibdiki, hukumatning milliy mahsulotning bir qismini tobora ko'proq qismini sotib olish bo'yicha harakatlari yalpi talabni ko'paytiradi, masalan, O'zbekistondagi majburiy 11 yillik o'rta va o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi davlat, harbiy xarajatlar va yangi kasalxonalar va boshqa muassasalar qurishga qaror qilinishi ham xarajatlarining ko'payishiga olib keladi.

- *sof eksport xarajatlarining o'zgarishi*. Xorijiy mamlakatlar tovar va xizmatlarimizni tobora ko'proq sotib olishlari natijasida sof eksport xarajatlari oshib boradi. Ya'ni: a) chet el fuqarolari daromadlari ko'paygan taqdirda va ular tobora ko'proq nafaqat o'zlarining ichki mahsulotlarini, balki import qilinadigan mahsulotlarini ham sotib olishadi; b) agar milliy valyuta kursi tushsa, bu chet elliklarni jalb qiladi, chunki ular ko'proq tovarlar va xizmatlarni sotib olishlari mumkin bo'ladi. Masalan, dollarning so'mda narxi 1000 dan 1050 so'mgacha

ko'tarildi. Bu shuni anglatadiki, chet elliklar 1 dollarga ko'proq o'zbek mahsulotlarini sotib olishlari mumkin va mahsulot eksporti o'sadi va aksincha.

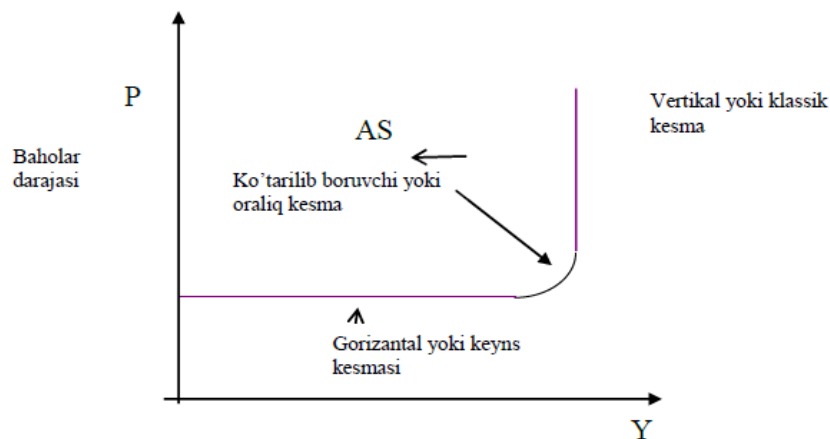
Shunday qilib, yalpi talabning o'sishi AD egri chizig'ini o'ngga, pasayishini chapga siljitadi.

Keyns nazariyasiga ko'ra, tushkunlikka tushgan iqtisodiyot narxlar ko'tarilmasdan o'sishi mumkin. Bu tushunarli, chunki, avvalambor, foydalanilmayotgan imkoniyatlar jalb qilinadi - bu ishchi kuchi, xuddi Keyns nazariyasi ilgari surilgan "Buyuk Depressiya" yillarida bo'lgani kabi.

3.3 Yalpi taklif tushunchasi va AS egri chizig'i. Yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillar

Yalpi taklif deganda muayyan baholar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Yalpi taklif – mavjud narx darajasida sotish mumkin bo'lgan, sotishga chiqarilgan va tayyorlangan turli-tuman tovarlar va xizmatlarning hajmidir, yoki yalpi taklif deganda muayyan narxlar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Bu narxlarning harxil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi. Ancha yuqori narxlar qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlarning past darajasi tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'lig'lik mavjud bo'ladi.

Yalpi taklif tushunchasi ko'pincha yalpi ichki mahsulot sinonimi sifatida qo'llaniladi. Baholarning yuqori darajasi ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga rag'bat yaratadi va aksincha past baholar mahsulot ishlab chiqarish hajmini qisqarishga olib keladi. Shuning uchun ham milliy ishlab chiqarish hajmi bilan baholar darajasi o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmi baholar o'sib borishi bilan o'sib, pasayishi bilan tushib boradi. Yalpi taklif (AS) egri chizig'i alohida tovar taklifi egri chizig'idan farq qilib uch qismdan, gorizontal yoki keyns kesmasi, ko'tarilib boruvchi yoki oraliq kesma hamda vertikal yoki klassik kesmadan iborat (3.3.1-rasm).

3.3.1-rasm. Yalpi taklif egri chizig'i.

Bunday holat yalpi taklifni tahlil qilishga klassik va keynschilarga xos yondashuv bilan izohlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ko'pincha oraliq kesma ham keyns kesmasiga kiritib yuboriladi.

Yalpi taklifning keyns kesmasida milliy ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi uning potentsial hajmidan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida erishishi mumkin bo'lgan hajmidan kamdir. Demak bu kesma iqtisodiyot pasayish bosqichida bo'lgan va katta miqdordagi resurslardan foydalanilmagan sharoitni ko'rsatadi. Foydalanilmayotgan ushbu resurslarni esa baholar darajasiga ta'sir ko'rsatmagan holda ishga tushirish mumkin. Bu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmi oshishi baholar darajasi o'zgarmay qolgan sharoitda ro'y beradi.

Yalpi taklif egri chizig'ining **Keyns kesmasida** iqtisodiyotni nisbatan qisqa muddatda amal qilishini xarakterlaydi. Keyns nazariyasiga ko'ra, tushkunlikka tushgan iqtisodiyotda narxlar ko'tarilmasdan o'sishi mumkin. Bunda avvalambor, foydalanilmayotgan imkoniyatlar jalb qilinadi - bu ishchi kuchi, xuddi Keyns nazariyasi ilgari surilgan "Buyuk Depressiya" yillarida bo'lgani kabidir.

Bu kesmada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

- iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq band bo'lmagan sharoitda amal qiladi;
- baholar, nominal ish haqi qayd etilgan, bozor tebranishlaridan juda kam ta'sirlanadi;

- real miqdorlar (ishlab chiqarish, bandlilik, real ish) haqi harakatchan va bozor tebranishlaridan tez ta'sirlanadi.

Vertikal yoki klassik kesmada iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga erishgan vaziyatni ko'ramiz. Bunda to'liq ish bilan ta'minlanish va o'sishga joy yo'q xolat yuzaga keladi. Tovarlar va xizmatlarga talabning yanada o'sishi narxlarning o'sishini oshiradi. Ushbu xolat klassik (neoklassik) nazariyaga mos keladi, agar davlat iqtisodiyotni tartibga solishga aralashmasa, u holda u o'zini to'liq ish bilan ta'minlash holatini ta'minlaydi. Demak, iqtisodiyot egri chiziqning bu kesmasida o'zining ishlab chiqarish potentsiali darajasida bo'ladi. Bu shuni bildiradiki, baholarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. Chunki, iqtisodiyot to'liq quvvatda faoliyat ko'rsatayapti. To'liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq baholarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalarning resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi, boshqalari uchun yo'qotishga olib keladi. Natijada bu mahsulotlar bahosi oshishi mumkin, lekin ishlab chiqarishning real hajmi o'zgarmay qoladi.

Klassik nazariyada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

- ishlab chiqarish hajmi faqatgina ishlab chiqarish omilari hajmiga va texnologiyalarga bog'liq va baholar daoajasiga bog'liq emas;

- ishlab chiqarish omillari va texnologiyalarda o'zgarish sekinlik bilan ro'y beradi;

- iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitida amal qiladi, ya'ni ishlab chiqarish hajmi potentsial darajaga teng;

- baholar va nominal ish haqi o'zgaruvchan, ularning o'zgarishi bozorlarda muvozanatni ta'minlab turadi.

Oraliq kesma – ishlab chiqarish real hajmining o'sishi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Bu shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyot to'liq ish bilan ta'minlashga yaqinlashmoqda, unda tangliklar paydo bo'ladi, ya'ni ba'zi tarmoqlarda resurslar yetishmasligi, ba'zilarida esa haddan tashqari ko'plik bo'lishi

mumkin. Masalan, avj olgan avtosanoat yuqori malakali ishchilar yetishmasligini, aviatsiya esa ishsizlikni boshdan kechirishi mumkin. Bunday vaziyatda, avtomobilsozlik sanoatida resurslarga, aniqrog'i ishchi kuchiga talab ortib bormoqda, bu o'z navbatida ishlab chiqarish xarajatlarini ko'payishiga olib keladi va korxonalar rentabellikni saqlab qolish uchun o'z mahsulotlarining narxini oshiradilar. Shuning uchun oraliq davrda YaIMning real o'sishi narxlarning ko'tarilishi bilan birga keladi.

Bundan xulosa qilish mumkinki, iqtisodiyotning pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tishi noteks va turli vaziyatlarda ro'y beradi. Masalan ayrim tarmoqlarda resurslarning yetishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda hozircha ortiqcha resurslar mavjud bo'ladi. Shuningdek, ular ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yangi asosiy vositalar sotib olish va malakasiz mutaxassislardan foydalanishiga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada baholar darajasining o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish hajmi ko'payishi yoki kamayishi bahoga bog'liq bo'lmagan omillar hisobiga ham ro'y berishi, bu omillar esa yalpi taklif egri chizig'ini o'ng yoki chap tomonga siljitishi mumkin. Bahoga bog'liq bo'lmagan omillarnig xususiyati shundaki, ular mahsulot birligiga ketgan xarajatlarga bevosita ta'sir qiladi va shu orqali jami taklif egri chizig'ining siljishiga sabab bo'ladi.

Quyidagi omillar AS egri chizig'ining o'zgarishiga olib kelishi mumkin:

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz:

a) yer resurslari – yangi yerlarning ochilishi, sug'orish, yangi texnik takomillashuvlar tufayli ko'payish mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi

yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shahobchalarining kengayishi, intensiv dehqonchilikni qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi;

b) ishchi kuchi (mehnat) resurslari. Korxonalar xarajatlarining asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi (mehnat) resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi;

c) kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxonalar o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini, yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakatda asosiy kapitalning miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi;

d) tadbirkorlik layoqati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan keyingi vaqtda mamlakatimizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi;

e) import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi;

g) bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik - narxlarni raqobat mavjud

bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir.

2. Unumdorlik - bu milliy ishlab chiqarish real hajmini foydalanilgan resurs miqdoriga nisbati, boshqacha aytganda, unumdorlik - bu xarajat birligiga ishlab chiqarishning o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichidir.

Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri unumdorlikning o'sishi va Yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

3. Huquqiy normalarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy normalarning o'zgarishi, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Xuquqiy normalar o'zgarishining ikki turi mavjud:

a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi,

b) davlat tomonidan tartibga solish xarakteri va usullarining o'zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, ish haqi fondidan olinadigan soliqlar)ning ko'payishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko'paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

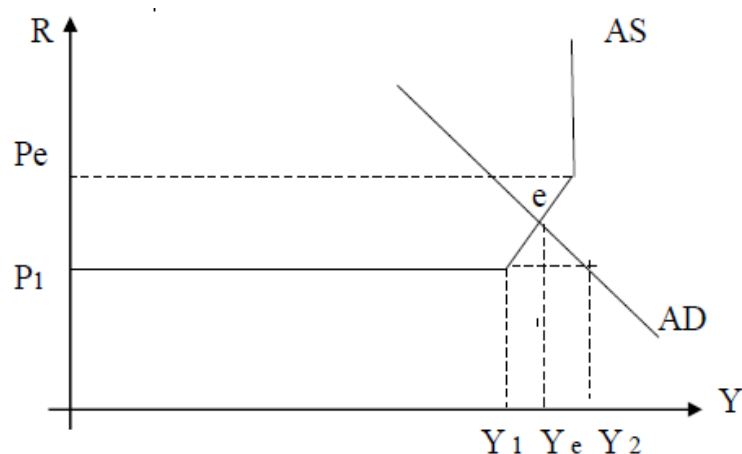
Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

3.4 Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatligi (AD-AS)

AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi va baholarning muvozanatli darajasini belgilaydi. Baholarning muvozanatli darajasi deganda baholarning shunday darajasi tushuniladiki, unda jami talab va taklif bir-biriga mos kelishi yoki teng bo'lishi kerak. Modlelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmini dastlab oraliq kesmada ko'rib chiqamiz (3.4.1- rasm).

Dastlab muvozanat e nuqtasida o'rnatilgan. Baholarning muvozanatli darajasi va yalpi ishlab chiqarish hajmining muvozanatli hajmlari mos ravishda P_e va Y_e

lar bilan belgilangan. Nima uchun P_e narxlarning muvozanatli darajasini va Y_e esa yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini bildirishini ko'rsatishimiz uchun baholarning muvozanatli darajasi P_e emas, balki P_1 deb hisoblaymiz.

3.4.1-rasm. Yalpi taklif egri chizig'ining oraliq kesmasidagi muvozanat

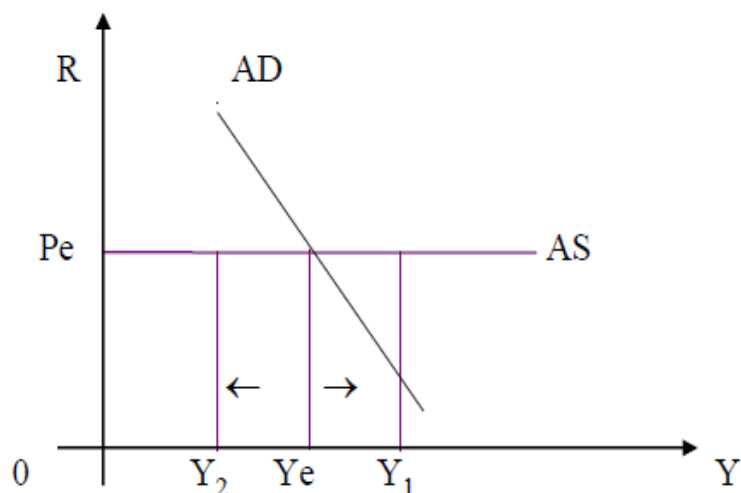
Baholar darajasi P_1 bo'lgan vaziyatda ishlab chiqaruvchilar yalpi ishlab chiqarish hajmini Y_1 miqdoridan oshirmaydi.

Iste'molchilar baholar darajasi P_1 bo'lganda mahsulotlarni Y_2 darajada sotib olishga tayyor turadi. $AD > AS$ bo'lganligi tufayli iste'molchilar o'rtasidagi raqobat baholar darajasini P_e gacha suradi. Baholar darajasining P_1 dan P_e gacha ko'tarilishi ishlab chiqarish hajmini Y_1 dan Y_e gacha oshirishga va iste'molchilar talabini Y_2 dan Y_e gacha kamayishga olib keladi. Natijada AD va AS egri chiziqlari e nuqtada kesishadi. Demak, aynan R_e baho baholarning muvozanatli darajasi va e muvozanat nuqtasidir.

3.4.2-rasmda yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini bilan keyns kesmasi kesishadigan vaziyat tasvirlangan. Bunday vaziyatda makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi baholar darajasi bir xil turganda ham o'zgaradi. Buni tushunish uchun avvalo yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini Y_e va muvozanatli baholar darajasini P_e bilan belgilaymiz.

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmi aynan Y_e ekanligini isbotlash uchun bu hajmi Y_1 deb hisoblaymiz. U holda $AD < AS$, oqibatida sotilmay qolgan tovarlar va xizmatlar hajmining ortishi ishlab chiqarishni Y_e darajaga pasaytirilishiga olib keladi.

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmini Y_2 deb hisoblasak, aksincha, $AS < AD$, oqibatda korxonalarda tovar zaxiralari kamayib ularni ishlab chiqarishni Y_e darajaga oshirishga undaydi. Shunday qilib aynan yalpi taklif va yalpi talab egri chiziqlarining kesishish nuqtasigina AD-AS modelda muvozanat nuqtasi deyiladi.

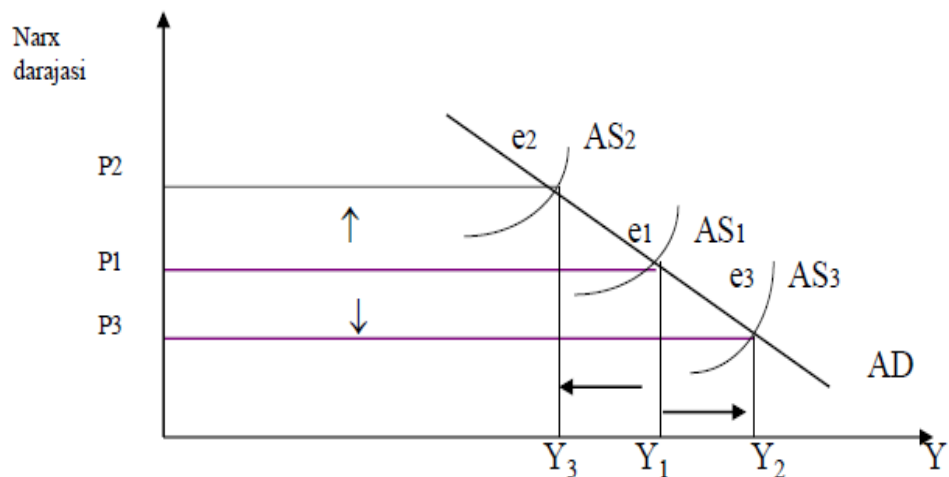
3.4.2 - rasm. Yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasidagi muvozanati

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yalpi taklif egri chizig'ining keyns kesmasida yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki kamayishiga olib keladi, baholar darajasi esa o'zgarmaydi.

Yalpi talab egri chizig'ini AS egri chizig'ining vertikal kesmasida o'zgarsa bu ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi va faqat baholar darajasi o'zgaradi, xolos. Ya'ni, bu kesmada talabning oshishi talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Yalpi taklifning bu kesmasida talabning har qanday o'zgarishi faqat baholar darajasi o'zgarishga olib keladi. Ishlab chiqarish hajmi esa to'liq bandlik sharoitida o'zgarmay qoladi.

Oraliq va vertikal kesmalarda baholar o'sib borishi bilan kuzatilgan yalpi talabning ko'payishi talab inflyatsiyasi mavjudligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif o'zgarishining baholarning va ishlab chiqarishning muvozanatli darajalariga ta'sirini 3.4.3 - rasm misolida ko'rib chiqamiz. Bahodan boshqa omillar ta'sirida yalpi taklifning AS_1 dan AS_2 ga siljishi natijasida ishlab chiqarish hajmi Y_1 dan Y_2 gacha kamayadi, baholar darajasi esa R_1 dan R_2 gacha ko'tariladi, ya'ni stagflyatsiya ro'y beradi.

3.4.3- rasm. Yalpi taklif o'zgarishining AD-AS modelidagi muvozanatga ta'siri.

Boshqa bir vaziyatda, masalan, narxlarga bog'liq bo'lmagan omillardan birortasi o'zgarib, yalpi taklifning o'zgarishiga olib kelsin. Ya'ni, erning bahosi pasaysa, korxonalaridan olinadigan soliqlar kamaysa va natijasida mahsulot birligiga ketgan sarf-xarajatlar qisqarsa, unda yalpi taklif egri chizig'i AS_1 dan AS_3 holatga siljiydi. Bunda narxlar muvozanat darajasi P_1 dan P_3 ga qadar pasayadi va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_1 dan Y_3 qadar oshadi, ya'ni, iqtisodiy o'sish holati ro'y beradi.

Yalpi talab va yalpi taklif modellari (yalpi talab va yalpi taklifni muvozanatga keltirishga turli xil yondashuvlar):

1. Klassik model (yondashuv):

- iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq bandligi sharoitida amal qiladi. Shu sababli ishlab chiqarish hajmi o'zining potensial darajasiga teng keladi;

- narx, foiz stavkasi va ish haqi moslashuvchan bo'lib, ularning o'zgarishi bozor muvozanatini saqlab turadi;

- ishlab chiqarish omillari miqdori sekin o'zgarishi sababli, to'la bandlik sharoitida yalpi taklif real ishlab chiqarish hajmini, yalpi talab esa narx darajasini belgilaydi.

2. Keynscha model (yondashuv):

- narx, ish haqi, foiz stavkasi va boshqa nominal miqdorlar nisbatan o'zgarmas, shu sababli bozor tebranishlariga juda sekinlik bilan moslashadi;

- real ko'rsatkichlar (ishlab chiqarish hajmi, bandlik va x.k.) aksincha, tez moslashuvchan bo'lganligi sababli bozor tebranishlariga nisbatan tez javob beradi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Yalpi talabga va uning komponentlarini ta'rif bering.
2. Yalpi talab egri chizig'i quyiga egilgan traektoriyaga ega bo'lishi sababi nimada?
3. Yalpi talabning boshqa omillariga va ularning AD egri chizig'iga ta'siriga izoh bering.
4. Yalpi taklif egri chizig'i shakli qaysi sabablarga ko'ra murakkab ko'rinishga ega?
5. AD-AS modelidagi makroiqtisodiy muvozanat holatini va uning shartlarini tushuntiring.
6. Yalpi talab o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
7. Yalpi taklif o'zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

4. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSIYA

4.1 Klassik iqtisodchilar va Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi

Makroiqtisodiy muvozanat - bu yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning tarkibiy qismlarining bir tekis aylanishining natijasidir. Hech qanday to'siqlar bo'lmagan taqdirda, barcha YaIM yalpi taklifni (AS) va barcha yalpi milliy daromadlar umumiy talabni (AD) ifodalaydi. AD, YaIM va MD ning bozor ifodalari sifatida AS ga teng. Makroiqtisodiy muvozanat muammosi - bu yalpi ichki mahsulotni sotib olish va sotish muammosi, ya'ni. uning milliy daromadga almashinuvi. Yalpi talab va yalpi taklifning tengligi dastlab YaIM va MDning tengligi bilan ta'minlandi.

Klassik maktab namoyondalari bozorlar va baholarning umumiy muvozanati nazariyasini yaratdilar. Ularning umumiy muvozanat kontseptsiyasiga ko'ra

iqtisodiyotda faqatgina to'liq bandlilik sharoitidagi muvozanat mavjud bo'lishi mumkin. Bunday xulosa J.B.Seyning bozorlar qonuniga tayanadi. Bu qonunga ko'ra mehnat taqsimotiga asoslangan iqtisodiyotda har bir subyektning ishlab chiqarishi bir vaqtning o'zida boshqa subyektlarning ishlab chiqarish natijalariga talab hisoblanadi. Oxir-oqibat yalpi talab yalpi taklifga teng bo'ladi. Klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra $AD \neq AS$ holati ro'y bermaydi, umumiy xarajatlar miqdori etishmay qolgan, ya'ni $AD < AS$ holati ro'y bergan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarishning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli ishlab chiqarish hajmi resurslarning bandliliigi va ishlab chiqarish texnologiyalarining funktsiyasi hisoblanadi, va egiluvchan baholar mexanizmi tomonidan potentsial darajada tutib turiladi degan shartlarga tayanadi. Egiluvchan baholar mexanizmi hisobiga bozor iqtisodiyoti barcha mavjud resurslarning to'liq bandligini ta'minlab turadi.

Klassik makroiqtisodiy muvozanat modelining o'ziga xos xususiyati pulning neytralligi printsiptini ko'zda tutishidir. Bu model pul massasi real ishlab chiqarishga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi degan printsiptga asoslanib tuziladi. Klassiklar modelida pul bozor agentlariga faqatgina bitimlarga xizmat qilishi, ya'ni oldi-sotti jarayonida sof texnik vazifalarni bajarishi uchungina kerak. Bu asosga ko'ra klassiklar tomonidan klassik dixotomiya kontsepsiyasi shakllantirilgan. ***Klassik dixotomiya*** kontsepsiyasida – ikki parallel bozor, real va pul bozori alohida-alohida amal qiladi, ular o'rtasidagi muvozanat avtomatik barqarorlashtirgichlar orqali ta'minlab turadi deb hisoblanadi.

Pul bozori investitsiya va jamg'armalar tengligini hamda to'liq bandlik sharoitini ta'minlaydi. Faqatgina, ishsizlikning tabiiy darajasida «ixtiyoriy» ishsizlik bo'lishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu shuni bildiradiki, AD va AS ning muvozanat nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (Y) uning potentsial hajmiga esa (Y^*) teng. Iqtisodiyotda yaratilgan daromadlaning bir qismi jamg'arilishi yalpi talabning

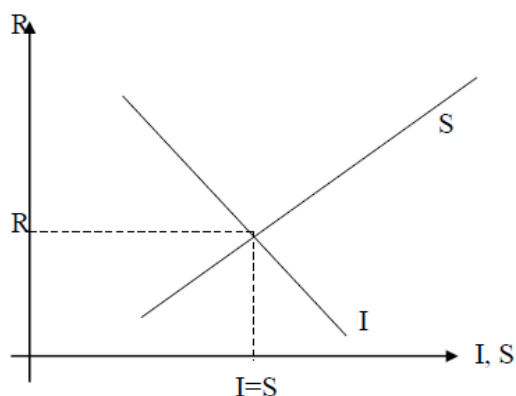
yalpi taklifni qoplashi uchun yetishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalanadi, deb ta'kidlashadi.

Agarda, tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa, ishlab chiqarish hamda bandlik darajalari doimiy bo'lib qoladi.

Klassik iqtisodchilar ta'kidlashlaricha, kapitalizmning o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyalarning tengligini ta'minlaydi. Bunda tenglashtiruvchi omil rolini foiz stavkasi o'taydi (4.1.1-rasm).

Shuning uchun ham to'liq bandlik mavjud bo'ladi. Bu iqtisodchilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qisqa muddatli samara bersada, uzoq muddatga, oxir-oqibat bozor iqtisodiyotining tabiiy harakat mexanizmiga notabiiy aralashilganligi uchun, salbiy oqibatlarga olib keladi deb hisoblashadi.

1936 yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keynes kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o'zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asarida yangicha iqtisodiy muvozanat nazariyasini izohlab berdi.

4.1.1-rasm. Jamg'arish-investitsiya grafigi.

Keynes makroiqtisodiy muvozanatga to'liq bo'lmagan bandlik sharoitida ham erishish mumkinligini, to'la ish bilan bandlik qonuniy holat emasligini, balki tartibga solinmagan iqtisodiyotda tasodifiy ro'y berishigina mumkinligini isbotlab berdi. Shuningdek, bu nazariyada iqtisodiyotdagi tebranishlar faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog'liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligi asoslagan. Ishsizlik va inflyatsiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg'armalarga bevosita

bog'liq. Narxlarning oshishi va ish haqining pasayishi boshqa salbiy omillar bilan birga iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi.

Bunday nomutunosibliklar rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg'armalarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli ro'y beradi.

Bunga sabab birinchidan, jamg'arish va investitsiyalash to'g'risidagi qarorlarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishi bo'lsa. ikkinchidan, jamg'aruvchilar va investorlarni jamg'arish va investitsiyalashga turlicha sabablar undaydi. Keynschilar fikricha, jamg'arma va investitsiyalar bitta omilga bog'liq bo'lmagan holda turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, kishilar qiymati o'zining ish haqi miqdoridan ortiq bo'lgan mahsulotlarni sotib olish uchun, masalan avtomobil yoki televizor xarid qilish uchun jamg'arishadi. Jamg'armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida, ya'ni, uy xo'jaliklari oila boshlig'ining nafaqaga chiqqandan keyingi hayotini yoki bolalari kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Bundan tashqari jamg'armalar tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida ham amalga oshiriladi.

Investorlarni investitsiya qilishga undovchi sabablar esa foiz stavkasi bilan birga kutilayotgan sof foyda normasi hamdir.

Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agarda, u oshsa, uy xo'jaliklari kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arishga harakat qilishadi. Uy xo'jaliklarida jamg'armalarning ko'payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa o'z vaqtida investitsiyaning o'sishini ta'minlaydi.

Keynschilar fikricha esa, foiz stavkasi emas, balki aholining ixtiyoridagi daromadi iste'mol va jamg'arish dinamikasini belgilab beradi. Keltirilgan nazariy asoslarga tayangan holda Keyns o'zining makroiqtisodiy muvozzant modelini ishlab chiqdi.

Keynschilar nazariyasi bo'yicha aholi o'z mabalg'larini nafaqat kunlik xaridlarni amalga oshirish uchun, balki o'z boyliklarini amalga oshirish uchun ham saqlashadi. Bu pul vositalarini bir qismining kamayishi va ularni pul bozorida investorlarga berish joriy jamg'armalarga nisbatan solishtirganda vositalarning

ortiqchaligiga olib kelishi mumkin. Shunga o'xshash kredit beradigan muassasalardan ssudalarning berilishi pulning taklifini ko'paytiradi. Bank yoki boshqa moliyaviy tashkilotlardan kreditlarning berilishi joriy jamg'armalar ko'payishiga asos bo'ladi. Natijada uy xo'jaliklari qo'lidagi pul vositalarining kamayishi va banklar tomonidan ssudalarning berilishi investitsiyalar miqdorini joriy jamg'armalar miqdoridan oshishiga olib kelishi mumkin. Bu shuni bildiradiki, Sey qonuni faoliyat ko'rsatmaydi.

Klassik nazariyachilar barcha joriy jamg'armalar pul bozoriga chiqariladi deb noto'g'ri aytishadi. Chunki, birinchidan uy xo'jaliklari jamg'armalarining qandaydir bir qismini pul bozoriga yubormasdan qo'lida olib qolishi mumkin, ikkinchidan joriy jamg'armalar bank foizlarini to'lash uchun ishlatiladi.

Keynschilar yondoshuvi shundan iboratki, jamg'arish va investitsiyalar rejasi bir biriga mos kelmaydi va shuning uchun ham ishlab chiqarish, daromad, bandlik, narxlar darajasida o'zgarishlar bo'lib turadi. Bundan tashqari keynschilar fikricha, narxlar darajasi va ish haqi haqiqatda pasayishga yo'naltirilgan egiluvchanlikdan iborat emas, chunki narxlar va ish haqining pasayishi keng tarqalgan ishsizlikni biroz yumshatishi mumkin xalos.

Klassiklar nazariyasi asosida ikkita asosiy tushuncha mavjud: birinchidan, to'liq bandlik sharoitida mahsulotlarni sotib olish uchun xarajatlar miqdorining yetishmasligi mumkin emas, ikkinchidan, agarda umumiy xarajatlar miqdori etishmay qolgan sharoitda ham baho va ish haqi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorini kamayishi ishlab chiqarisho'ning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi deb hisoblashgan.

Klassiklar nazariyasini tan olmaslik asosan Sey qonunidan boshlangan. Sey qonuni bo'yicha mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonining o'zi ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymatiga teng ravishda degan oddiy g'oyadan iborat. Demak, mahsulotlarni sotib olish uchun har qanday mahsulotlar hajmini ishlab chiqarish o'z-o'zidan daromad yaratadi. Ya'ni, taklif o'zining xususiy talabini paydo qiladi. Sey qonunining mohiyatini mahsulotlar ayirboshlash savdosida ham ko'rish mumkin. Poyafzalchi poyafzal ishlab chiqaradi yoki o'ziga zarur bo'lgan boshqa

mahsulotlarga bo'lgan talabini qondirish uchun poyafzal taklif qiladi. Poyafzalchi tomonidan poyafzalni taklif qilinishi uning talabidan iboratdir. Xuddi shunday butun iqtisodiyot bo'yicha mahsulotlar almashishi amalga oshadi.

Ammo Sey qonunining mahsulotlar ishlab chiqarish mos ravishda pul daromadlari summasini olish imkonini bersa ham iste'molchilar ushbu daromadlarning hammasini to'liq xarajat qilmasligi umum qabul qilingan tushunchadir. Ya'ni daromadlarning qandaydir bir qismini jamg'ariladi va bu jamg'arilgan qismi yuqoridagi baxsda o'z javobini topmaydi. Jamg'arish daromadlar tarkibidan ma'lum miqdordagi mablag'larni o'zida mujassamlashtiradi. Demak, iste'mol xarajatlari barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotib olishga etmaydi. Agarda uy xo'jaliklari o'z daromadlarini bir qismini jamg'arishsa, u xolda taklif o'zining talabani paydo qilmaydi. Jamg'arish iste'molning yetishmasligiga olib keladi. Natijada sotilmay qolgan mahsulotlar ishlab chiqarishning kamayishiga olib keladi. Ammo klassik iqtisodchilar haqiqatda jamg'arish talabning yetishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalashadi deb ta'kidlashadi. Agarda tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa Sey qonuni amal qiladi va ishlab chiqarish hamda bandlik darajasi doimiy bo'lib qoladi. Iqtisodiyotning to'liq bandlik sharoitidagi daromadlar va mahsulotlar ishlab chiqarishini ta'minlashi uchun xarajatlar darajasiga erishishi va saqlab qolishi tadbirkorlar tomonidan uy xo'jaliklari jamg'armalari miqdorida investitsiyalashiga bog'liqdir.

Klassik iqtisodchilar ta'kidlashadiki, kapitalizmni o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyaning tengligini ta'minlaydi. Shuning uchun ham to'liq bandlik mavjud deyishadi. Pul bozorida (foiz stavkalari) jamg'arma tariqasida daromadlar va xarajatlar miqdoridan chiqqan mablag'lar o'z-o'zidan investitsion mahsulotlarga sarf qilingan mablag'lar miqdoriga qaytadan kelishi ustidan nazorat olib boradi. Tovar va xizmatlar iste'moli insoniyat talabini qondiradi. Iste'molchilar ularning tejamkorligini rag'batlantirish tariqasida foiz stavkalari to'lansagina jamg'arishlari mumkin. Foiz stavkalari qanchalik yuqori

bo'lsa, shunchalik ko'p mablag' jamg'ariladi. Korxonalar egalari, investorlar ishlab chiqarishni kengaytirish, yangilash uchun pul kapitalini izlovchilar hisoblanishadi. Foiz stavkalari ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular foiz stavkasining pastroq bo'lishiga intilishadi. Tadbirkorlar tomonidan taklif qilingan mahsulotlar hajmining darajasi umumiy xarajatlar miqdori bilan birga mahsulot bahosi darajasiga ham bog'liq. Masalan, 40000 so'mga 10000 so'mdan to'rtta ko'ylak sotib olishsa, narxlar 5000 so'mga kamayganda 20000 so'mga shuncha ko'ylak sotib olish mumkin, sotuvchilar o'rtasida raqobat bahosining egiluvchanligiga olib keladi. Talabning pasayishi ortiqcha mahsulotlardan qutilish uchun narxlarni pasayishiga olib keladi. Narxlarning pasayishi resurslar narxining pasayishiga olib keladi. Xususan ish haqini pasayishiga olib keladi. Bu esa ishsizlar sonini oshishiga olib keladi. Raqobatning mavjudligi ishchilarni past ish stavkalarida ishlashga majbur bo'lishiga olib keladi. Klassik iqtisodchilar fikricha davolatning iqtisodiyotga aralashuvi umuman mumkin emas.

1936 yili ingliz iqtisodchisi Jon Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi ish bilan bandlik nazariyasini yaratdi. U o'zining "Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi" asosida uning noto'g'riligini isbotlashga urindi.

4.2 Iste'mol funksiyasining algebraik va grafik ko'rinishi. Jamg'arish funksiyasi va grafigi

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (bundan buyon iste'mol deb yuritiladi), yalpi talab, yoki YaIMning yakuniy iste'molga ko'ra tarkibida eng katta ulushga ega bo'lgan komponentdir. Rivojlangan mamlakatlarda iste'mol xarajatlari shaxsiy tasarrufdagi daromadning 90 foizdan ortiq qismini tashkil etadi. Shu tufayli ham iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni, uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Klassik maktab vakillari jamg'arish hajmi foz stavkasining funksiyasi deb qarashsa J.M.Keyns uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va jamg'arishlari hajmini belgilovchi asosiy omil ularning ishlab

chiqarishda ishtirok etishdan olingan daromadlari deb hisoblaydi. Yanada aniqlik kiritsak iste'mol va jamg'arish hajmini belgilovchi asosiy omil uy xo'jaliklarining ishlab topgan daromadlari, olgan transfert to'lovlari va to'lagan soliqlari bilan belgilanadigan tasarrufidagi daromadi (DI – disposable income, yoki Yd) ko'rsatkichidir. Makroiqtisodiy nazariyada iste'mol va jamg'armalar, milliy daromad yoki shaxsiy daromadlarning funktsiyasi sifatida ham tadqiq qilinadi.

Ma'lumki, uy xo'jaligi tasarrufidagi daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, qancha ko'p iste'mol qilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, uning ko'proq qismini iste'mol qilib, kamroq qismini jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish foydasiga o'sadi. Bu bog'liqlikni gipotetik ma'lumotlar asosida ko'rib chiqamiz (4.2.1-jadval).

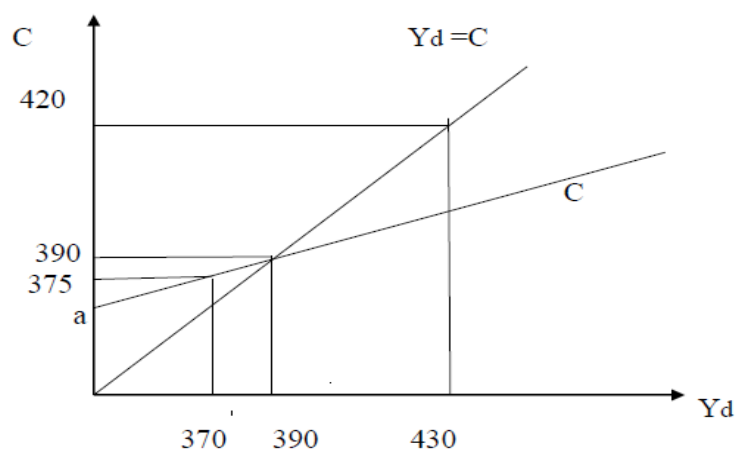
Tasarrufidagi daromad hajmi 370 shartli birlikka (sh.k.) teng bo'lganda uy xo'jaliklari iste'moli 375 sh.b.ka teng, ya'ni tasarrufidagi daromaddan 5 sh.b.ka ko'p bo'ladi. Ya'ni uy xo'jaliklari 5 sh.b.ka teng miqdorda qarz hisobiga yoki o'tgan yillarda to'plangan jamg'armalar hisobiga iste'mol xarajatlari qiladilar.

4.2.1-jadval

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Tasarrufdagi daromad (Yd)	Iste'mol (C)	Jamg'arish (S)
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadlar 390 sh.b.ka teng bo'lganda, uning miqdori iste'mol miqdori bilan tenglashadi. Bu miqdor bo'sag'aviy daromad deb yuritiladi. 4.2.1-jadval ma'lumotlari asosida iste'mol grafigini chizamiz.

4.2.1-rasm. Iste'mol grafigi

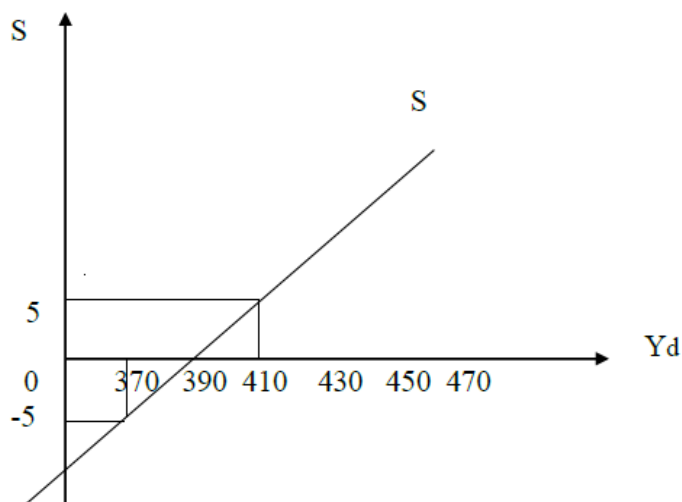
Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida berilgan. Bissektrisa ko'rinishidagi $Y_d = C$ to'g'ri chizig'ining har bir nuqtasida iste'mol va tasarrufidagi daromad hajmlari teng bo'ladi. Haqiqiy iste'mol (C) grafigi haqiqiy iste'mol va daromad teng bo'lgan nuqtada (α) bissektrisa bilan kesishadi. Bo'sag'aviy nuqtadan quyida haqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. α – nuqtada yuqorida haqiqiy iste'mol daromaddan kam hamda ular o'rtasidagi farq jamg'arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste'mol to'g'ri chizig'i iste'mol hajmini belgilovchi vertikal o'qni a nuqtada kesib o'tadi. Bu hol uy xo'jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma'lum miqdorda iste'mol qilishlarini anglatadi. a – nuqta esa avtonom iste'mol hajmini bildiradi.

Keltirilgan ma'lumotlar asosida jamg'arish grafigini ham ko'rib chiqamiz (4.2.2- rasm).

Jamg'arish grafigi daromad bilan jamg'arish o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Vertikal o'qdagi har bir nuqta jamg'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol hajmi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi

$$(S = Y_d - C).$$

Boshlang'ich daromad darajasida jamg'arish nolga (0) teng bo'lgan holda ixtiyordagi daromad hajmi o'sib borishi bilan uning miqdori ham oshib boradi.

4.2.2-rasm. Jamg'arish grafigi

Yuqorida keltirilgan gepotetik ma'lumotlar va grafiklarga tayanib iste'mol funksiyasini yozamiz:

$$C = a + b Yd ,$$

bu yerda: a – avtonom xarajatlar; Yd – tasarrufidagi daromad

$$(Yd = Y - T),$$

bu yerda: T – soliqlar;

b – iste'mol hajmining tasarrufidagi daromadga bog'liqligini ifodalovchi koeffitsient, boshqacha aytganda iste'molga chegaralangan moyillik.

$$b = \frac{\Delta S}{\Delta Yd} \times 100.$$

Demak, iste'mol hajmi avtonom iste'molga, tasarrufidagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining tasarrufidagi daromad o'zgarishiga ta'sirchanligiga bog'liq.

Jamg'arish grafigini ham iste'mol grafigiga o'xshab algebraik ifodalash mumkin, ya'ni jamg'arish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = -a + (1 - b) Yd.$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga tasarrufidagi daromad dinamikasidan tashqari quyidagi omillar, to'g'rirog'i bu omillardagi o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xo'jaliklarida to'plangan mulk hajmi.
3. Narxlar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.

5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.

6. Soliqqa tortish hajmi.

7. Aholining soni va yoshi.

Dastlabki besh omil ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari o'zaro teskari tomonga siljiydi. Bu besh omil ta'sirida joriy tasarrufidagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi. Soliqqa tortish darajasining o'zgarishi ixtiyordagi daromad hajmini o'zgartirgani tufayli uning ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari bir tomonga qarab siljiydi. Iste'mol funksiyasini aniqlash borsidagi tadqiqotlar, uning hajmi shuningdek 6) aholining daromadlari hajmi va to'plagan mulki ko'lamiga ko'ra tabaqalanishi darajasi hamda 7) aholining soni va yoshiga ko'ra tarkibiga ham bog'liqligini ko'rsatdi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida iste'mol va jamg'arish funksiyalarini yanada to'laroq bilish uchun iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik va chegaralangan moyillik tushunchalarini mohiyatini anglab olishimiz lozim.

Iste'molga o'rtacha moyillik deganda tasarrufidagi daromaddagi iste'mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya'ni:

$$APC = \frac{C}{Y_d} 100,$$

bunda: *APC* – (*average propensity to consume*) iste'molga o'rtacha moyillik.

Tasarrufidagi daromaddagi jamg'arish ulushini jamg'arishga o'rtacha moyillik deb ataladi, ya'ni:

$$APS = \frac{S}{Y_d} 100,$$

bunda: *APS* (*average propensity to saving*) – jamg'armaga o'rtacha moyillik.

Misol uchun, tasarrufidagi daromad darajasi 410 va 530 shartli birlikka va iste'mol darajalari 405 va 495 shartli birlikka teng bo'lgan holatlar uchun iste'molga o'rtacha moyillikni hisoblaymiz, ya'ni:

$$APC = (405 / 410) \times 100 = 98,78\% \text{ yoki } 0,98;$$

$$APS = (495 / 530) \times 100 = 93,39\% \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng.}$$

Demak, bu misollardan ko'rinib turibdiki, tasarrufidagi daromadlar miqdori ko'payib borishi bilan uning tarkibidagi iste'mol ulushi kamayib va aksincha

jamg'arma ulushi ko'payib boradi. Bu holatni Keynsning "asosiy psixologik qonun"i bilan izohlash mumkin. "Mavjudligiga nafaqat aprior tasavvurlarga ko'ra, bizning inson tabiatini bilishimizdan kelib chiqib shuningdek o'tmish tajribasini sinchiklab o'rganish asosida biz to'liq ishonishimiz lozim bo'lgan asosiy psixologik qonun shundan iboratki kishilar daromadlari o'sishi bilan, odatda, o'z iste'mollarini oshirishga moyillar, ammo daromadlari o'sgan darajada emas"

Soliqlar to'langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg'ariladi, shu tufayli ham iste'molga va jamg'arishga o'rtacha moyillik yig'indisi 100% ga yoki koeffitsient ko'rinishda 1 ga teng:

$$ARC + ARS = 100\% \text{ yoki } 1.$$

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadlarining o'sgan qismini yo iste'mol qiladi, yoki jamg'aradi.

Iste'moldagi o'zgarishlarning shu o'zgarishni keltirib chiqargan tasarrufidagi daromad o'zgarishdagi ulushi iste'molga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y_d} \times 100,$$

bu yerda: *MPC (marginal propensity to consume)* – iste'molga chegaralangan moyillik.

Yuqorida keltirilgan 4-jadval ma'lumotlariga ko'ra ixtiyordagi daromad 410 sh.b.dan 430 sh.b.kacha oshgan holatda MPS ni hisoblaymiz.

$$\Delta S = 420 - 405 = 15; \Delta Y_d = 430 - 410 = 20;$$

$$MPS = (15/20) \times 100 = 75\%;$$

Bu shuni bildiradiki, daromad 100 % ga (yoki bir birlikka) o'zgarganda iste'mol 75 % (yoki 0,75)ga o'zgaradi.

Jamg'arishdagi o'zgarishning ixtiyordagi daromad o'zgarishdagi ulushi jamg'arishga chegaralangan moyillik deyiladi.

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y_d} \times 100,$$

bu yerda: *MPS (marginal propensity to saving)* – jamg'arishga o'rtacha moyillik. Yuqorida keltirilgan misolda:

$$\Delta Y_d = 430 - 410 = 20$$

$$\Delta S = 10 - 5 = 5$$

$$MPS = (5/20) \cdot 100 = 25\%$$

Shunday qilib, iste'molga chegaralangan moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo'lsa, jamg'armaga chegaralangan moyillik 0,25 ni tashkil etadi. Daromadning o'sgan qismi yoki iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Shu sababga ko'ra iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari yig'indisi 100%ga yoki koeffitsient ko'rinishida 1ga teng bo'ladi.

$$MPC + MPS = 100\% \text{ yoki } 1.$$

MPC va MPS ancha barqaror ko'rsatkichlar bo'lib, juda sekin o'zgarishga uchraydilar.

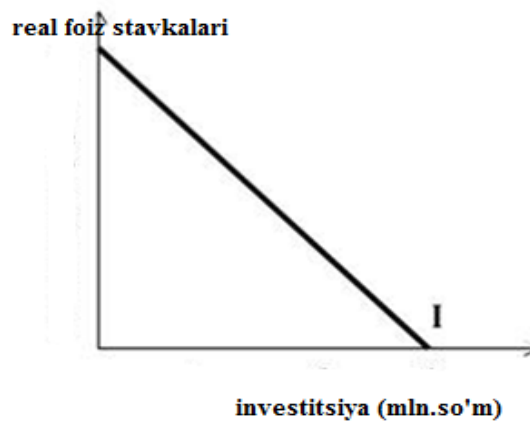
4.3 Kutilayotgan sof foyda normasi. Tobin koeffitsenti

Investitsiyalarga sarflanadigan mablag'larning rag'batlantiruvchisi foyda hisoblanadi. Bunday xaridlar foyda keltirishi kutilgandagina tadbirkorlar asosiy vositalarni sotib olishadi.

Real foiz stavkasi - bu qarz olish uchun firma to'lashi kerak bo'lgan narx bo'lib, real kapitalni olish uchun zarur bo'lgan pul kapitalidir. Agar kutilayotgan sof foyda stavkasi foiz stavkasidan oshib ketsa, unda investitsiyalar foydali bo'ladi. Shuni ta'kidlash kerakki, investitsiya qarorlarini qabul qilishda nominal emas, balki haqiqiy foiz stavkasi muhim rol o'ynaydi. Chunki nominal foiz stavkasi amaldagi narxlarda, real foiz stavkasi doimiy yoki inflyatsiyani hisobga olgan holda ifodalanadi.

Investitsiyalarga talab egri chizig'i (4.3.1-rasm) - investitsiyalarning real foiz stavkasi va kutilayotgan rentabellik darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi:

- *asbob-uskunalarni sotib olish, ishlatish va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari*. Ushbu xarajatlar oshaganda, rejalashtirilgan investitsiya loyihasidan olinadigan sof foydaning kutilayotgan darajasi pasayadi va investitsiyalarga talab egri chizig'i chapga siljiydi. Aksincha, agar bu xarajatlar pasaysa, kutilgan sof foyda darajasi oshadi va investitsiya talabi egri chizig'i o'ng tomonga siljiydi.

4.3.1-rasm. Investitsiyalarga talab egri chizig'i

Investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgarishi quyidagilarga bog'liq:

- *tadbirkorga solinadigan soliqlar*. Investitsiyaviy qarorlarni qabul qilishda korxonaga egalari soliqdan keyingi kutilgan foyda bilan hisoblashadilar. Bu shuni anglatadiki, tadbirkorlarga solinadigan soliqlarning ko'payishi rentabellikning pasayishiga, investitsiyalar talabi egri chizig'ining chapga siljishiga, soliq imtiyozlari esa uning o'ng tomonga siljishiga olib keladi.

- *texnologik o'zgarishlar*. Texnologik taraqqiyot - yangi mahsulotlarni ishlab chiqish va mavjud mahsulotlarni takomillashtirish, yangi texnologiyalar va yangi ishlab chiqarish jarayonlarini yaratish - investitsiyalar uchun asosiy rag'bat bo'lib hisoblanadi. Masalan, samaraliroq uskunalarni ishlab chiqarish, ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytiradi yoki mahsulot sifatini yaxshilaydi va shu bilan ushbu uskunaga investitsiyalarning kutilayotgan rentabelligini oshiradi.

- *mavjud asosiy kapital*. Mavjud asosiy kapital har qanday sohaga qo'shimcha investitsiyalarning kutilayotgan rentabellik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Agar ushbu sanoat ishlab chiqarish quvvatlari va tayyor mahsulotlar zaxiralari bilan yaxshi ta'minlangan bo'lsa, unda bu sohaga investitsiyalar ushlab turadi, chunki u o'rtacha foyda keltiradigan narxlarda hozirgi va kelajakdagi talabni qondirish uchun yetarli darajada jihozlangan. Agar sohada yetarli yoki hatto ortiqcha imkoniyatlar mavjud bo'lsa, unda investitsiyalar o'sishining kutilayotgan rentabelligi past bo'ladi va shuning uchun investitsiyalar kam yoki umuman kutilmaydi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvati investitsiyaga talab egri chizig'ining

chapgga siljishiga, asosiy kapitalning nisbiy yetishmasligi – esa uning o'ng tomonga siljishi olib keladi.

- *kutishlar*. Agar sotish, xarajatlar va foyda bo'yicha bashoratlar yanada optimistik bo'lib qolsa, investitsiyalarga talab egri chizig'i o'ng tomonga siljiydi va aksincha.

Tobin koeffitsienti intellektual kapital miqdorini baholashning eng taniqli usullaridan biridir.

Tobinning koeffitsienti (q) - bu koorxonaning bozor qiymatining kompaniya aktivlarini tiklash qiymatiga nisbatidir. Ushbu nisbat 1969 yilda amerikalik iqtisodchi Jeyms Tobin tomonidan ishlab chiqilgan.

$$q = P / C,$$

bunda: P - bu kompaniya aktivlarining bozor qiymati (bozor kapitallashuvi).

C - bu kompaniyaning barcha aktivlarini joriy narxlarda sotib olish uchun zarur bo'lgan xarajatlar yig'indisiga teng bo'lgan kompaniya aktivlarini tiklash qiymati.

Agar aktivlarning bozor qiymati kompaniya aktivlarining balans qiymati bilan bir xil bo'lsa, Tobin koeffitsienti $q = 1$ ga teng.

Agar Tobinning nisbati $q > 1$ bo'lsa, unda bozor qiymati kompaniya aktivlarining balans qiymatidan oshib ketadi. Bu shuni anglatadiki, bozor qiymati kompaniyaning o'lchovsiz yoki hisoblanmaydigan ba'zi aktivlarini aks ettirishini. Tobin koeffitsienti (q) ning yuqori qiymati investorlarni ushbu kompaniyaning kapitaliga ko'proq sarmoya kiritish to'g'risida qaror qabul qilishga majbur qiladi, chunki u kiritgan sarmoyasi (xarajat) dan ko'ra qimmatroq turadi.

$$q = (\text{Investitsiya qilingan mablag'larning bozor qiymati}) / (\text{Kapitalni almashtirish qiymati})$$

Agar kompaniyaning bozor narxi (ya'ni kompaniya kapitalining bozor qiymatining kattaligi) 2 £, kapitalning hozirgi bozor o'rnini bosadigan qiymati 1 £ bo'lsa, u holda kompaniya aksiyalarni chiqarishi mumkin, shu bilan kapitalga daromadli sarmoya kiritadi. Bunday holda $q > 1$.

Boshqa tomondan, agar $q < 1$ bo'lsa, unda kompaniya aktivlarining bozor qiymati ularning balans qiymatidan past bo'ladi. Bu bozor kompaniyani past baholayotganini anglatadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Tobinning koeffitsienti vaqt o'tishi bilan ancha barqaror bo'lib, yuqori qiymatga ega kompaniyalar odatda noyob mahsulotlar ishlab chiqaradilar yoki noyob ishlab chiqarish omillariga ega bo'lib, bu ularga monopol foyda olishga imkon beradi.

Lang va Stulzning ta'kidlashicha, Tobin koeffitsienti bitta biznes yo'nalishiga yo'naltirilgan firmalarga qaraganda bir nechta faoliyat ko'rsatadigan kompaniyalar uchun pastroqdir. Bu bozor diversifikatsiyalangan kompaniyalar aktivlariga nisbatan ishonchsizlik bilan bog'liq.

Tobinning xulosalaridan kelib chiqadiki, aksiyalar bahosidagi o'zgarishlar iste'mol va sarmoyalar miqdoriga ta'sir qiladi. Ammo amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu butunlay to'g'ri emas. Firmalar investitsiya qarorlarini aksiyalar narxining o'zgarishini ko'r-ko'rona kuzatib borish bilan emas, balki kelajakdagi foiz stavkalari va kutilayotgan daromadlarning hozirgi qiymatini hisobga olgan holda qabul qilishadi.

Tobin koeffitsienti (q) quyidagi omillarni aks ettiradi:

- bozorning "kayfiyati", masalan, kompaniyaning istiqbollari to'g'risida tahlilchilarning fikri yoki baland mish-mishlar ko'rinishidagi turli taxminlar bilan ifodalangan.

- kompaniyaning intellektual kapitali.

Tobin (q) bir necha omillarning ta'sirini aks ettirgani uchun, u faqat intellektual kapital qiymatining taxminiy qiymatini ko'rsatishi mumkin. Hozirda ko'plab kompaniyalar intellektual boyliklarning qiymatini o'lchash usullarini ishlab chiqishga harakat qilmoqdalar.

Tobinning me'yoriy koeffitsienti - bu ko'rsatkich kapitalini oshirish uchun firma qiymatining qo'shilgan kapital qiymatidan ko'payishini o'lchaydigan o'lchovdir.

Amalda Tobinning q ning to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti bo'lmagan quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$q = (\text{aktivlarning bozor qiymati} + \text{majburiyatlarning bozor qiymati}) / (\text{aktivlarning balans qiymati} + \text{majburiyatlarning balans qiymati}).$$

Shuningdek, Tobin koeffitsienti umuman bozor qiymatini aniqlashga imkon beradi. Hisoblangan:

$$q = (\text{butun fond bozorining qiymati}) / (\text{kompaniyalarning yalpi hisusiy kapitali})$$

Inflyatsiya sharoitida Tobinning q -si P / B nisbatidan past bo'ladi, qolgan vaqt Tobinning q -si P / B ga nisbatidan yuqori bo'ladi. Juda yuqori inflyatsiya davrida balans qiymati kompaniya aktivlarining haqiqiy qiymatini aks ettirmaydi, chunki shishgan aktivlar narxi balansda aks etmaydi.

Usulning afzalliklari soddaligi, dastlabki ma'lumotlarning ishonchliligi va ilmiy tadqiqotlarda foydalanish qulayligidir. Usulning kamchiliklariga quyidagilar kiradi:

- aksariyat tashqi omillar e'tiborga olinmaydi;
- kontseptual ziddiyatlarning mavjudligi;
- haqiqiy vaziyatga mos keladigan natijalarni olish uchun rivojlangan moliya bozoriga bo'lgan ehtiyojni kuzatib boradi.

4.4 Investitsiyalarning beqarorligini belgilovchi omillar

YalMning ikkinchi komponenti bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz.

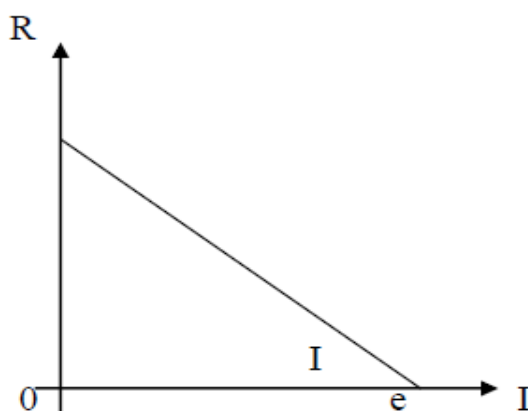
Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek investitsilar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlari ham kiritiladi.

Investitsiyalarning turli guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko'ra uch turga bo'linadi:

- 1) ishlab chiqarish investitsiyalari;
- 2) tovar-moddiy zaxiralariga investitsiya;
- 3) uy-joy qurilishiga investitsiya.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi (4.4.1-rasm) investitsiyalar hajmi foiz stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

4.4.1- rasm. Avtonom investitsiyalar grafigi

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$I = e - dR,$$

bu yerda: I – avtonom investitsiya xarajatlari;

e – foiz stavkasi 0 ga teng to'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatldari, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsient.

Grafikdan e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko'p bo'lganda ham mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma'lum miqdor bilan chegaralanadi.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo'lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik bo'lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o'rtasida to'g'ri bog'liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so'mlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qo'llashdan zavod 10.000 so'm sof foyda olgan bo'lsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{KSFN} = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasi ayirmasi ko'rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa, inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga ta'sir etuvchi boshqa omillar quyidagilar kiradi:

- 1) soliqqa tortish darajasi;
- 2) ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o'zgarishlar;
- 3) mavjud bo'lgan asosiy kapital miqdori;
- 4) investorlarning kutishi;
- 5) yalpi daromadlarning o'zgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi o'zgarmagan sharoitda ham) ko'payishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarning ortishiga turtki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaMM yoki daromadlar darajasiga bog'liqligini akselerator modeli aks ettiradi:

$I = f(Y)$, ya'ni investitsiyalar (I) YaMM (Y)ning funktsiyasi ekan.

Akselerator modelining to'liqroq ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y,$$

bu yerda:

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}},$$

I reja – rejalashtirilgan investitsiyalar; Y – YAIM (daromad) hajmi.

Akselerator modelini hisobga olib, investitsiya funktsiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y.$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko'payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib ketganda esa, ya'ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida bo'sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaMMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarni doim ham bir tekisda bo'lmasligi, uskunalarni uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo'lmaydi.

4.5 O'zbekiston Respublikasining investitsion siyosatining o'ziga xos xususiyatlari

2018 yil yakunlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti 407,5 trln so'mni tashkil etdi va 2017 yilga nisbatan taqqoslaganda 5,1 % ga o'sdi. YaIM ning 1991-2018 yillarda o'rtacha yillik o'sish sur'ati 4,5 % ni tashkil qildi. O'zbekiston o'zining rivojlanish modelini izchil amalga oshirishi natijasida, boshqa sobiq ittifoqi mamlakatlariga nisbatan qisqa muddatlarda, ya'ni 1996

yildayoq iqtisodiy pasayishning oldini oldi, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minladi va iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq asosiy iqtisodiy masalalarni amalga oshirishga kirishdi. 1996-2017 yillar davomida iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'atlari 6,4 % ni tashkil qildi. Oxirgi 10 yilda (2008-2017 yillar) YaIM 2,1 barobarga o'sdi. Iqtisodiy o'sishning asosiy omillari va manbalari tahlili shuni ko'rsatadiki, oxirgi 10 yil davomida iqtisodiyotning yuqori o'sish sur'atlari qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning 1,8 marta (2008-2017 yillar uchun o'rtacha yillik o'sish – 6,1 %), sanoatda – 1,7 marta (5,4 %), qurilishda – 3,4 marta (13,4 %), xizmatlar sohasida – 2,3 marta (8,8 %) o'sganligi hisobiga ta'minlandi.

2008-2016 yillar uchun YaIM deflyatori indeksi 126,8 % dan 109,6 % gacha kamaydi. 2017 yilda YaIM deflyatori indeksining nisbatan yuqori darajasi (120,8 %) qayd etildi, bu esa asosan, 2017 yil sentyabr oyida valyuta bozorini liberallashtirish va milliy valyutaning devalvatsiyasi bilan bog'liqdir. Oxirgi 10 yillikda (2008-2018yillar) qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi natijasida nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishi, balki iqtisodiyot tarkibida muhim sifat o'zgarishlarining yuz berishi ta'minlandi. Tarkibiy o'zgarishlar borasidagi siyosatning izchil amalga oshirilishi natijasida mamlakat iqtisodiyoti tarkibi diversifikatsiya qilindi. Mustaqillik yillarida sanoat tarmog'i va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyati yanada kengaytirilishi natijasida YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining bosqichma-bosqich kamayishi (1995 yilda 32,4 % dan 2018 yilda 19,7 % ga) tendensiyasi saqlanib qoldi. Shu bilan birga, YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining kamayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ijobiy o'rtacha yillik o'sish sur'atlari fonida sodir bo'ldi. Sanoat tarmog'ini diversifikatsiyalash, modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash bo'yicha chora-tadbirlarning qabul qilinishi natijasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishi va YaIM tarkibida sanoatning (qurilishni qo'shgan holda) ulushi 1995 yildagi 27,8 % dan 2017 yilda 34,1 % gacha oshishi ta'minlandi. Shu bilan birga, xizmatlar sohasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti, bandlik va aholi

daromadlari o'sishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish va servis sohasini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi natijasida, mazkur tarmoq qisqa muddat ichida iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan sektoriga aylandi. Xizmatlar sohasining YaIM dagi ulushi 1995 yildagi 39,8 % dan 2017 yilda 46,2 % gacha oshdi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk davrlaridayoq, obyektlarni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish, shuningdek kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Kichik biznes mamlakatimiz iqtisodiyotining 2000-2017 yillardagi rivojlanishida eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblandi.

Ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni har tomonlama qo'llab quvvatlash va yanada rag'batlantirish bo'yicha chora-tadbirlarning qabul qilinishi natijasida uning YaIM dagi ulushi 2000 yildagi 31,0 % dan 2017 yilda 54,9 % gacha oshdi.

Yakuniy iste'mol usuli orqali hisoblangan YaIM tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar YaIM ning yakuniy iste'mol yo'nalishlari bo'yicha asosiy proporsiyalarini tahlil qilish, shuningdek yakuniy iste'molchilar talabini qondirish va mamlakat milliy boyligini o'stirish uchun iste'mol qilingan tovar va xizmatlar qiymati ulushini aniqlash imkonini beradi.

YaIM iste'moli tarkibida asosiy ulush yakuniy iste'mol xarajatlariga hissasiga to'g'ri keladi. Yakuniy iste'mol xarajatlarida asosiy ulush uy xo'jaliklari xarajatlari hissasiga to'g'ri keladi va ularning salmog'i 1991-2017 yillarda 43,9 % dan 63,1 % gachani tashkil etdi. Kuzatilayotgan davrda YaIM tarkibida davlat muassasalarining yakuniy iste'molga qilgan xarajatlari ulushi sezilarli darajada o'zgarib turdi va 1991 yildagi 20,7 % dan 2017 yilda 16,7 % ga kamayish tendensiyasiga ega bo'ldi. Notijorat tashkilotlari tomonidan uy xo'jaliklariga ko'rsatilgan nobozor xizmatlarining YaIM dagi ulushi o'rtacha 1,1 % ni tashkil etadi. Yalpi jamg'arilish asosiy fondlar va moddiy aylanma vositalari o'sishini ifodalaydi.

1991-2017 yillarda yalpi jamg'arilishning ulushi barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega bo'lib, YaIM ning o'rtacha 25,4 % ini tashkil qildi. Yalpi jamg'arilishning asosiy ulushini asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi tashkil qilib, iqtisodiyotda investitsion faollikni ifodalaydi. 1991-2017 yillarda asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi ko'rsatkichining YaIM dagi ulushi o'rtacha 26,4 % ni tashkil etdi. Kuzatilayotgan davr mobaynida tovarlar va xizmatlar sof eksportining YaIM dagi ulushi o'rtacha 2,1 % ni tashkil qildi (eksport 30,4 %, import 28,3 %). So'nggi yillarda YaIM ning asosiy elementlari bo'yicha barqaror o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. 2001-2017 yillar mobaynida yakuniy iste'mol xarajatlarining o'rtacha yillik o'sishi 9,2 % ni tashkil qildi va kuzatilayotgan davr mobaynida 4,4 barobardan ko'proqqa oshdi. Bu esa, asosan, uy xo'jaliklari xarajatlarining 5,5 marta oshishi hisobiga ta'minlandi. Shuningdek, davlat boshqaruv organlarining yakka tartibdagi va jamoa xizmatlari uchun real xarajatlari sezilarli darajada, 2,4 martaga oshdi.

Mamlakatda investitsion faoliyat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari asosiy kapital jamg'arilishining mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hamda o'zlashtirish hisobiga barqaror o'sib borayotganligidan dalolat beradi. So'nggi yillarda (2001-2017 yillar) asosiy kapitalning jamg'arilish me'yori YaIM ga nisbatan 25,2 % ni tashkil etdi, bu esa dunyoning rivojlangan va jadal rivojlanayotgan mamlakatlari ko'rsatkichlariga mos keladi. 2001-2017 yillar davomida asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi 5,5 barobardan ko'proqqa oshdi, o'rtacha yillik o'sish sur'atlari esa, 10,9 % ni tashkil qildi.

Harakatlar strategiyasi doirasida iqtisodiyot sohasida zamon talablariga javob beradigan, yangicha ma'no-mazmundagi va samarali islohotlarni amalga oshirish yo'lida dadil qadamlar qo'yildi.

Jahon tajribasi ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti va iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishning samarali sharti – dunyo bozoriga chiqish, kichik biznes va tadbirkorlikning tashqi iqtisodiy faoliyatda, investitsiyalar jalb qilishda qatnashishi, yangi, zamonaviy texnologiya va menejmentni joriy etishdir.

Bugun O'zbekiston iqtisodiyoti erkinlashtirilmoqda: kichik biznes sohiblariga nazorat yuki pasaytirilmoqda, ba'zi inspeksion tashkilotlardagi byurokratik ovoragarchiliklarga barham berilmoqda, moliyaviy, soliq va bojxona tizimlarimiz liberallashtirilmoqda, xususiy biznesni hukumatdan himoyalovchi qonunlar qayta isloh qilinmoqda.

5. PUL VA QIMMATLI QOG'OZLAR BOZORI. PUL-KREDIT TIZIMI

5.1 Pul tushunchasi va funksiyasi. Pul agregatlari

Pulning mohiyati olimlarning doimiy qiziqish mavzusidir.

Turli davlatlar o'rtasida mashhur almashuv buyumlari - pul sifatida ishlatilgan bo'lib, ularning qiymati doimiy hisoblangan. Ular bolta, baliq tutqichlari, matolar, turli xil terilar, mo'ynalar, pichoqlar, qilichlar, nayzalar, o'qlar, chig'anoqlar va boshqalar. Bu xilma-xillik ba'zi iqtisodchilarning e'lon qilishlariga sabab bo'ldi: «Pul - bu tovarlar va xizmatlarni almashtirish evaziga qabul qilinadigan barcha narsa . Biroq, bu ta'rif o'ta yuzaki bo'lganligi uchun, ilmiy emas.

Pulning kelib chiqishini o'rganishda ikkita yondashuv mavjud - subyektiv va obyektiv.

Subyektiv yondashuv - pul odamlar o'rtasida kelishuv natijasida paydo bo'lgan deb hisoblashadi.

Obyektiv yondashuvda pul tovar-pul munosabatlari rivojlanishining natijasi ekanligi isbotlandi, bu jarayonda tovarlar massasidan biri ajralib, unga universal ekvivalentning roli belgilandi. Shunday qilib, hozirgi "kredit pullari" tizimidan farqli o'laroq "tovar pullari" nazariyasi paydo bo'ldi.

Ushbu nazariyaga ko'ra pulning paydo bo'lishi tovar ayirboshlashning rivojlanishi bilan bog'liq. Jamiyat rivojining dastlabki bosqichida ayirboshlash tasodifiy xarakterga ega bo'lib, bir mahsulot to'g'ridan-to'g'ri ikkinchisiga almashtirildi.

Ikki tovarni almashuvida birining qiymati ikkinchisining qiymatiga tenglashtiriladi. Ishlab chiqarish va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi bilan bozor ko'plab tovarlarga to'la boshladi. Shuning uchun, mahsulot tannarxini

kimdir tomonidan tasodifan sotib olingan bitta ortiqcha mahsulot bilan emas, balki boshqalar bilan taqqoslash mumkin bo'ldi.

Natijada bitta mahsulot ko'plab mahsulotlardan ajralib chiqadi masalan, qoramollarga qolgan boshqa mahsulotlar almashtirila boshlandi.

Ushbu yagona tovarda barcha tovarlarning qiymati ifoda etila boshlandi. Ayirboshlashning uzoq tarixiy rivojlanishi natijasida o'ziga xos tovar paydo bo'ldi: pul ko'rinishidagi tovar.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy konsepsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyusion konsepsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik konsepsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izohlaydi. Bu holat ularning tovarlarni ayirboshlash chog'ida qiymatlarning harakatlanishi uchun maxsus vositalar zarurligiga amin bo'lishiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm surdi. Pulning kelib chiqishiga subyektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xorijiy iqtisodchilarning qarashlarida ham uchrab turadi. Ularning fikricha, pul kategoriyasi obyektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning xohishiga bog'liq bo'lgan yuzaki, subyektiv kategoriyadir.

Pul kelib chiqishining evolyusion konsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olami ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin.

Zamonaviy pul tushunchalari XVII-XVIII asrlarda paydo bo'lgan nazariyalarga asoslanadi. Bu birinchi navbatda pulning metall, nominalistik va miqdoriy nazariyalariga taalluqlidir.

Biroq, eski nazariyalar yangi shaklda paydo bo'ladi. Agar ilgari asosiy e'tibor pulning kelib chiqishi, mohiyati, shakllanishi muammolariga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy sharoitlarda pul nazariyasining bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga ta'sirini o'rganish sohasiga o'tmoqda.

Metall va nominalistik nazariyani farqlash ushbu nazariyalar mualliflari pulning qaysi funksiyasini asosiy deb hisoblashi bilan bog'liqdir.

Pulning metall nazariyasi dastlabki kapital to'plash davrida paydo bo'lgan. Uning vakillari merkantilistlar V.Stafford, T.Man, D.Hope va boshqalar edi. Ular pulning funksiyalarini xazina va jahon puli sifatida mutlaqlashtirdilar va shu asosda pulni qimmatbaho metallar bilan tenglashtirdilar. Ular davlat tomonidan tangalarga zarar etkazilishining faol muxoliflari bo'lgan. Ular pulni ijtimoiy munosabat sifatida emas, balki buyum deb hisoblashgan.

Nominalistik pul nazariyasining yaratuvchilari Rim va o'rta asr huquqshunoslari bo'lganlar. Keyinchalik u J.Berkli (Angliya) va J.Styuart (Shotlandiya) tomonidan rivojlantirilgan. Metallchilarni tanqid qilish orqali; ular pulning boshqa funksiyalarini - ayirboshlash vositasi va to'lov vositalarini mutloqlashtirdilar. "Nominalistlar" pulni tovar ayirboshlashga xizmat qiladigan va davlat hokimiyati mahsuli hisoblanadigan oddiy odatiy belgilar, hisob birliklari deb e'lon qilishdi.

J.Lokk (XVII-asr oxiri), C.Monteskyo, D.Hyum, D.Rikardo (XVIII-asr oxiri) lar pulning miqdoriy nazariyasining asoschilari deb hisoblanadilar. Pulning miqdoriy nazariyasini tarafdorlari pul birligining qiymati va tovar narxlari darajasi muomaladagi pul miqdori bilan belgilanadi, deb hisoblashadi. Miqdoriy nazariyani modernizatsiyalashga I.Fisher (XX-asr boshlari), A.S.Pigu (XX-asrning o'rtalari) va boshqalar katta hissa qo'shgan.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda pulni quyidagicha ta'riflash mumkin.

Pul - bu umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi maxsus universal tovar turidir. Ya'ni, pul – iqtisodiyot subyektlari mulkining bir turi bo'lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko'ra farq qiladi: birinchidan, pul yuqori likvidliliklar, ya'ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf - xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o'zgarmas bo'lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadlilik darajasi boshqa mulk turlarinikidan ancha kam. Shunga qaramasdan kishilar nima

uchun mulk sifatida pulga egalik qilishga harakat qiladilar? Bu savolga javobni pulning funktsiyalaridan topamiz.

Klassik siyosiy iqtisod pulning beshta funksiyani aniqladi: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arma vositasi (xazina), jahon pullari.

Zamonaviy iqtisodiy fan pulning ikkita asosiy va fundamental: qiymat o'lchovi va muomala vositasiga e'tibor qaratmoqda.

Pulning qiymat o'lchovi vazifasi pulning barcha tovarlarning qiymatini o'lchash qobiliyatidir. Buning uchun naqd pulga ega bo'lishning hojati yo'q, ya'ni qiymat o'lchovi funksiyasini aqliy tasavvur qilingan ideal pul amalga oshirishi mumkin.

Dastlab, ushbu funksiyani bajarish uchun pul o'z qiymatiga ega bo'lishi kerak edi. Ushbu funktsiya oltinga o'rnatildi.

Tovarning oltin qiymati bilan ifodalangan qiymati **narx** deb ataladi. Tovar qiymati qanchalik baland bo'lsa, u shuncha oltinga tenglashadi. Bu tovarlarning narxi tovarlarning qiymatiga bevosita bog'liqligini anglatadi. Tovar narxiga nafaqat tovar qiymati emas, balki oltin qiymati ham ta'sir qiladi: agar u ko'tarilsa, unda tovarlarning narxi tushishi kerak va aksincha. Bular qiymatning mehnat nazariyasining boshlang'ich holatlari bo'lib, unda ko'plab boshqa omillar bilan murakkab bo'lmagan, to'g'ridan-to'g'ri ushbu toifalar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi.

Tanga - bu maxsus shakli va og'irligi bilan ajralib turadigan metall oltin, kumush quyma.

Pullar T-P-T formulasi bo'yicha tovarlarni ayirboshlashda vositachi rolini o'ynaganda, muomala vositasi funksiyasini bajaradi, bu ikkita harakatga bo'linadi: sotish T-P va olish P-T. Mahsulot egasi mahsulotini sotgan holda, yangi mahsulotni sotib olishni keyinga qoldirishi va pulni saqlab qolishi mumkin. Bunda boshqa birov o'z mahsulotini sotolmaydi. Buning natijasida, ortiqcha ishlab chiqarish inqirozining ehtimoli paydo bo'ladi.

"Tanga" so'zining kelib chiqishi Yunona-Moneta ibodatxonasi nomi bilan bog'liq bo'lib, unda miloddan avvalgi IV asrda Qadimgi Rimda banknotalarni zarb qilish boshlandi.

Oltin yumshoq metall bo'lganligi uchun u muomala jarayonida emirib boradi. Emirilgan tangalar to'liq vazifasini bajara olmay qoladi. Pul muomala vositasi vazifasini tezkorlik bilan bajarish lozimligi sababli, oltin pulni qog'oz pul bilan almashtirish mumkin bo'ladi.

Qog'oz pullar o'z qiymatiga ega emas, shuning uchun u qiymat o'lchovi sifatida ishlamaydi, lekin faqat oltinning belgisi bo'lib hisoblanadi.

Qog'oz pullar birinchi bo'lib Xitoyda XII asrda, Rossiyada - 1769 yilda Ekaterina II davrida paydo bo'lgan.

Nazariy jihatdan muomaladagi qog'oz pul miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin miqdoriga to'g'ri kelishi kerak.

Umumiy ko'rinishida muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori tovarlar narxlari yig'indisini bir xil nomdagi pul birliklari aylanishlari soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$Dk = \frac{\sum S - Sk - Bn + Kp}{O},$$

bu yerda Dk - muomaladagi pul miqdori,

$\sum S$ - barcha tovarlar narxlari yig'indisi,

S_k - kreditga sotiladigan tovarlar narxlari yig'indisi,

B_n - o'zaro qoplanadigan to'lovlar,

O - pul birliklarining aylanishlari soni,

K_p - qarzga sotilgan va to'lash muddati kelgan tovarlar narxining yig'indisi.

Agar muomalada bo'lgan qog'oz pul miqdori unga talab miqdoridan ko'p bo'lsa, u holda u qadrsizlanib, xarid qobiliyati pasayadi va tovarlarning narxi ko'tariladi.

Tovarlar narxining ko'tarilishi natijasida pulning qadrsizlanishi inflyasiya deb ataladi.

Zamonaviy jamiyatda inflyatsiyada namoyon bo'ladigan aloqalar yanada murakkablashmoqda: qog'oz pullarning oltinga bog'liqligi amalda to'xtatildi, pul muomalasining an'anaviy qonunlari buzildi va yangilari shakllanmoqda, inflyatsiya xalqaro xarakterga ega bo'ldi.

Inflyatsiyaning yuqori darajasi, avvalambor, davlat tomonidan ichki pul muomalasidan sezilarli darajada oshadigan miqdordagi qog'oz pullar chiqarilishining doimiy o'sishi bilan bog'liq.

Natijada, pul qadrsizlanadi, narxlar ko'tariladi va barcha iqtisodiy nisbatlarning muvozanati buziladi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, biz zamonaviy inflyatsiya - bu narxlar oshishida namoyon bo'lgan talab va taklif hamda milliy iqtisodiyotning boshqa nisbatlarining nomutanosibligi degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Inflyatsiyani ochiq va yopiq inflyatsiya turlariga ajratish mumkin. Birinchisi narxlarning ko'tarilishida, ikkinchisi - tovarlarning tavchilligida namoyon bo'ladi.

Ochiq inflyatsiyani tasniflash uchun bir necha mezonlardan foydalaniladi:

- narxlarning o'sish sur'ati (narxlar indeksi);
- turli tovar guruhlari uchun narxlar oshishidagi farqlanish darajasi;
- inflyatsiyani kutish va bashorat qilish imkoniyati.

Birinchi mezon nuqtai nazaridan, o'rtalovchi (o'rtacha) inflyatsiya ajralib turadi, unda narxlar asta-sekin o'zgaradi, odatda yiliga 10% gacha; tezkor, ya'ni narxlar o'sishi yiliga yuzlab foiz bilan o'lchanadigan bo'lsa; giperinflyatsiya, narxlar yiliga 1000% dan oshganda va pul muomalasining to'liq buzilishi sodir bo'lganda.

Ikkinchi mezon nuqtai nazaridan inflyatsiyaning ikki turi ajratiladi: muvozanatli va muvozanatsiz. Muvozanatli inflyatsiya sharoitida har xil tovarlarning bir-biriga nisbatan narxi o'zgarishsiz qoladi va muvozanatsiz inflyatsiyada esa har xil tovar guruhlarning bir-biriga nisbatan narxi doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Uchinchi mezon nuqtai nazaridan kutilgan va kutilmagan inflyatsiya ajralib turadi. Kutish omili inflyatsiyaning oqibatlariga ta'sir qiladi. Agar firmalar va aholi

kelasi yil narxlar 5 baravar ko'tarilishini bilsa, u holda ideal bozorda ular kelgusi yilda o'zlarining tovarlari narxlarini 5 baravar oshiradilar va kutilayotgan inflyasiyadan hech kim zarar ko'rmaydi. Kutilmagan inflyasiya holatida narxlarning 10 foizgacha ko'tarilishi ham iqtisodiy vaziyatni ancha yomonlashtiradi.

Inflyasiyaning ikki turi farqlanadi: talab inflyasiyasi va taklif inflyasiyasi.

Talab inflyasiyasida talab va taklif o'rtasidagi muvozanat talab tomonidan buziladi. Bunday holat to'la ish bilan bandlilik sharoitida, ish haqi hajmi oshganda, yalpi talab ortiqcha bo'lib, narxlar ko'tarilganda paydo bo'ladi.

Taklif inflyasiyasini xarajatlar inflyasiyasi deb ham atashadi, chunki bu ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi natijasida narxlarning oshishini anglatadi. Ular, o'z navbatida, ish haqining oshishi, xomashyo va energiya narxlarining ko'tarilishi natijasida o'sadi.

Xarajatlarning o'sishi va iqtisodiy muvozanatning buzilishi manbai bo'lib odatda uchta omil hisoblanadi:

Davlat. U xarajatlarni qimmatli qog'ozlarni chiqarish, firmalarning xizmatlarini oshirilgan narxlarda to'lash va kredit-moliya mexanizmi hisobiga amalga oshiradi.

Kasaba uyushmalari. Ular ish haqini oshirishni talab qiladilar, bu esa xarajatlarni ko'payishi, natijada narxlar o'sishi, so'ng ish haqining yanada ko'tarilishiga olib keladi. Natijada "inflyasion spiral" paydo bo'ladi.

Yirik firmalar. Ular monopol yuqori narxlarni belgilash va shu bilan inflyasiya jarayonlariga hissa qo'shish qobiliyatiga ega. Jahon iqtisodiy adabiyotida ushbu uchta omil inflyasiyaning asosiy sabablari deb ataladi.

Inflyasiyaning oqibatlarini bir xil emas.

Keynsning isboti bo'yicha va amaliyotda mo'tadil inflyasiya iqtisodiyot uchun foydali ekanligini tasdiqlandi, chunki pul massasining o'sishi ishbilarmonlik faolligini rag'batlantiradi, iqtisodiy o'sishga yordam beradi va investitsiya jarayonini tezlashtiradi.

Pulni haddan tashqari ko'p muomalaga chiqarilishi salbiy oqibatlariga olib keladi, bu quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- belgilangan ish haqiga ega bo'lgan aholining ahvoli yomonlashadi, ular uchun iste'mol cheklanadi va jamg'arma kamayadi;
- davlatning aholidan pulni yashirin musodara qilishi sodir bo'ladi;
- tadbirkorlik faoliyati darajasi pasayib, kapitalning muomalaga yoki chet elga kirib borishga intilishi natijasida ishlab chiqarish sohasini tark eta boshlaydi.

Inflyasiyaga qarshi iqtisodiy siyosatda ikki xil yondashuv mavjud: biri inflyasiyaga moslashishni nazarda tutsa, ikkinchisi - inflyasiyani inflyasiyaga qarshi chora- tadbirlar yordamida yo'q qilish.

Moslashuv choralariga quyidagilar kiradi: daromadlarni indeksatsiya qilish va narxlarni nazorat qilish. Xususiy darajada daromadlarni indeksatsiya qilish kasaba uyushmasi va tadbirkor o'rtasida jamoaviy bitim tuzish orqali amalga oshiriladi. Davlat sektoridagi daromadlarni indeksatsiya qilish siyosati davlat xizmatchilari, talabalar, nafaqaxo'rlar va harbiylarning mavqeini xususiy sektorda ishlayotganlarga nisbatan yomonlashtirmaslikka qaratilgan.

Ikkinchi usul (**tugatish**) - bu iqtisodiy tanazzul va ishsizlikning o'sishi orqali inflyasiyani faol ravishda kamaytirish strategiyasi. Ushbu yo'lning iqtisodiy va ijtimoiy xarajatlari juda katta. Ammo natijalar moslashish siyosatidan ko'ra samaraliroq.

Ishlab chiqarishdagi turg'unlik, yuqori ishsizlik va narxlar darajasining bir vaqtning o'zida ko'tarilishi bilan kechadigan inflyasiya stagflyasiya deb ataladi.

Yana, pulning funksiyalariga qaytamiz.

Pul katta likvidlikka, ya'ni tezda almashish qobiliyati ega.

Agar biron bir tovar sotilgandan keyin boshqasini sotib olish bo'lmasa, u holda oltin muomaladan vaqtincha chiqib ketadi va xazinalar shakllanishi sodir bo'ladi.

Xazina vazifasini oltindan yasalgan buyumlar, tangalar, oltindan yoki kumushdan yasalgan hashamatli buyumlar shaklida oltin bajaradi.

Xazinalarning katta miqdordagi paydo bo'lishi tovar-pul muomalasining buzilishi va ijtimoiy inqilob davrida yuz beradi. Aksincha, tovar-pul

munosabatlarning tiklanishi davrida xazina muomala vositasiga aylanadi - bu dastlab o'z-o'zidan tartibga solinadigan tovar-pul munosabatlari.

Hozirgi vaqtda oltin muomaladagi pul massasini o'z-o'zidan tartibga soluvchi rolini o'ynashni to'xtatmoqda, chunki banknotalarni oltinga erkin almashtirish imkoniyati mavjud emas.

Bugungi kunda oltin xazina vazifasini bajarishda davom etmoqda, ammo cheklangan darajada davlat va jismoniy shaxslarning sug'urta fondi sifatida. Davlat va xususiy oltin zaxiralari barchaning boyligini tashkil etadi.

Qog'oz pul xazina bo'lolmaydi, chunki u o'zining o'ziga xos qiymatiga ega emas, lekin u to'plash vositasi sifatida ishlaydi.

Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan tovarlarni kreditga sotish zaruriyati paydo bo'ladi. Sababi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning har xil shartlari.

Pul to'lov vositasi sifatida mavjudlikning yangi shakli - kredit pullarini egallaydi. Bularga veksellar, banknotalar, cheklar kiradi.

Veksel - bu qarzdor tomonidan pul miqdori va uni to'lash vaqtini ko'rsatadigan yozma veksell. U muomalada pul vazifasini bajaradi.

Banknotlar - bu bank vekselidir. Banknotalar qog'oz pullardan quyidagilar bilan farqlanadi, ya'ni qog'oz pullar ayirboshlash vositasi sifatida xizmat qilsa, banknota esa to'lov vositasidir.

Chek - bank tomonidan pul miqdorini to'lash yoki uni boshqa hisob raqamiga o'tkazish to'g'risida joriy hisob varag'iga ega bo'lgan shaxsning yozma buyrug'i.

Cheklarning uchta asosiy turi mavjud:

- 1) egali cheklar (boshqaga o'tkazib bo'lmaydigan);
- 2) orderli (ularni tasdiqlash orqali boshqa shaxsga o'tkazishga ruxsat berish);
- 3) taqdim qiluvchi (chek na predyavitelya) (tasdiqlanmasdan o'tkazilgan).

Mamlakatlararo muomalada bo'lgan barcha pullarning o'z funksiyalarini bajarishi ularni dunyo puliga aylantiradi.

Ko'pgina mamlakatlarda pul agregatlari xalqaro terminologiyaga muvofiq M0, M1, M2 va M3 ga bo'linadi.

- M0 - bu naqd pullar. Banklardan tashqari, aholi va tashkilotlarning kassalarida muomalada bo'lgan tangalar va banknotalar.

- M1 - M0 miqdori, talab qilinadigan depozitlardagi va tashkilotlarning va tadbirkorlarning hisob-kitob hisob varaqlaridagi naqd bo'lmagan pullar. Ushbu pul "tezkor" hisoblanadi. Ular egalarining hohishiga ko'ra osongina harakatga keladi.

- M2 kengroq ko'rsatkichdir. U jismoniy va yuridik shaxslarning milliy valyutadagi M1 yig'indisi va muddatli depozitlaridan iborat. Ushbu mablag'lar aktivlarni sotmasdan va birja operatsiyalarisiz mavjud. Agar jismoniy shaxslar va tashkilotlarning (banklardan tashqari) milliy valyutada chiqarilgan barcha qiymatlari yig'indisi M2 indikatoriga qo'shilsa, u holda M2* oraliq ko'rsatkichi olinadi.

- M3 - boshqa nom – “keng pul muomalasi”. Ular allaqachon ro'yxatga olingan M2 (yoki M2*) agregatlari, shuningdek boshqa valyutadagi bank depozitlari, qimmatbaho metallarga yoki toshlarga investitsiyalar, aksiyalarni hisobga olmaganda qimmatli qog'ozlar narxi.

Keng pul massasi tushunchasidan tashqari, "faol pul massasi" atamasi ham qo'llaniladi. Bu M1 agregati bilan bir xil, ya'ni naqd va talab qilingan depozitlar miqдорiga teng. Ushbu mablag'lar tezda muomalaga kirishi va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir qilishi mumkin.

Pul agregatlari nima uchun kerak?

Pul agregatlarining o'zi shartli o'lchamlar bo'lib, ular o'zida real iqtisodiy jarayonlar va tendensiyalarni aks ettiradi.

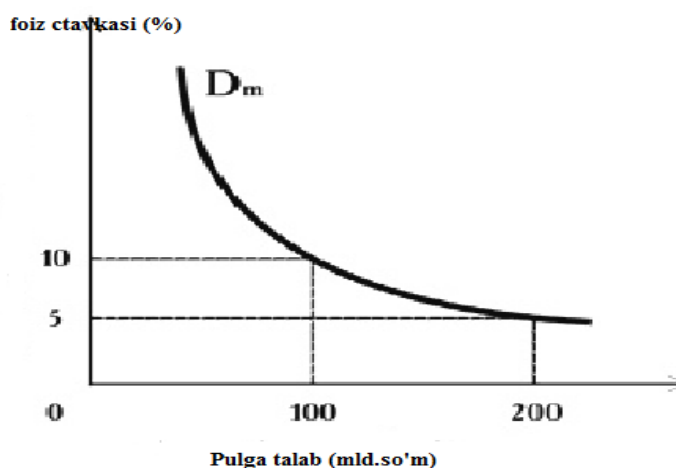
Iqtisodiyotning pul mablag'lari bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun pul agregatlari baholanadi. Ushbu mezon bo'yicha yuqori ko'rsatkich tez o'sish imkoniyatlariga, juda yuqori ko'rsatkich esa - inflyasion xatarlar haqida dalolat beradi. Yuqori iqtisodiy salohiyat sharoitida pul mablag'larning yetishmasligi milliy valyutani inflyasiya xavfisiz chiqarishga imkon beradi. Ya'ni, ishlab chiqarish o'sishi va tovar aylanmasining taqqoslash orqali qo'shimcha pul ta'minlanadi.

M0 va boshqa pul agregatlarini taqqoslash aholining mablag'larini bank tizimiga jalb qilish darajasi to'g'risida ma'lumot beradi. Oddiy taqqoslash - bu pulning xarakatsizmi yoki depozitlarga joylashtirishdan daromad keltiradimi va qarz berish uchun mablag' ajratadimi degan savolga javob beradi.

Boshqa ko'plab murakkab bog'liqliklar ham mavjud. Ular umumiy tasnifga egadir, chunki pul oqimlarining iqtisodiyot uchun ahamiyatini tanadagi qon aylanish tizimining ishi bilan taqqoslanadi.

Pulga talab pulning ikkita funksiyasidan kelib chiqadi - muomala vositasi va boylikni saqlash vositasi. *Birinchi* holda, biz oldi-sotdi bitimlarini tuzish uchun pulga bo'lgan talab (tranzaksion talab), *ikkinchidan*, boshqa moliyaviy aktivlarni (birinchi navbatda obligatsiyalar va aksiyalar) sotib olish vositasi sifatida pulga bo'lgan talab haqida gaplashamiz.

Tranzaksion talab rejalashtirilgan, hamda rejadan tashqari sotib olish va to'lovlarni amalga oshirish uchun pulni tijorat banklari va boshqa moliya institutlarining joriy hisob varag'ida pul mablag'lari yoki pul mablag'lari shaklida saqlash zaruriyati bilan izohlanadi. Bitimlar uchun pulga talab asosan jamiyatning jami pul daromadlari bilan belgilanadi va nominal YAMMga mutanosib ravishda o'zgaradi. Boshqa moliyaviy aktivlarni sotib olish uchun pulga talab dividendlar yoki foizlar ko'rinishida daromad olish istagi bilan belgilanadi va foiz stavkasi darajasiga teskari ravishda o'zgaradi. Ushbu bog'liqlik D_m pulga talab egri chizig'i bilan ifodalanadi (5.1.1-rasm).

5.1.1-rasm. Pulga talab egri chizig'i

Pulga bo'lgan umumiy talab egri chizig'i D_m aholi va umumiy pul miqdorini, firmalar har qanday foiz stavkasi bo'yicha aksiyalar va obligatsiyalar bilan muomala qilishni va sotib olishni xohishini bildiradi.

5.2 Pulga talab nazariyasi, modeli va grafigi

Pulning miqdoriy nazariyasi pulga bo'lgan talabni almashinuv tenglamasi yordamida aniqlaydi:

$$M \cdot V = P \cdot Y,$$

bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi;

P – baholar darajasi (baho indeksi); Y – real YAIM.

Pulning aylanish tezligi, iqtisodiyotda bitimlar tarkibi nisbatan barqaror bo'lganligi uchun ham doimiy kattalik deb qabul qilinadi. Ammo bank tizimiga hisob-kitoblarni tezlashtiruvchi texnik vositalar joriy qilinishi natijasida u o'zgarishi mumkin. V doimiy bo'lgan sharoitda almashtirish tenglamasi quyidagicha bo'ladi:

$M \cdot V^* = P \cdot Y$ (Fisher tenglamasi), bundan:

$$M = \frac{P \cdot Y}{V^*}.$$

$P \cdot Y$ – nominal YAIM miqdorini bildirishini va doimiy miqdorligini hisobga olsak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar miqdori va ularning bahosi o'zgarishlariga, boshqacha aytganda, nominal YAIM o'zgarishiga bog'liq. Muomaladagi pul massasining o'zgarishi, klassik nazariyaga ko'ra, Y sekin o'zgarishi tufayli asosan baholar darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat “pulning neytralligi” nomini olgan.

Monetaristlar qoidasiga ko'ra hukumat pul massasining o'sish sur'atini, real YAIMning o'rtacha o'sish sur'ati darajasida ta'minlab tursalar iqtisodiyotda baholar darajasi barqaror bo'ladi.

Fisher tenglamasidan tashqari bu tenglamaning boshqa bir shakli Kembrij tenglamasidan ham keng foydalaniladi:

$$M = k \cdot P \cdot Y,$$

bu yerda: $k = 1/V$ – pulning aylanish tezligiga teskari miqdor.

k - koeffitsientni nominal pul miqdori (M)ning daromadlar (P·Y)dagi ulushini ko'rsatadi.

Kembrij tenglamasi turli darajada daromadli bo'lgan turlicha moliyaviy aktivlar mavjudligini va daromadni ularning qaysi biri ko'rinishida saqlashni tanlash imkoniyati mavjudligini ko'zda tutadi.

Pulga real talab quyidagi ko'rinishda hisoblanadi:

$$(M/P) D = k Y,$$

bu yerda: M/P – “real pul qoldig'i”, “pul mablag'larining real zaxirasi” deb nomlanadi.

5.3 Pulga talab egri chizig'i grafigi. Fisher samarasi

Keyns nazariyasida pulga bo'lgan talabni iqtisodiyot subyektlari o'z boyligining bir qismini likvidli pul aktivlari shaklida saqlashiga moyilligidan kelib chiqib aniqlashga harakat qilinadi. Bunda pulni likvidli shaklda saqlashning transaksion (to'lov vositasi sifatida foydalanish), ehtiyotkorlik (ko'zda tutilmagan xarajatlar bo'lishini hisobga olish) va olib-sotarlik (moliyaviy aktivlarning kelgusidagi bozor qiymati noaniqligi va yo'qotishdan qochish xohishi) motivi asosida unga bo'lgan talabni aniqlashga harakat qilinadi. Keyns pulga bo'lgan talabni nominal daromad va ssuda foizi normasiga bog'liq deb hisoblaydi: nominal daromad pulga bo'lgan talabga to'g'ri mutanosiblikda, ssuda foizi normasi esa teskari mutanosiblikda ta'sir ko'rsatadi. Keyns fikricha, muomaladagi pul miqdorining ko'payishi boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda foiz stavkasi darajasi pasayishini keltirib chiqaradi. Bu tadbirkorlar uchun kreditlar arzonlashganini bildiradi, investitsiyalar o'sishi ro'y beradi va natijada YaIM o'sishi kuzatiladi. YaIMning o'sishi pulga bo'lgan talabni kengaytiradi va foizning muvozanatli stavkasini oshiradi. Monetaristlar qarashicha, aynan pul muomalasi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasini belgilab beradi.

Pulga talabning Keyns nazariyasi, likvidlilikning afzalligi nazariyasi, pulni naqd ko'rinishda saqlashga kishilarni undovchi uch sababni ajratib ko'rsatadi:

1) transaksion sabab (joriy bitimlar uchun naqd pulga talab);

2) ehtiyotkorlik sababli (ko'zda tutilmagan holatlar uchun ma'lum miqdorda naqd pullarni saqlash);

3) spekulyativ sabab (foйда olish maqsadida qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun pulga talab).

Spekulyativ sabab foiz stavkasi bilan obligatsiyalar kursi o'rtasidagi teskari bog'liqlikka asoslanadi. Agar foiz stavkasi ko'tarilsa, obligatsiyalar bahosi pasayadi, ularga talab esa oshadi. Bu esa o'z navbatida, naqd pul zaxiralarining qisqarishiga hamda naqd pullarga talabning pasayishiga olib keladi.

Pul likvidlilik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun ham aholi uni saqlashni afzal biladi. Likvidlilikning afzalligi nazariyasi ko'rsatadiki pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog'liq. Foiz stavkasi naqd pul vositalarini qo'lda ushlab turishning muqobil xarajatlari miqdorini, ya'ni, siz foiz olib kelmaydigan naqd pullarni qo'lda ushlab turgan sharoitda yo'qotadigan pul miqdorini bildiradi. Nonning narxi non talabi miqdoriga ta'sir qilganidek, naqd pullarni qo'lda ushlab turish miqdori ham pul zaxiralariga talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini naqd pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

Real pul zaxiralariga talab funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozamiz:

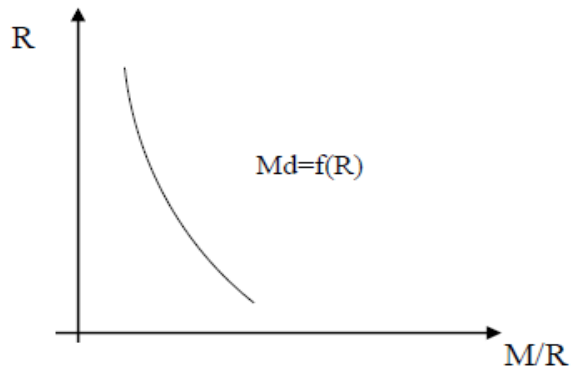
$$M/R = f(R),$$

bu tenglama ko'rsatayaptiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasi ekan (5.3.1-rasm). Grafikda foiz stavkasi va real pul zaxiralari miqdoriga talab teskari bog'liqlikka ega ekanligi ko'rinadi. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini ko'rsatadi

Klassik va keynschilarga xos yondashuvlarni umumlashtirib, pulga talabning quyidagi omillarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) daromadlar darajasi;
- 2) pulning aylanish tezligi;
- 3) foiz stavkasi.

Agar klassik nazariya pulga talabni asosan, real daromad hajmi bilan bog'lasa, keynschilarda esa pulga talab asosan, foiz stavkasiga bog'liq deb hisoblanadi.

5.3.1-rasm. Pulga talab grafigi

Pulning aylanish tezligini hisobga olmaganda, real pul qoldig'iga talab formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$(M/R)D = f(R, Y),$$

bu yerda: R – foiz stavkasi; Y – real daromad.

Chiziqli bog'liqlikni e'tiborga olsak, quyidagicha formula hosil bo'ladi:

$$(M/R)D = kY - hR,$$

bu yerda: k va h – pulga talabning daromadlar va foiz stavkasiga ta'sirchanligini ifodalovchi koeffitsientlar; k – foiz stavkasi (real foiz stavkasi).

Real foiz stavkasi nominal foiz stavkasidan inflyatsiya sur'atini ayirib topiladi.

Daromad darajasining o'zgarishi foiz stavkasi o'zgarish bo'lgan sharoitda ham pulga talabning ko'payishiga olib keladi. Bu grafikda pulga talab egri chizig'ining siljishi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

“Fisher samarasi” (Fisher Effect) Bu samara foiz stavkalarini ko'rib chiqilayotgan mamlakatdagi inflyatsiya bilan bog'laydi. Oddiy (ordinar) Fisher nazariyasiga ko'ra mamlakatda r nominal foiz stavkasi R real foiz stavkasi va p inflyatsiya sur'atiga bog'liq:

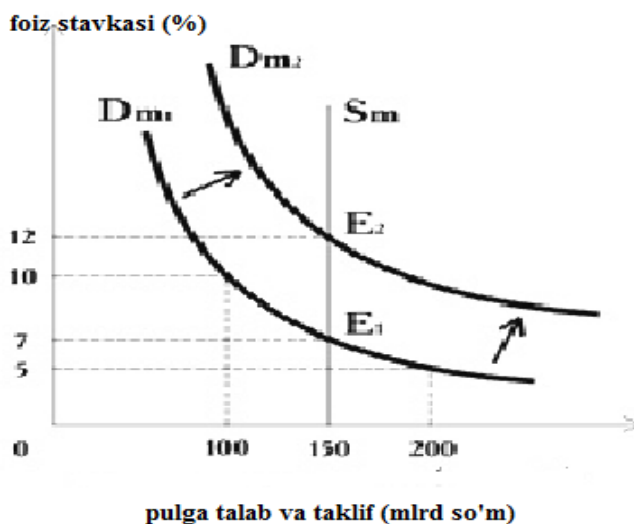
$$(1 + r) = (1 + R) \times (1 + p),$$

bu yerda r — nominal foiz stavkalari, R— real foiz stavkalari; p — inflyatsiya sur'ati. Ikki va undan ortiq mamlakatlarga nisbatan umumiy Fisher samarasi qo'llanadi, unga muvofiq taqqoslanayotgan mamlakatlarda foiz stavkalaridagi farq ularning inflyatsiya sur'ati farqining funksiyasi hisoblanadi. Inflyatsiya sur'ati balandroq valyutalar inflyatsiya sur'ati past valyutalarga nisbatan balandroq foiz stavkasiga ega bo'lishi lozim.

$$\frac{1+rh}{1+rf} = \frac{1+ph}{1+pf}, \text{ yoki } \frac{\alpha}{p} = \frac{\alpha}{r}$$

5.4 Pul taklifi. Pul taklifi modeli. Pul multiplikatori

Pul massasi – bu naqd va naqdsiz shaklda mavjud boʻlgan, belgilangan vazifalarni bajaruvchi barcha pul vositalari yigʻindisidir. Yalpi pul taklifi iqtisodiyotdagi mavjud barcha pullar miqdori bilan aniqlanadi (5.4.1-rasm).

5.4.1-rasm. Pulga taklif egri chizigʻi

Pul taklifi (M_s) oʻz ichiga bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar (S) va zarur boʻlganda (D) iqtisodiy agentlar bitimlar uchun ishlatishi mumkin boʻlgan depozitlarni oladi:

$$M_s = S + D.$$

Pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xoʻjaligi hatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham taʼsir koʻrsatadi.

Tijorat banklari oʻz ixtiyorlarida boʻlgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, yaʼni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. Toʻgʻri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan oʻrnatiluvchi majburiy zaxira meʼyorlari orqali cheklanadi. Yaʼni, tijorat banki oʻzining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida maʼlum miqdordagi pul mablagʻlarini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u maʼlum muddatdan soʻng

yana bankka qaytishi hamda, majburiy zaxira me'yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Aksariyat mamlakatlarda davlat pul chiqarishda monopol huquqqa ega. Uni amalga oshirish huquqi nisbatan mustaqil muassasa Markaziy bank ixtiyorida. "Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarish mutlaq huquqiga ega". Ammo pul taklifini ko'paytirish imkoniga yoki pul yaratish qobiliyatiga tijorat banklari ham ega. Ular kreditlar bera borib, to'lov vositalari emissiyasini yoki kredit multiplikatsiyasini amalga oshiradi. Masalan, A bankning depoziti 2000 so'mga o'sgan bo'lsa, zaxira normasi 20 % ga teng bo'lganda (zaxira normasi – tijorat banklar depozitlarining ma'lum qismini Markaziy bankda saqlab turish normasi), u 400 so'mni Markaziy bankda zaxiralab, qolgan 1600 so'mni qarzga beradi. Shunday qilib, A bank pul taklifini 1600 so'mga ko'paytiradi va u endi $2000+1600=3600$ so'mni tashkil etadi. Ya'ni, omonatchilarning depozitlardagi 2000 so'mdan tashqari yana 1600 so'm qarz oluvchilar qo'lida qoladi. Agar, 1600 so'm yana banka tushsa, (masalan, B bankka) unda 20 % ga teng bo'lgan zaxira normasida u 320 so'mni zaxirada qoldirib, 1280 so'mni kreditga beradi hamda shu miqdorda pul taklifini oshiradi. Kredit berishning bu jarayoni so'nggi pul birligidan foydalanishga qadar davom etadi. Yakuniy hisob kitob bank depozitlari jami 10000 so'mga ko'payganligini ko'rsatadi. Bu jarayonni formula ko'rinishida quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$M = (1/ rr) \times D,$$

bunda: M- pul taklifi hajmi; rr – majburiy zaxiralash normasi ;

D - dastlabki depozit.

Keltirilgan formuladan ko'rinishida turibdiki, pul taklifi $1/rr$ koeffitsentga bog'liq bo'lib, uni bank multiplikatori yoki pul ekspansiyasi multiplikatori, deb ataladi. U ushbu bank zaxiralar normasida ortiqcha zaxiralarning bir pul birligi bilan yaratilishi mumkin bo'lgan yangi kredit pullarining eng ko'p miqdorini bildiradi.

Pul taklifining umumlashma modeli Markaziy bankning pul taklifidagi roli hamda pulning bir qismini depozitlardan naqd pullarga oqib o'tishni hisobga olgan holda yoziladi. Bu model bir qator yangi o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi. Bular:

- pul bazasi (rezerv pullar, yuqori quvvatli pullar) – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklari Markaziy bankda saqlaydigan depozitlar summasi;

- deponentlash koeffitsienti - $Cr = S / D$

Pul bazasini MV va bank rezervlarini R deb belgilasak,

$$MB = C + R.$$

Pul taklifining kengaytirilgan modelini quyidagicha yozish mumkin:

$$Ms = \frac{Cr+1}{Cr+rr} \cdot MB, \text{ yoki } Ms = m \cdot MB.$$

$(Cr + 1) / (Cr + rr)$ nisbat pul multiplikatori deb yuritilib bir so'mlik pul bazasi hisobiga necha so'mlik pul taklifi yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi.

Pul multiplikatorini – pul taklifining pul bazasiga nisbati ko'rinishida yozish mumkin:

$$m = \frac{Ms}{MB} = \frac{S+D}{C+R} = \frac{S/D+D/D}{S/D+R/D} = \frac{Cr+1}{Cr+rr},$$

Cr miqdori – aholining o'z mablag'larini naqd pullar va depozitlar o'rtasida qanday proporsiyada saqlashni tanlashga bog'liq.

$rr = R / D$ miqdori esa – aholining nafaqat Markaziy bank belgilab bergan majburiy rezerv normasiga, balki tijorat banklari saqlab turishni mo'ljallanayotgan ortiqcha rezerv miqdoriga ham bog'liq.

Demak, pul taklifi pul bazasi va pul multiplikatori miqdoriga bog'liq ekan. Pul multiplikatori pul bazasining bir miqdorga oshishi natijasida pul taklifi qanday o'zgarishini ko'rsatadi.

Markaziy bank pul taklifini avvalambor, pul bazasiga ta'sir etish yo'li bilan tartibga soladi.

Mamlakatda pul miqdori ko'payadi, agar:

- pul bazasi o'ssa;
- majburiy zaxiralash normasi pasyitirilsa;
- tijorat banklarining ortiqcha rezervlari kamaysa;
- naqd pullarning depozitlar umumiy summasiga nisbati pasaysa.

5.5 Pul bozoridagi muvozanat

Biz pulga bo'lgan talab va taklifni birlashtirib pul bozorini va foiz stavkasining tengligini aniqlashga harakat qilamiz. Dastlab, soddalik uchun pul taklifi Markaziy bank tomonidan nazorat qilinadi va $(M/P)_s$ darajasida qayd qilingan deb olamiz.

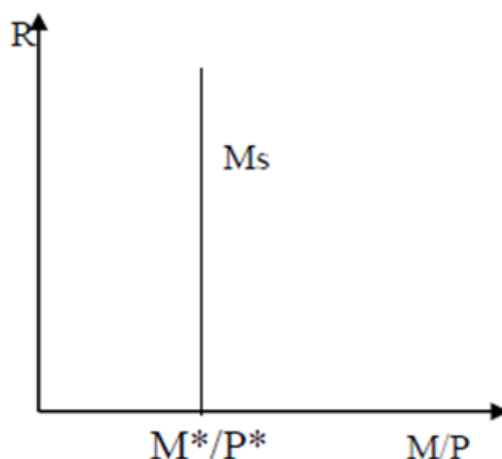
Agarda M -pul taklifini, P -narxlar darajasini bildirsa, M^*/P^* pul vositalarining real zaxirasi miqdorini ko'rsatadi.

$$(M/P)_s = M^*/P^*,$$

bu yerda: M - pul taklifi darajasini bildiradi;

P – baholar darajasi (ushbu modelda ekzogen o'zgaruvchi)ni ko'rsatadi.

5.5.1-rasm real pul taklifi miqdoridagi foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan vaziyatni ko'rsatadi. Shuning uchun real pul vositalari taklifi grafikda ko'rsatayotganimizdek vertikal chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi. Bu holat foiz stavkasi qanchalik o'zgarishiga qaramasdan real pul taklifi miqdori o'zgarmasdan qolgan vaziyatni aks ettiradi.

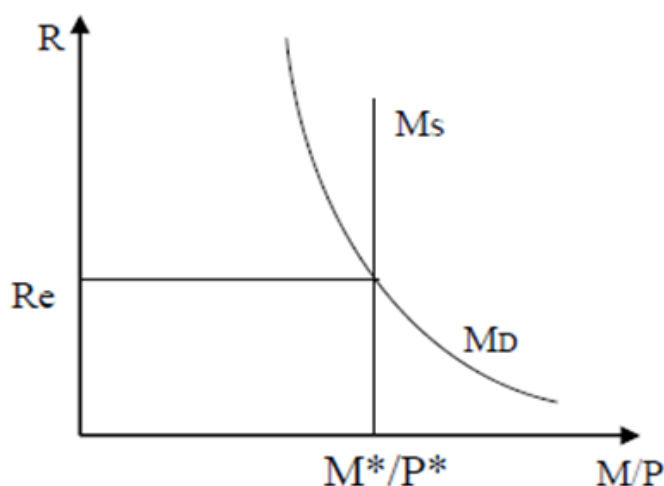

5.5.1 - rasm. Real pul vositalari zaxirasi taklifi grafigi

Narxlar darajasini ham barqaror deb qabul qilamiz. Bu holatda real pul taklifi M^*/P^* ga teng va grafikda M_s to'g'ri chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi.

Pul talabi berilgan daromad darajasida foiz stavkasiga teskari proportsional egri chiziq ko'rinishiga ega. Muvozanat nuqtasida pul talabi va taklifi o'zaro teng, (5.5.2- rasm).

O'zgarib turuvchi foiz stavkasi pul bozorini muvozanatda ushlab turadi. Foiz stavkasining o'zgarishi natijasida iqtisodiy agentlar o'z aktivlari tarkibini o'zgartirgani tufayli pul bozorida muvozanatga erishish uchun vaziyatga ta'sir etib uni o'zgartirish zarur va mumkindir.

5.5.2- rasm. Pul bozorida muvozanat modeli

Agar R juda yuqori bo'lsa, pul taklifi unga bo'lgan talabdan yuqori bo'ladi. Iqtisodiy agentlar o'zlarida to'planib qolgan ortiqcha naqd pullarni aktsiya va obligatsiyalarga aylantirib, ulardan qutilishga intilishadi.

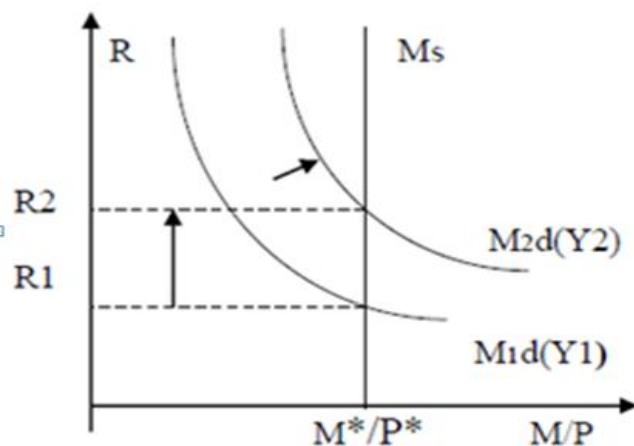
Yuqori foiz stavkasi, ta'kidlanganidek, obligatsiyalar kursining pastroq darajasiga mos keladi. Shu sababli, arzon obligatsiyalarni (kelajakda foiz stavkasi pasayishi oqibatida ular kursi o'sishini ko'zda tutib) sotib olish foydali bo'ladi.

Banklar, $M_s > M_d$ bo'lgani uchun foiz stavkasini pasaytirishni boshlaydi. Astasekin iqtisodiy agentlar o'z aktivlari tarkibini o'zgartirishi va banklar tomonidan foiz stavkasining o'zgartirilishi oqibatida pul bozorida muvozanat tiklanadi. Foiz stavkasi pasayib ketgan holatda teskari jarayon ro'y beradi.

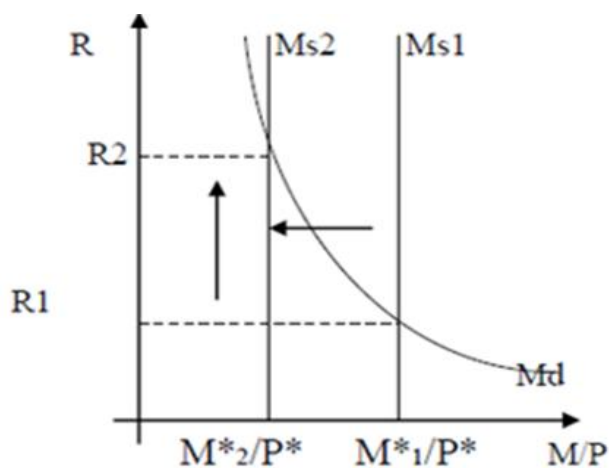
Foiz stavkasi va pul massasi muvozanatli darajasining o'zgarib turishi pul bozorining ekzogen o'zgaruvchilari – daromadlar darajasi va pul taklifining o'zgarishi natijasida ham ro'y beradi.

Grafik ko'rinishda, bu, pul talabi va pul taklifi egri chiziqlarining siljishi sifatida namoyon bo'ladi (5.5.3, 5.5.4 - rasmlar).

5.5.3-rasm. Daromadlar darajasining oshishi natijasida pulga talabning oshishi natijasida pulga talabning o'zgarishi.

Daromadlar darajasining Y_1 dan Y_2 ga qadar o'sishi (5.5.4-rasm) pulga talabni $M1d$ dan $M2d$ gacha oshishiga va foiz stavkasini R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishiga olib keladi. Pul taklifining kamayishi ham foiz stavkasining ko'tarilishiga va muvozanat nuqtasining o'zgarishiga olib keladi.

5.5.4- rasm. Pul taklifining kamayishi natijasida pul bozorida muvozanatning o'zgarishi.

Pul bozorida muvozanatni o'rnatish va saqlab turish mexanizmi qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida muvafaqqiyatli amal qiladi. Pul bozoridagi muvozanat tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat singari makroiqtisodiy muvozanatning muhim tarkibiy qismidir.

5.6 Bank tizimining tarkibi. Banklarning asosiy opreatsiyalari va bozor iqtisodiyotidagi roli. Bank multiplikatori

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar va h.k.lar kiradi.

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha bang va banca so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «sarrof kursisi, do'koni» degan ma'noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko'rsatgan bankirlar haqidagi ma'lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo'lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatuvchi tashkilotlar ko'p, ammo ularning markazida banklar turadi. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga quyidagicha javob topish mumkin:

Bank - moliya tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O'zbekistondagi bank tizimi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aktsiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2005 yil 1-iyul holatiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi bank tizimi 29 tijorat bankini o'z ichiga oldi.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to'lovlari (transfertlar) banklar orqali o'tadi. Banklar quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo'ladigan hisob-kitob opretsiyalarini, xususan, pul to'lash

ishlarini bajaradi;

- o'z qo'lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan unga (muhtojlarga) qarz (ssuda)ga beradi, ya'ni, kredit bilan shug'ullanadi;

- o'z puliga aktsiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;

- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo'ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilar:

“Markaziy banning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat. **Asosiy vazifalari:**

- monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

- Qzbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash;

- banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari, garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog'ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;

- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valyuta rezervlarini, shu jumladan kelishuv bo'yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

- Davlat byudjeti kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iboratdir.

Tijorat banklari Markaziy bankda o'z qisqa muddatli va o'rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zaxira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o'zining mintaqaviy bo'linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma'lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo'ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit - hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal – rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, gorizontal-turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

5.7 Pul kredit siyosatining mohiyati, pirovard maqsadlari

Davlatning pul-kredit siyosati (monetar siyosat) bu pul muomalasini tartiblash, tovar va pul massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, iqtisodiyotdagi pul oqimlarini boshqarib turish siyosati hisoblanadi. Uning maqsadi narxlarni va shunga ko'ra milliy pul birligi xarid qurbini, uning valyuta kursini barqarorlashtirish, oxir-oqibatda pulga talab bilan uning taklifini muvozanatlashtirishdan iborat bo'ladi.

Pul-kredit siyosatining 3 ta asosiy jihati bor:

1. Qayta moliyalashtirish yoki hisob-kitob siyosati. Bunda davlat nomidan markaziy banklar hisob-kitob stavkasini o'zgartiradi. Stavka oshganda pul qimmatlashib, unga talab qisqaradi. U pasaytirilganda pul arzonlashib, unga talab oshadi.

Bu ayni paytda kreditning arzon yoki qimmat bo'lishini bildiradi. Bu esa iqtisodiyotga kredit hisobidan yuboriladigan investitsiyalarni o'zgartirib, uning o'sishiga ta'sir etadi.

Masalan, Evropa mamlakatlarida qayta moliyalashtirish stavkasi 2018 yil oxirida 1,7 % bulsa, 2019 yil oxirida bu 0,7 %ga tushdi. Bu bilan kredit arzonlashtirildi, chunki kommertsiya banklari shunga qarab kredit uchun undiriladigan foiz stavkalarini belgiladilar.

2. Ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish siyosati. Bu davlat obligatsiyalarini chiqarib firmalar, banklar va aholiga, chet elga sotish va vaqti kelganda ularni kaytadan sotib olishni bildiradi. Bu obligatsiyalarni olish qulay bo'ladi, chunki ularga qat'iy belgilangan foizni davlat to'laydi, bu bilan ularning daromadliligi kafolatlanadi. Davlat obligatsiyalari sotilganda pul bog'lanib qoladi, natijada uning muomaladagi miqdori qisqaradi. Aksincha, ular qaytadan sotib olinganda pul ulardan bo'shab muomalaga qaytadi va u yerdagi pul miqdori ko'payadi. Demak, bu usul bilan ham pul miqdori tartiblanadi.

3. Majburiy zaxira siyosati. Bu siyosatga binoan markaziy banklar boshqa banklar uchun kredit resursining majburiy zaxirasini kiritadi. Bu tartibga ko'ra banklar kreditga beriladigan pulning bir qismini markaziy banklar ixtiyoriga beradi. Bu zaxira oshsa, kredit puli qisqaradi, agar u kamaysa, bu pul ko'payadi. Masalan, mamlakatda jami kredit resurslari 50 mlrd dollar. Shundan 10 % zaxiraga o'tkazilsa, kredit uchun 45 mlrd dollar pul qoladi. Bordi-yu bu zaxira 15 foizgacha o'shsa, kreditga 42,5 mlrd dolllar qoladi. Bu bilan kreditga mo'ljallangan pulning taklifi oshadi yoki qisqaradi. Shunga qarab kredit olish goh oshib, goh qisqarib turadi. Pul-kredit siyosatining aytilgan yo'nalishlari shuni ko'rsatadiki, unda turli iqtisodiy vositalar qo'llaniladi.

Markaziy bank tijorat banklarining kredit imkoniyatlarini kengaytirishi yoki cheklashi va shunga muvofiq pul taklifini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin.

Haqiqiy iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda Markaziy bank arzon pul siyosatini (*kengaytiruvchi pul-kredit siyosati*) yoki qimmat pul siyosatini (*cheklovchi pul-kredit siyosati*) olib boradi.

Iqtisodiyot ishlab chiqarish quvvatlaridan va ishsizlikdan to'liq foydalanilmayotgan vaziyatda Markaziy bank arzon pul siyosatidan foydalanadi:

1) ochiq bozorda banklardan va aholidan davlat qimmatli qog'ozlarini sotib

oladi;

- 2) diskont stavkasini pasaytiradi;
- 3) majburiy zaxiralar koeffitsientini pasaytiradi.

Arzon pul siyosati pul taklifining ko'payishiga yordam beradi, bu esa arzon kreditni oson olish imkonini beradi. Natijada sarmoyalarning ko'payishi va ishbilarmonlik faolligining oshishi kuzatiladi.

Agar mamlakat inflyasiyani keltirib chiqaradigan ortiqcha xarajatlarga duch kelsa, Markaziy bank qimmat pul siyosatini olib boradi:

- 1) ochiq bozorda davlat qimmatli qog'ozlarini sotadi;
- 2) zaxira stavkasini oshiradi;
- 3) diskont stavkasini oshiradi.

Qimmat pul siyosati, pul massasini kamaytiradi, kredit olish qimmat va qiyin bo'ladi. Natijada sarmoyalar, umumiy xarajatlar kamayadi va inflyasiya cheklanadi.

Pul-kredit siyosati 2 xil bo'ladi:

1. ***Qattiq siyosat.*** Bunda pul massasi qisqartiriladi, uning emissiya (pul chiqarish) hisobidan o'sishi qat'iy chegaralanadi. Natijada pul massasi qisqarib, tovar massasiga tenglashadi. Pulning qisqarishi talabni kamaytiradi, narxlar esa o'smaydi, pul birligining xarid qurbi barqarorlashadi. Pul topishga intilish iqtisodiyotning jonlanishiga olib keladi. Bunday siyosat biz ilgari qo'rganimizdek, odatda iqtisodiyotni tanglikdan chiqarish yoki inflyasiyani bostirish uchun qo'llaniladi.

2. ***Yumshoq siyosati.*** Bunda davlat pul massasining ortishiga to'sqinlik qilmaydi, pul emissiyasi hadeb cheklanavermaydi, natijada pul ko'payib, uning arzonlashuvi yuz beradi. Yumshoq siyosat iqtisodiyot o'sish pallasida bo'lganda ko'proq qo'llaniladi, chunki pul massasining o'sishiga qarab tovarlar massasi ham o'sadi. Bunda tovar-pul muvozanati pulni qiskartirish hisobidan emas, banki tovarlarning ko'payishi tufayli ta'minlanib turiladi.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, narxlarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul kredit siyosati vositalari albatta alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha ko'pincha bir necha vosita birdaniga qo'llanilishi, ya'ni kompleks siyosat o'tkazish amaliyotda tez-tez uchrab turadi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va narxlar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaIM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Iqtisodiyotda pul-kredit siyosatini olib borishda ikkita yondashuv mavjud: Keynesiancha va monetaristik.

Keynschilik nuqtai nazaridan pul bozori holati foiz stavkasini belgilaydi. Shuning uchun, unga ta'sir qilib, investitsiyalarni ko'paytirish yoki kamaytirish va shunga muvofiq ishbilarmonlik faoliyatiga ta'sir o'tkazish mumkin.

Monetaristlar nuqtai nazaridan asosiy e'tibor zanjir darajasini belgilaydigan pul massasiga bevosita ta'sir ko'rsatishga qaratilishi kerak. Monetaristlar pul-kredit siyosatini olib borishda uzoq muddatli istiqbollarga e'tibor berishni tavsiya qiladilar. Milliy daromadni taqsimlash va iste'mol qilishda davlatning ishtirokini

kamaytirish kerak, chunki defitsitni moliyalashtirish moliya tizimiga putur yetkazadi. Moliyaviy siyosatni amalga oshirishda pul qoidalariga rioya qilish kerak, unga ko'ra pul massasining ko'payishi muntazam ravishda, lekin bosqichma-bosqich va bozor konyunkturasi o'zgarishiga bog'liq holda amalga oshirilishi kerak, bunda asosiy e'tibor YaIMning yillik o'sish sur'atlarida pul massasi o'rtacha 3-5% ga o'sishi kerak. Markaziy bank pul massasining barqaror o'sishini ta'minlash to'g'risida g'amxo'rlik qilishi kerak.

Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil narx beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;
- foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;
- investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);
- yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud; ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi. .

Markaziy bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa Markaziy bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflyatsiya tasirida ko'paysa qattiq pul kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir. Pul kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga tasirchanligi, yoki investitsiya xarajatlarning foiz stavkasi o'zgarishiga tasirchanligi past bo'lishi pul kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi. Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta zaxiralarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning

muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga ohsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Davlat pul-kredit siyosatining yo'nalishlari, aniq maqsadlari va vositalari milliy iqtisodiyot holati bilan belgilanadi. Shunday ekan, respublikamizning pul-kredit siyosati AQSH, Rossiya yoki boshqa mamlakatlarning pul-kredit siyosatini takrorlay olmaydi, lekin uni boshqa mamlakatlarda amalga oshirish tajribasidan foydalanishi mumkin va kerak.

Iqtisodiyotga inflyasion bosimni kamaytirish maqsadida Markaziy bank davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish uchun kreditlar berishni to'xtatadi. Pul taklifi pul siyosati vositalaridan foydalangan holda, sof ichki aktivlar va xalqaro zaxiralar dinamikasi hamda bank tizimining likvidligi asosida pul bazasi hajmini tartibga solish orqali boshqariladi. Pul muomalasi tezligining o'sishiga tijorat banklarining yagona vakillik hisob varag'iga o'tishi va naqd pulsiz hisob-kitob tizimining rivojlanishi ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

5.8 O'zbekiston Respublikasida bank tizimi barqarorligini oshirish va pul-kredit siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasida bank tizimi barqarorligini oshirish va pul-kredit siyosatini takomillashtirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish lozim deb belgilangan:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki inflyasiya darajasini 2021 yilda 10 foizgacha pasaytirish hamda 2023 yilda 5 foiz darajadagi doimiy inflyasion maqsadni (target) o'rnatish yo'li bilan 2020 yilning 1 yanvaridan boshlab pul-kredit siyosati mexanizmlarini bosqichma-bosqich inflyasion targetlash rejimiga o'tkazishni ta'minlasin.

2. Quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy tamoyillari etib belgilansin:

- inflyasiyaning doimiy amal qiladigan maqsadini belgilash va uni keng jamoatchilikka yetkazish;

- pul bozoridagi foiz stavkalarini tartibga solish va inflyasion jarayonlarni boshqarish maqsadida pul-kredit siyosatining keng qamrovli instrumentlarini qo'llash;

- pul-kredit siyosati sohasida obyektiv qarorlar qabul qilish maqsadida ichki va tashqi bozorlarda mavjud bo'lgan ochiq ma'lumotlarni hisobga olgan holda batafsil makroiqtisodiy tahlil va prognozlarni amalga oshirish.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va Markaziy banki inflyasion targetlash rejimiga to'liq o'tish uchun sharoitlar yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'minlasin, xususan:

- muvofiqlashtirilgan monetar-fiskal va monopoliyaga qarshi siyosat yuritish;

- raqobatdosh bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish hamda tovarlar va xizmatlarning to'laqonli bozorlarini shakllantirish orqali iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy islohotlarni amalga oshirishni davom ettirish;

- monopoliyaga qarshi kurashish va narxlarni tartibga solishning zamonaviy usullariga o'tishga, shuningdek, ishlab chiqarish infratuzilmasini kengaytirishga yo'naltirilgan tartibga solinadigan narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish.

4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagilarni joriy etish orqali pul-kredit siyosati instrumentlari, mexanizmlari va jarayonlarini inflyasion targetlash rejimi standartlariga muvofiqlashtirish choralarini ko'rsin:

- 2020 yilning 1 yanvariga qadar pul bozori foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatuvchi bozor instrumentlari, shu jumladan Markaziy bank obligatsiyalari, overnayt depozitlar, doimiy tUSDagi depozit auksionlari, davlat qimmatli qog'ozlari va xorijiy valyuta garovi ostida kredit auksionlari va overnayt kreditlari;

- 2020 yil davomida foiz va valyuta xatarlarini boshqarishda hosilaviy instrumentlar (svop, opsion va fyucherslar) va tijorat banklarining valyuta kursi shakllanishidagi rolining bosqichma-bosqich oshirib borilishi;

- bir oy muddatda Markaziy bankning banklararo pul bozoriga muntazam intervensiyasi orqali moslashuvchan foiz siyosatini amalga oshirishda asosiy foiz stavkasining foiz koridori mexanizmi;

- 2020 yilning 1 apreliga qadar xalqaro moliya institutlarining texnik ko'magi hamda ilg'or xalqaro tajriba asosida ekonometrik modellashtirish instrumentlarini rivojlantirishni nazarda tutuvchi makroiqtisodiy tahlil va prognozlash tizimi;

- Markaziy bank tomonidan iqtisodiyotdagi joriy holat, inflyasion jarayonlarning asosiy omillari va pul-kredit siyosati choralarning o'z vaqtida yoritilishini ko'zda tutuvchi kommunikatsion siyosatning zamonaviy tamoyillari;

- inflyasiya va inflyasion kutilmalar omillarini doimiy o'rganib borish, xalqaro moliya institutlari va boshqa davlatlar markaziy banklari texnik ko'magini jalb etish orqali ilg'or xorijiy tajribani o'rganish.

5. Inflyasiya darajasini pasaytirish va narxlar barqarorligini ta'minlash borasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak:

- inflyasiya omillari va narxlar oshishiga olib kelayotgan sabablarni bevosita joyiga chiqqan holda tahlil etish va tanqidiy baholab borish;

- respublika pul-kredit siyosatini inflyasion targetlash rejimiga o'tkazishga qaratilgan chora-tadbirlarning o'z vaqtida va samarali ijro etilishidagi kamchilik va muammolarni aniqlash, shuningdek, ularni bartaraf etish hamda ushbu sohadagi vakolatli organ va tashkilotlar rahbarlarining mas'uliyatini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish mo'ljallangan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pulning mohiyatini tushuntiring va funktsiyalariga izoh bering.
2. Pul agregatlari deganda nimani tushunasiz va uni belgilashda qaysi tamoyilga amal qilingan?
3. Pulga talabning klassik nazariyasi qanday asoslarga tayanadi?.

4. Pulga talabning keynscha nazariyasining mohiyati nimada va klassik nazariyadan nimasi bilan farq qiladi?.
5. Pul taklifi asosida nimalar yotadi? Bank multiplikatori qanday aniqlanadi?
6. Pul taklifining umumiy modeli mohiyatini tushuntirib bering.
7. Markaziy bank va tijorat banklari funktsiyalarini tushuntirib bering.
8. Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
7. Ochiq bozordagi operatsiyalarning pul taklifiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
8. Qayta moliyalash stavkasining o'zgartirilishi pul taklifiga qanday ta'sir etadi?
9. Majburiy zaxiralash normasi qaysi maqsadlarda qo'llaniladi va uning pasaytirilishi oqibatlari qanday?
10. Pul-kredit siyosatining yetkazish mexanizmini tushuntirib bering.
11. Yumshoq va qattiq pul kredit siyosati tushunchalariga izoh bering.
12. Fiskal va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirishning muhimligi nimalar bilan izohlanadi?
13. Pul bozoridagi muvozanat nuqtasi nimani bildiradi? Pul bozorida muvozanat qay yo'sinda ta'minlanadi?

6. DAVLAT BYUDJETI, SOLIQLAR VA DAVLAT QARZI.

DAVLATNING BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI

6.1 Davlat byudjetining mohiyati, tarkibi va funksiyalari. Davlat byudjeti taqchilligi va profitsiti

Har qanday mamlakat moliya tizimining yetakchi bo'g'ini davlat byudjeti hisoblanadi. O'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra *davlat byudjeti* - bu davlat va yuridik, jismoniy shaxslar o'rtasida moliyaviy resurslarning milliy fondini yaratish, taqsimlash va ulardan foydalanishda yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlarning majmuidir. Shuningdek, u davlat daromadlari va xarajatlarining yillik smetasi (ro'yxati) sifatida belgilanadi. *Davlat byudjeti* - bu mamlakatning

asosiy moliyaviy rejasi bo'lib, u markazlashtirilgan moliyaviy resurslarning harakatini aks ettiradi.

Byudjet bir qator tamoyillarga asoslanadi. Ulardan eng muhimi bu birlik tamoyilidir, ya'ni, mamlakat bitta byudjetga ega bo'lib, u davlatning barcha daromadlari va xarajatlarini birlashtiradi. Ushbu tamoyil yagona davlat moliyaviy siyosatini amalga oshirishni oldindan belgilab beradigan davlatning yagona iqtisodiy va siyosiy asoslari bilan bog'liq. To'liqlik tamoyili barcha xarajatlar va tushumlarning har bir byudjet moddasini hisobga olishni nazarda tutadi. Reallilik tamoyili byudjetda barcha xarajatlar, daromadlar, moliyaviy operatsiyalar, byudjetlarda tasdiqlangan summalarning ulardan foydalanishga muvofiqligini to'g'ri aks ettirishni ta'minlaydi. Ochiqlik prinsipi shuni anglatadiki, hukumat byudjetni nashr etish, uning bajarilishi to'g'risida hisobot berishga majburdir.

Byudjet quyidagi funksiyalarni bajaradi: taqsimlovchi (davlat byudjeti orqali milliy daromadning 20 dan 60 foizigacha qayta taqsimlanadi); nazorat (byudjet mablag'lari harakati iqtisodiyotning moliyaviy holati to'g'risida ma'lumot beradi va uni boshqarish imkoniyatini yaratadi); tartibga soluvchi (davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining o'zgarishi ishlab chiqarish pasayishini yumshatish, ishsizlik darajasini, inflyasiya darajasini pasaytirish, ya'ni iqtisodiyotni barqarorlashtirishga imkon beradi).

Byudjetning tuzilishi davlat tuzilishi bilan belgilanadi. Unitar tuzilishga ega mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya) unga hukumat byudjeti va mahalliy (munitsipal) byudjetlar kiradi. Federal tuzilishga ega bo'lgan shtatlarda bu uch bosqichlidir, chunki markaziy va mahalliy byudjetlardan tashqari u o'rta darajadagi byudjetlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, Rossiyada federal byudjet, Rossiya Federatsiyasi tarkibiy tuzilmalari byudjetlari va mahalliy byudjetlar o'rtasida farq bor.

Jami byudjet turlari davlatning byudjet tizimini tashkil etadi. Byudjet tizimini qurish tamoyillari, uning bo'g'inlari o'rtasidagi munosabatlar byudjet tuzilishi bilan belgilanadi. Bu byudjet (fiskal) federalizmga asoslanadi. Bir tomondan, bu turli darajadagi byudjetlar o'rtasidagi funksiyalarni aniq belgilashni, ularning

mustaqilligini anglatadi. Bu, birinchi navbatda, byudjetlar tegishli darajada hokimiyat tomonidan ishlab chiqilishi, tasdiqlanishi va bajarilishi bilan namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, har bir byudjetning o'ziga tegishli daromad manbalari mavjud bo'lib, unga qonun tomonidan tayinlangan. Uchinchidan, tegishli organlar byudjet mablag'larini sarflash yo'nalishlarini belgilaydilar va ular mamlakat, viloyat, shahar oldida turgan aniq ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar bilan belgilanadi. Shunday qilib, yirik milliy dasturlar, milliy mudofaa, kosmik, tashqi iqtisodiy bo'lmagan aloqalar va davlat boshqaruvi markaziy byudjetdan moliyalashtiriladi. Mintaqaviy, shahar pul resurslari mintaqalar va shaharlarni rivojlantirishga, ijtimoiy muassasalarni saqlash, mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish va obodonlashtirish yo'naltirilgan.

Boshqa tomondan, fiskal federalizm byudjet tizimining yuqori darajalari tomonidan quyi qismiga dotatsiyalar va subvensiyalar shaklida moliyaviy yordam ko'rsatishni nazarda tutadi. Dotatsiyalar daromadni to'ldirish va quyi darajadagi byudjet kamomadini minimallashtirish uchun ma'lum miqdordagi pul shaklida bepul taqdim etiladi. Ular aniq maqsadga yo'naltirilmagan. Subvensiyalar - bu quyi darajadagi byudjetlarga beriladigan aniq maqsadga qaratilgan pul mablag'laridir. Byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishning ushbu usuli mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi farqlarni tenglashtirishga yordam beradi.

Turli darajadagi byudjetlar orasida markaziy byudjet (federal, respublika) yetakchi rol o'ynaydi va unda davlat moliyaviy resurslarining muhim qismi to'planadi. Shu bilan birga, bozor iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda mahalliy byudjetlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu orqali davlatning barcha moliyaviy resurslarining 30 dan 60 foizigacha qayta taqsimlanadi.

Tahliliy va statistik maqsadlar uchun konsolidatsiyalangan byudjetlar ko'rib chiqiladi. Konsolidatsiyalangan byudjet - bu umuman mamlakat uchun yoki tegishli mintaqalar va hududlar uchun byudjetlar to'plamidir.

Byudjet tasnifi. Mamlakat davlat byudjetini shakllantirish va ijro etish bo'yicha ishlarni tashkil etish, qoida tariqasida, Moliya vazirligi tomonidan amalga

oshiriladi. Byudjetlarni ko'rib chiqish va tasdiqlash qonun chiqaruvchi organlarning vazifasidir. Davlat byudjeti bir yilga tuziladi. Bir qator mamlakatlarda byudjet yilining sanalari kalendar sanalari bilan mos kelmaydi. U Buyuk Britaniyada, Yaponiyada, Kanadada 1 apreldan, AQSHda esa - 1 oktyabrdan boshlanadi. Davlat byudjeti har bir mamlakatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan xarajatlar va daromad qismlaridan iborat. Byudjet mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanishning byudjet va kredit usullari mavjud. **Byudjet** - bu aholi pul daromadlarining bir qismini, xo'jalik yurituvchi subyektlardan soliqlar, majburiy to'lovlar shaklida olinadi va byudjet mablag'lari ham ularga qaytarib bermaslik sharti bilan taqdim etiladi. Kreditlash usuli byudjet resurslari ichki va tashqi ssudalardan tushumlar hisobiga shakllanganda yoki ssudalar va kreditlar berishga sarflanganda amalga oshiriladi. Davlat moliyaviy resurslarining asosiy qismi birinchi usuldan foydalanish asosida shakllanadi.

Davlat byudjetini shakllantirish byudjet tasnifiga muvofiq amalga oshiriladi. Byudjet tasnifi - har xil darajadagi byudjetlarning xarajatlari va daromadlarining bir xil xususiyatlariga ilmiy asoslangan guruhlanishidir. U byudjet mablag'larini sarflash maqsadlarini, davlat moliyaviy manbalarini aniqlashga imkon beradi va byudjetlarni rejalashtirish va bajarishda qo'llaniladi.

Byudjet xarajatlari davlatning funksiyalari bilan bog'liq bo'lib, byudjetga mablag' ajratish yo'nalishini ko'rsatadi. Xarajatlar bo'yicha byudjet tasnifining quyidagi turlari mavjud: idoraviy (xarajatlar vazirliklar, idoralar tomonidan tasniflanadi); predmetli (xarajatlar iqtisodiyot va menejment tarmoqlari o'rtasida taqsimlanadi: ular tarmoq xususiyatiga mos keladigan bo'limlarga bo'linadi); iqtisodiy (xarajatlar iqtisodiy xususiyatlari bilan farqlanadi: kapital qo'yilmalar, ish haqi, subsidiyalar, stipendiyalar va boshqalar); aralash, unda xarajatlar idoralar (vazirliklar) tomonidan tasniflanadi. An'anaviy turlar bilan bir qatorda byudjet tasnifining yangi turlari ham tarqaladi: maqsadli va funksional. Maqsadga muvofiq xarajatlar umummilliy siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarga muvofiq taqsimlanadi. Funksional tasnif xarajatlarni davlatning asosiy funksiyalari bo'yicha taqsimlaydi: sog'liqni saqlash, ta'lim, fan va boshqalarga sarflanadigan xarajatlar.

Davlat byudjeti daromadlari. Davlat byudjeti daromadlari an'anaviy ravishda manbalari (soliqlar, yig'img'lar, kreditlar va boshqalar) va turlari (daromad solig'i, daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i va boshqalar) bo'yicha tasniflanadi. Amalda yuridik va moliyaviy tasniflar hanuzgacha qo'llanilmoqda. Birinchisi, daromad olish belgisidan kelib chiqadi: bu ularni davlat hokimiyati kuchidan daromad olishda foydalaniladimi yoki yo'qligiga qarab taqsimlaydi. Shunga ko'ra, soliqlar va jarimalar, shuningdek xizmat to'lovlari va ixtiyoriy badallar ajratiladi. Ikkinchisi daromadlarni doimiy (soliqlar) va vaqtinchalik (qarzarlar) ga ajratadi.

Davlat byudjeti daromadlarining asosiy manbai soliqlardir. Markaziy byudjetda ular barcha daromadlarning 80-90 foizini tashkil etasa, mahalliy byudjetda esa ular barcha tushumlarning 50% ni tashkil etadi.

Soliqdan tashqari tushumlar daromad manbai bo'lishi mumkin: davlat savdosi, davlat mulkini sotishdan olingan daromadlar, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari, jarimalar, mamlakat markaziy bankining foydasini ushlab qolish va boshqalar.

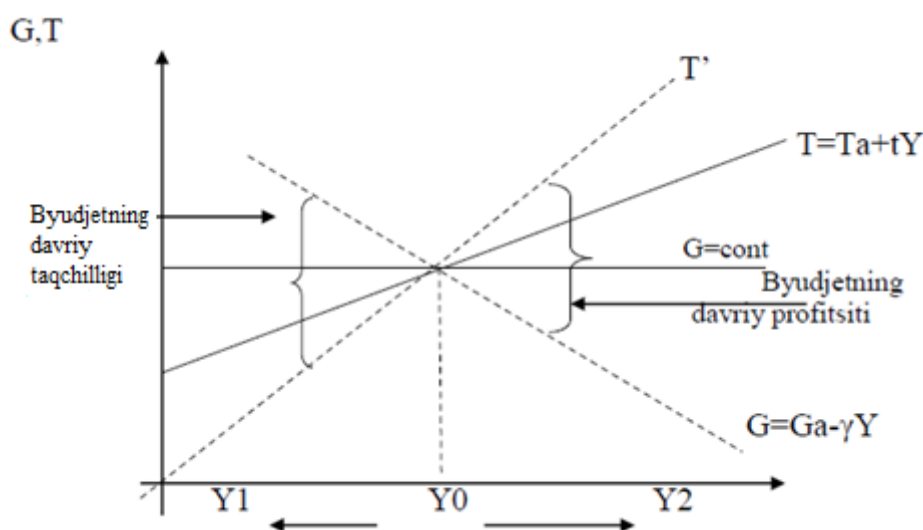
Davlat byudjeti holatini baholash uchun davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi farqni aniqlash kerak. XVF tasnifiga ko'ra barcha daromadlar byudjet tushumlari hisoblanadi, ammo barcha tushumlar daromadlar emas. Masalan, hukumatga qarzdand tushgan tushumlar daromad emas, chunki qarzni qaytarish kerak bo'ladi. Xuddi shunday, barcha davlat to'lovlari xarajat emas, chunki qarzni to'lash mablag'larni sarflash emas, balki qarz uchun foizlarni to'lash davlat byudjetining xarajatlar moddasi hisoblanadi.

Byudjet taqchilligi va uning turlari. Balansli byudjet, davlat xarajatlari daromadga teng bo'lishi kerakligini talab qiladi. Biroq, hozirgi paytda aksariyat mamlakatlar byudjetida kamomad mavjud. Byudjet taqchilligi - bu ma'lum bir yilda davlat byudjeti xarajatlarini daromadlaridan oshib ketganligini bildiradi. Bunga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin. *Birinchidan*, iqtisodiy rivojlanish bo'yicha yirik davlat dasturlarini amalga oshirish. Masalan, uni qayta qurish. Bunday holda, defitsitning paydo bo'lishi oqlanishi mumkin, chunki davlatning katta xarajatlari kelajakdagi iqtisodiy tiklanish va byudjet daromadlarining

o'sishiga yordam beradi. *Ikkinchidan*, byudjet taqchilligi iqtisodiyotning pasayishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ishlab chiqarish va daromadlarning pasayishi xazinaga soliq tushumlarining pasayishiga olib keladi, bu esa davlatning doimiy xarajatlarini hisobga olgan holda muqarrar ravishda defitsitga olib keladi. *Uchinchidan*, xarajatlarning daromadlardan oshib ketishiga iqtisodiyotni harbiylashtirish, urushlar, tabiiy ofatlar va boshqa favqulodda vaziyatlar sabab bo'lishi mumkin. *To'rtinchidan*, inflyasiyaning belgilangan qiymatdan oshishi sababli davlat xarajatlarining keskin o'sishi (davlat byudjeti daromadlari kamayib, xarajatlar o'sib boradi, chunki hukumat zarur tovarlar va xizmatlarni yuqori narxlarda sotib olishga majbur). *Beshinchidan*, pul o'tkazmalarini to'lashni kengaytirish, soliq imtiyozlarini joriy etish va saylovoldi yillarda boshqa ommaviy tadbirlarni amalga oshirish.

Iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi davriy byudjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog'liq (6.1.1-rasm). Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat byudjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida byudjet taqchilligi kelib chiqadi.

6.1.1- rasm. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko'payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida byudjet ortiqchaligi paydo bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham byudjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin. Davriy taqchillik va ortiqchalik miqdorlari soliq va byudjet funksiyalari grafiklarining «tikligiga» bog'liq. Soliq funksiyasi T ning egilish burchagi chegaraviy soliq stavkasi t ning miqdoriga bog'liq. t qancha yuqori bo'lsa T chizig'i shuncha tik bo'ladi. Davlat byudjetidan beriladigan transfertlar hajmi o'zgarishining daromadlar o'zgarishiga bog'liqligini xarakterlovchi γ koeffitsent qancha kichik bo'lsa, G chizig'i ham shuncha tik bo'ladi. Demak daromad oshgani sari byudjetga soliq to'lovlari oshaveradi, byudjetdan transfert to'lovlari esa kamayadi.

Davlat xarajatlari daromadga bog'liq bo'lmagan o'zgarmas miqdor bo'lganda t qanchalik katta bo'lsa T chizig'i shuncha tik va iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ammo iqtisodiy o'sishning ta'minlash vazifasi T va G chiziqlarini yotiqroq bo'lishini taqozo etadi.

O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaMM hajmini, uning potentsial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat byudjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida byudjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat byudjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

- 1) pul-kredit emissiyasi;
- 2) davlat zayomlarini chiqarish;
- 3) davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.

Davlat byudjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda muomalada pul massasini ko'paytirish inflyatsiyaga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi oshganda *Oliver-Tanzi samarasi* paydo bo'ladi. Ya'ni, soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'laydigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat byudjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Byudjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to'lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo'yishadi. Bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat byudjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o'z navbatida foiz stavkasini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste'mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro'y beradi va u fiskal siyosatning rag'batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo'yadi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflyatsion usul hisoblansada inflyatsiya xavfini ma'lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati etgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko'paytiradi. Bu esa o'z navbatida, baholar darajasining ko'tarishiga sabab bo'ladi. Soliq tushumlarini ko'paytirish byudjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo'li bo'lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o'tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko'proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish orqali soliqlar tushumini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Byudjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish va davlat qarzlarini to'lash kiradi.

Davlat qarzlarini to'lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli byudjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish byudjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflyatsion usulidir.

6.2 Soliqlar, soliqlarning turlari, funksiyalari. Soliq va soliq stavkalari turlari. Soliq siyosati

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi.

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. ***Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.***

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. Davlat moliyasi daromadlar va xarajatlarning yaxlitligidan iborat. Davlat daromatlari-bu milliy daromadni va boylikni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida uning davlatga tekkan qismidir. U bevosita davlat ixtieridagi va davlat kopxonalapi qo'lidagi daromaddan iborat bo'ladi. Davlat daromatlari ichki va tashqi manbalardan tushadi, ammo asosiysi ichki manbadir. Ichki manbaning uch shakli mavjud: soliqlar, zayomlar va emissiya.

Soliqlar nafaqat davlat daromadlarini to'ldirishning asosiy manbai, balki bozor iqtisodiyotiga hukumat ta'sirining asosiy vositalaridan biridir. Shuning uchun samarali soliq tizimini yaratish har qanday mamlakatning eng muhim vazifalaridan biridir

Soliqqa tortishning asosiy elementi soliqlardir. Soliqlar bu davlat tomonidan yuridik va jismoniy shaxslardan jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun undiradigan majburiy to'lovlardir.

Iqtisodiyotdagi soliqlar fiskal, tartibga solish va ijtimoiy funksiyalarni bajaradi.

Fiskal funksiya mablag'larning davlat byudjetiga, byudjetdan tashqari fondlarga tushishini ta'minlaydi. Soliqlarning fiskal funksiyasi (lotincha fiscus so'zidan olingan bo'lib, xazina degan ma'noni anglatadi), bu funksiyaning mohiyati shundan iboratki, soliqlar yordamida davlatning moliyaviy resurslari hosil qilinadi hamda davlat faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy sharoit yaratiladi. Shu bilan birga, undiriladigan soliq miqdorini to'g'ri aniqlash juda muhimdir.

Soliqning juda yuqori darajasi ish uchun imtiyozlarni kamaytirishi va ishlab chiqarishni qisqartirishi mumkin. Soliqlarning juda past darajasi - byudjetga hukumat o'z vazifalarini bajarishi uchun zarur bo'lgan mablag'larni to'plashiga yo'l qo'ymaydi. Iqtisodchilar soliqlarni passiv emas, avvalo boylikning ishlab chiqaruvchi elementlaridan undirish kerak, deb hisoblashadi; resurslardan emas, balki daromadlardan; soliq stavkalarini mutlaq miqdorlarda emas, balki nisbiy ravishda (foizlarda) belgilash muhim hisoblanadi. Soliqlar orqali korxonalar va fuqarolar daromadining bir bo'lagini davlat apparatini, mamlakat mudofaa-sini, noishlab chiqarish sohasining umuman o'z daromadlari manbaiga ega bo'lmagan qismini yoki lozim darajada rivojlanishini ta'minlash uchun o'zining mablag'i etishmaydigan tarmoqlarni saqlab turish maqsadida undirib olish yo'li bilan davlat byudjetining daromad qismini shakllantirish soliqlar fiskal funksiyasining eng muhim elementi hisoblanadi.

Tartibga soluvchi funksiya shundan iboratki, tabaqalashtirilgan soliq stavkalari va imtiyozlari tizimi orqali ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir o'tkazish mumkin: ayrim tarmoqlar va tarmoqlar turlarini rivojlanishini rag'batlantirish, boshqalarning rivojlanishini cheklash, iqtisodiyotning tuzilishini o'zgartirishdan iborat. Soliqlarning o'zgarishi yalpi talabga ta'sir o'tkazishga va antitsiklik, inflyasiyaga qarshi siyosat olib borishga va ish bilan ta'minlashning yuqori darajasini ta'minlaydi. Ya'ni davlat soliqlar orqali tovarlar, hizmatlarni ishlab chiqarish va sotishning iqtisodiy shart-sharoitini tartibga soladi va bu bilan iqtisodiyot tarmoqlarining iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish uchun muayyan «soliq muhiti»ni yaratadi. Ushbu funksiya orqali soliq tizimiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni muayyan tarmoqda ishlab chiqarish sur'atlarini rag'batlantiradi yoki jilovlab turadi, sarmoyaning bir tarmoqdan soliq muhiti eng ma'qul bo'lgan boshqa tarmoqqa qo'yilishini kuchaytiradi yoki pasaytiradi, shuningdek, muomiladagi ortiqcha pul mablag'ini byudjetga jalb qiladi, inflyasiyani oldini oladi hamda ichki ishlab chiqaruvchilarni ximoyalaydi.

Soliqlarning nazorat funksiyasi - soliq to'lovchilar tomonidan taqdim etilgan hisob-kitoblar hamda soliq solish obyekti, soliq solinadigan baza, imtiyozlar va

soliq to'lovchilarning soliq majburiyatlarini bajarilishini qonuniy ravishda nazoratga olinadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq xizmati to'g'risidagi qonunning 6-moddasida soliq to'lovchilar tomonidan soliq haqidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlarning to'g'ri hisoblab chiqilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirilishi davlat soliq xizmati organlarining majburiy vazifa shaklida qayd etilgan va nazorati yuklatilgan.

Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi soliq tizimining eng muhim funksiyalaridan biri bo'lib, tadbirkorlik subyektlarida soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moliyaviy ahvolni mustahkamlashga va investitsiya faoliyatini jonlantirishga rag'batlantiradi. Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali davlat iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlaydi, bu bilan fiskal funksiyani bajarish uchun bazani kengaytiradi, ishlab chiqarish, sanoat va xizmat ko'rsatish sohaslarini qo'llabquvvatlab, davlat oqilona soliq siyosatini olib borish bilan xo'jalik yurituvchi subyektlarning erkin faoliyat ko'rsatishi ta'minlanadi. Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Ijtimoiy funktsiya davlatga progressiv soliqqa tortishni joriy etish orqali jamiyatdagi daromadlar farqlanishini yumshatish imkonini beradi.

Qonunda belgilangan soliqlar, to'lovlar to'plami, ularni tuzish tamoyillari va yig'ish usullari soliq tizimini tashkil etadi. Soliq tizimini tashkil qilish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- umumjamiyatlilik - barcha yuridik va jismoniy shaxslarni daromadlari, mol-mulklari bilan soliq bilan qoplash;

- majburiyat - soliqqa tortiladigan yuridik va jismoniy shaxslar ularni qat'iy belgilangan muddatlarda to'lashlari shart, muddatlarni buzish yoki to'lashdan bo'yin tovlash qonun bilan jazolanadi;

- teng samaradorlilik - soliq solish predmetidan qat'i nazar, yagona stavkalar bo'yicha soliqlarni undirish;

- bir martalik - soliqni bir necha bor undirilishining oldini olish;

- barqarorlik - soliq to'lovlari stavkalari va ularni ushlab qolish tartibi tez-tez o'zgarmasligi kerak;

- idrok etishning soddaligi va qulayligi;

- moslashuvchanlik - soliq tizimi iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishni rag'batlantirishi kerak;

- adolatlilik- soliqqa tortish nazariyasida gorizontal va vertikal adolat tamoyillari farqlanadi. Birinchisi, teng iqtisodiy mavqega ega bo'lgan soliq to'lovchilar bir xil soliqlarni to'lashlari kerak. Ikkinchisi, teng bo'lmagan soliq to'lovchilar teng bo'lmagan soliqlarni to'lashlari kerak.

Soliq tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: subyekt, vosita, obyekt, soliq manbai, soliq birligi, soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliq to'lovlari, soliq bazasi, soliq yuki.

Soliq subyekt (soliq to'lovchi) - qonun bilan soliq to'lashga majbur bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxs.

Soliq soluvchisi - daromadidan soliq to'lanadigan shaxs. To'lovchi va tashuvchi har xil shaxslar bo'lishi mumkin.

Soliq obyekt - soliq solinadigan daromad yoki mol-mulk.

Soliq manbai bu soliq to'lanadigan mablag'lar (foyda, ish haqi).

Soliqlarning mohiyatini yanada chuqur o'rganish uchun ularni to'g'ri va egri soliqlarga bo'lib o'rganish zarur.

To'g'ri soliqlar to'g'ridan-to'g'ri korxonalar yoki yollanma ishchi daromadidan olinadi. Bunday soliqlar guruhiga korxonalar va tashkilotlardan olinadigan daromad solig'i, mol-mulk solig'i, fuqarolarning daromad solig'i, qishloq xo'jalik solig'i, mahalliy soliqlar kiradi. Bu soliqlarning muhim belgisi – soliq manbai korxonalar yoki fuqarolarning to'g'ridan-to'g'ri daromadi va mulki hisoblanadi.

Egri soliqlar korxonalar va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarga solingan bo'lsa-da, u asosan iste'molchilar hisobidan to'lanadi. Bu soliqlar tovarlarga ekin ko'rsatilaётgan xizmatlarga ustama haq qo'yish orqali undiriladi. Egri soliqlarga qo'shilgan qiymat solig'i, chetga chiqariladigan tovarlarga qo'yilgan soliq va boshqalar kiradi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Hozirgi davrda umumiy tendensiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

- 1) aholi sonining o'sishi.
- 2) ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.
- 3) atrof-muhitning ifloslanishi.
- 4) daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
- 5) milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromatlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;

- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;

- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi rolini ta'minlash;

- soliq to'lovi bo'yicha barcha subyektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. ***Naflilik tamoyili*** – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R`) deyiladi:

$$R` = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. ***To'lovga layoqatlilik tamoyili*** – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

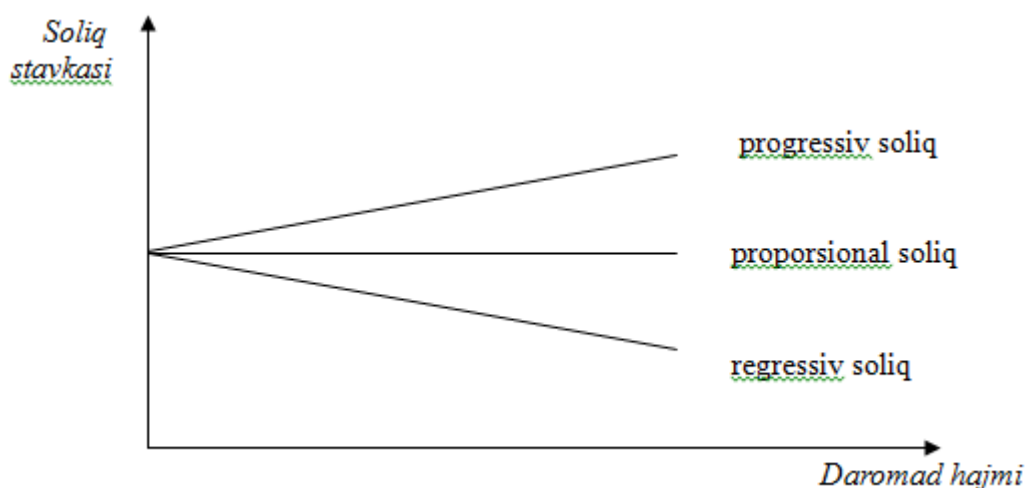
3. **Adolatlilik tamoyili** – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

- obyektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi (6.2.1-rasm).

6.2.1-rasm. Progressiv, proporsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi

1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruvchi soliqlar **progressiv soliqlar** deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar **regressiv soliqlar** deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'zgarishsiz qoluvchi soliqlar *proporsional soliqlar* deyiladi.

Muvozanatli daromadlar darajasiga soliqlarni kamaytinish ham multiplikativ ta'sir ko'rsatadi. Soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, tasarrufdagi daromad darajasi ΔT ga oshadi. Iste'mol xarajatlari mos tarzda $\Delta T \times b$ (bu yerda b - iste'molga chegaraviy moyillik) miqdorga oshadi va u rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga siljitadi, milliy ishlab chiqarish hajmini esa ΔU ga oshiradi.

Soliq multiplikatsiya samarasi davlat xarajatlari singari soliqlarning bir marta o'zgarishi oqibatida iste'molning bir necha bor o'zgarishiga bo'liq.

$$T \downarrow (\Delta T) \quad Y_d \uparrow (\Delta Y_d = -\Delta T) \quad C \uparrow (\Delta C = b(-\Delta T)) \quad E \uparrow (\Delta E = b(-\Delta T)) \quad Y \uparrow (\Delta Y = b(-\Delta T))$$

$$C \uparrow (\Delta C = b(b(-\Delta T))) \quad E \uparrow (\Delta E = b^2(-\Delta T)) \quad Y \uparrow (\Delta Y = b^2(-\Delta T)) \quad C \uparrow (\Delta C = b(b^2(-\Delta T)))$$

va h.k.

Demak, soliq multiplikatorini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b}$$

Agar davlat byujetiga barcha soliq tushumlari joriy daromad– Y dinamikasiga bog'liq deb hisoblasak soliq funksiyasi $T = tY$ – ko'rinishni oladi. Bu holatda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = a + b(Y - tY) = a + b(1-t)Y,$$

Soliq multiplikatori esa quyidagi ko'rinishni oladi:

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t)},$$

bu yerda: m_t – yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori.

To'liq soliq funksiyasi $T = T_a + tY$ ko'rinishga ega.

T_a – avtonom soliqlar (masalan, mulkka, yerga soliqlar).

To'liq soliq funksiyasini e'tiborga olsak, iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = a + b[Y - (T_a + tY)].$$

Iste'mol funksiyasining ushbu shaklini hamda sof eksport funksiyasini hisobga olib ochiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatorini hisoblasak u

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t)+m'} \quad \text{ko'rinishini oladi}$$

Demak soliqlarni bir miqdorga kamaytirilishi yoki ko'paytirilishi natijasida YaIM hajmining bundan necha marta ko'p miqdorga o'zgarishi iste'molga chegaralangan moyillik, chegaraviy soliq stavkasiga va importga chegaralangan moyillik darajalariga bog'liq.

Soliq siyosati - davlatning soliqqa tortish tizimi borasidagi farmon, qonun va qarorlarini davlat iqtisodiy siyosatiga mos ravishda ishlab chiqish va qabul qilish, ularning ijrosini ta'minlashni tashkil qilish bilan bog'lik chora - tadbirlar, faoliyatlar yig'indisidir.

Soliq siyosatini yanada takomillashtirish bo'yicha quyidagi vazifalar belgilangan:

- soliqlarni adresli bo'lishini belgilagan holda soliqlar bo'yicha asosiy yuk tabiiy, mineral xom-ashyo, yer-suv va boshqa zaxiralardan tejamkorlik bilan va oqilona foydalanishni rag'batlantiruvchi resurs soliqlarga tushishini ta'minlash;

- soliqqa tortish masalasida amaliyotda sinalgan prinspl va yondashuvlarni ishlab chiqish, bu borada boshqa mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish hamda soliq tizimining nafaqat soliqlarni undirish, balki birinchi galda, rag'batlantirish xususiyatiga ega bo'lishini ta'minlash;

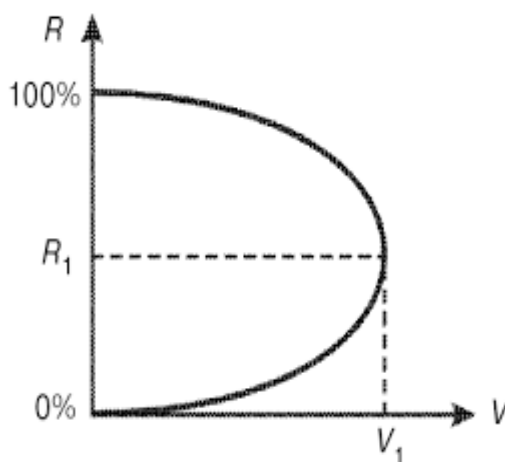
- amaldagi soliq qonunchiligini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, shu asosda uni yanada soddalashtirish, soliqlarni unifikatsiya qilish, soliq yukini engillashtirish, soliq boshqaruvini takomillashtirish va erkinlashtirishni nazarda tutadigan yangi tahrirdagi Soliq kodeksini tayyorlash va tasdiqlash uchun kiritish mo'ljallangan

6.3 Soliqqa tortish mezonlari. Soliq yuki. Laffer egri chizig'i

Soliqlarning tasnifi va soliq solish obyektlari mavjud bo'lib, ushbu mezonga muvofiq quyidagi guruhlar ajratiladi: mol-mulk solig'i, resurslarga solinadigan soliq, daromad yoki foyda solig'i, harakatlar uchun soliq. To'lovchining turiga qarab soliqlar jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yuridik shaxslardan olinadigan soliqlarga bo'linadi.

Turli mamlakatlarning soliq tizimlari boshqacha tuzilishga ega. Bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda davlat byudjeti daromadlarida to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning ulushi yuqori. Masalan, AQSHda bu 85 foizdan ko'proqni tashkil qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda, o'tish iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda, aksincha, egri soliqlarning ulushi katta.

Laffer egri chizig'i. Soliq tizimlariga xos bo'lgan soliqlar va yig'implarning xilma-xilligi milliy daromadning muhim qismini davlat byudjetiga qaytarib olishga olib kelishi mumkin. Ta'minot nazariyasi vakili A.Laffer ta'kidlaganidek, yuqori soliqlar, birinchi navbatda, nafaqat ishchi kuchi taklifini kamaytiradi, balki jismoniy shaxslarni soliqqa tortilmaydigan (soya iqtisodiyoti) faoliyat turlarini yoki soliq stavkalari past bo'lgan turlarini tanlashga majbur qiladi; ikkinchidan, soliq yuki jamg'arma miqdorini kamaytiradi. Ushbu sabablar ishlab chiqarishni rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Laffer nomini olgan egri chiziq yordamida soliq stavkalari r va soliq tushumlari hajmi R o'rtasidagi bog'liqlikni bildirdi (6.3.1-rasm).

6.3.1-rasm. Laffer egri chizig'i

Laffer egri chizig'iga ko'ra $R = 0$ stavkasi bo'yicha soliq tushumi nolga teng. Soliq stavkasi oshishi bilan ular ko'payadi. R_1 stavkasi bo'yicha davlat V_1 soliq tushumining maksimal miqdorini oladi. Soliq stavkasining yanada o'sishi soliq tushumlarining pasayishi bilan birga keladi (haddan tashqari yuqori stavkalar shlab

chiqarish rivojlanishini to'xtatadi, bu soliq bazasini toraytiradi). 100% soliq stavkasi bo'yicha ishlab chiqarish ma'nosiz bo'lib qoladi.

6.4 Byudjet-soliq (fiskal) siyosati: mohiyati, maqsadlari va vositalari

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat shuningdek, byudjet-soliq siyosati deb ham aytiladi.

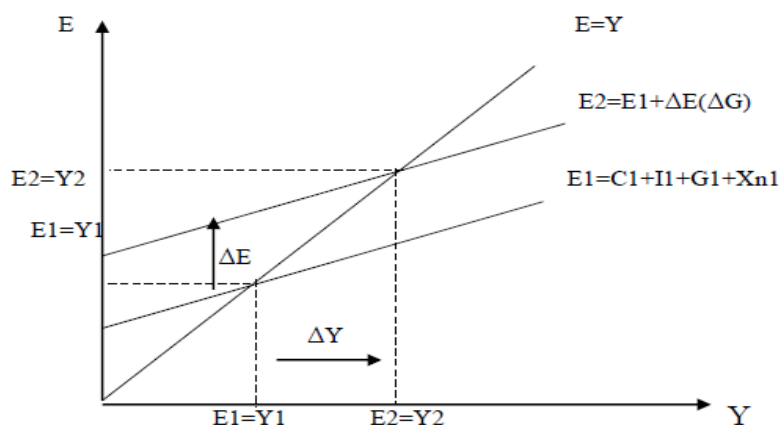
Byudjet-soliq siyosati deganda noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to'liq bandlilikni, to'lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o'zgartirishni o'z ichiga olgan chora tadbirlar tushuniladi. Ushbu siyosat ko'pincha *fiskal* deb nomlanadi.

Iqtisodiyot turg'unlik yoki pasayish davrida bo'lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag'batlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat- fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin. Qisqa muddatli davrda

byudjet-soliq siyosati davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E \approx \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C \times mg)$$

Davlat xarajatlarning ΔG miqdorga o'sishi rejalashtirgan xarajatlarning ΔE miqdorda o'sishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo'yicha yuqoriga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda yalpi ishlab chiqarish hajmi (ΔY) miqdorida o'sadi.

6.4.1- rasm. Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

Xarajatlardagi ozroq o'zgarish daromadlardagi undan ancha katta bo'lgan, o'zgarishni keltirib chiqaradi va $\Delta Y / \Delta E = 1 / (1 - b)$ bo'ladi (6.4.1- rasm).

$$\Delta Y = \Delta E \times (1 / (1 - b)) = \Delta E \times m.$$

Soliqqa tortish hisobga olinmaganda yopiq iqtisodiyot uchun davlat xarajatlari multiplikatori va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini quyidagi tenglamalar sistemasini yechish orqali topish mumkin:

$$\begin{cases} Y = C + I + G \\ C = a + bY, \end{cases}$$

bu yerda: $Y = C + I + G$ – yopiq iqtisodiyot uchun asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

Tenglamalar sistemasini Y uchun yechib quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1 - b} (a + I + G),$$

bu yerda: $1 / (1 - b)$ – yopiq iqtisodiyotda soliqqa tortish hisobga olinmagan vaziyatda xarajatlar multiplikatori;

$(a+I+G)$ – avtonom xarajatlar;

$b=MPC$ – istemolga chegaralangan moyillik bo'lib multiplikator miqdorini belgilovchi asosiy omildir.

Soliqqa tortish hisobga olinganda iste'mol funksiyasi o'zgaradi va

$C=a+b(1-t)Y$ ko'rinishni oladi. Bu tenglamani asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib echsak, quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)} (a + I + G),$$

bu yerda: $1 / (1-b(1-t))$ – yopiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori;

t – chegaraviy soliq stavkasi.

$$t = \Delta Y / \Delta T,$$

bu yerda: ΔT – to'lanadigan soliqlar miqdorining o'sishi;

ΔY – daromadlarning o'sishi.

Progressiv soliq tizimi multiplikator samarasini yumshatadi va ishlab chiqarish hamda bandlilik darajalarini barqarorlashtiradi.

Soliqqa tortish hisobga olingan holdagi xarajatlar multiplikatori soliqqa tortish hisobga olinmagan holdagi soliq multiplikatoridan ancha kichikroq miqdorga ega, chunki daromadlarga aylangan xarajatlarning bir qismi soliqqa chegirilib, muomaladan chiqadi va multiplikatsiya samarasini pasaytiradi. Bu ikkala formulani solishtirganda ham ko'zga tashlanadi. Shuningdek ochiq iqtisodiyotda oshgan daromadlarning bir qismi importga yo'naltirilishi oqibatida muomaladan chiqib ketishi tufayli multiplikator samarasi yopiq iqtisodiyotga nisbatan pastdir.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikator va muvozanatli ishlab chiqarish hajmi quyidagi tenglamalar sistemasini echib topiladi:

$$\begin{cases} Y=C+I+G+X_n \\ C=a+b(1-t)Y \\ X_n=g+m'Y, \end{cases}$$

Agarda (2) va (3) tenglamalarni asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, yechsak quyidagi yechimga ega bo'lamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} (a+I+G+g),$$

bu yerda: $1 / 1(1-b(1-t)+m)$ ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlar multiplikatori
 Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori va soliq multiplikatorini
 hisobga olganda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi modeli quyidagicha bo'ladi:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m} (a+I+G+g) - \frac{b}{1-b(1-t)+m} Ta.$$

Aytaylik hukumat o'z xarajatlarini qandaydir miqdorga oshirdi va bu xarajatlarni moliyalashtirish uchun soliq miqdorini ham shuncha oshirdi.

Bunda davlat xarajatlari va avtonom soliqlar miqdorlarining bir vaqtning o'zida bir xil miqdorda o'zgarishi natijasida daromadlarning jami o'zgarishi ΔY miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m} \Delta G - \frac{1}{1-b(1-t)+m} \Delta Ta.$$

Agar davlat xarajatlari va avtonom soliqlar bir xil miqdorga ko'paysa muvozanatli ishlab chiqarish hajmi shu miqdorga teng yoki undan kamroq summaga ko'payadi. Buni balanslashgan *byujet multiplikatori* deb yuritiladi. Balanslashgan byujet multiplikatori birga teng yoki undan kichikroq bo'ladi.

Davlat xarajatlari o'zgarishidan yuzaga keladigan multiplikativ samara soliqlar pasayishidan olinadigan multiplikativ samaradan kattaroq bo'ladi. Bu holat davlat xarajatlarining daromadlar va is'temol hajmiga ta'siri (soliqlar o'zgarishi ta'siriga nisbatan) kuchliroq ekanligi oqibatidir.

Ushbu farq fiskal siyosat vositalarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Agar hukumat davlat sektorini kengaytirmoqchi bo'lsa, davriy pasayishni tugatish uchun o'z xarajatlarini oshirishi, inflyatsiyani cheklash uchun esa soliqlarni oshirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksincha, fiskal siyosat davlat sektorini cheklashga qaratilgan bo'lsa, davriy pasayish sharoitida soliqlarni kamaytiradi, davriy ko'tarilish paytida esa davlat xarajatlarini oshirish maqbul yo'l hisoblanadi.

Xukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya sur'atlari va to'lov balansi holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig'ini maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda

iqtisodiy pasayish davrida jami talabni rag'batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat byudjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O'z navbatida davriy ko'tarilish paytida byudjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o'ynasada, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalam bor, vaqt oraliqlari bilan bog'liq. Ya'ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflyatsion zo'riqishning paydo bo'lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o'zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta'minlash jarayonlarining har biri o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi.

Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o'zgaradi va ko'rilgan chora-tadbirlar ko'tilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig'ini avtomatik o'zgartirishni ko'zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o'rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o'rnatilgan barqarorlashtirgichlari rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o'ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari pasayadi. Bu esa jami talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag'batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to'lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham jami talabni oshirib, jami taklif hajmini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflyatsion ta'sir ko'rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari pasayadi va bu jami talabga cheklovchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to'liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

6.5 O'zbekiston Respublikasi byudjet – soliq siyosatining o'ziga xos xususiyatlari

Hozirgi davrning soliq siyosati asosida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning respublika iqtisodiy rivojlanishining besh tamoyili, ustuvor yo'nalishlari yotadi. Respublika davlat soliq siyosatini ana shu tamoyillardan kelib chiqib soliq sohasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Kuchli iqtisodiyotda soliq siyosatining barcha ko'rsatilgan turlari samarali olib borilishi mamlakatda olib borilayotgan soliq islohotlariga bog'liq bo'ladi. Mustaqillik yillarida soliq tizimidagi islohotlar rivojlanishi va kichik biznesni soliqqa tortish tizimini olti bosqichga bo'lib o'rganish mumkin. Xususan: Birinchi bosqich 1991-1994 yillar - O'zbekistonning o'z soliq tizimini tashkil etilishi, soliqlarni joriy etilishi va soliqlarning xaznaviy ahamiyatini oshirish bosqichidir.

Ikkinchi bosqich 1995-1997 yillar - soliqlarni bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish va korxonalarining ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratish davridir. Bu davrda soliqlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilib, turli xil imtiyozlar berildi.

Soliq islohotining uchinchi bosqichi 1998 -2004 yillarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichni soliq tizimida soliqlarni ixchamlashtirish konsepsiyasining boshlanish davri deb atash mumkin. Bu bosqichda soliq to'lovchi yuridik shaxslarga imkoni boricha soddalashgan, ixchamlashgan soliq tizimi joriy etilib, ularning soliq hisoblari, hisobotlari, soliq to'lash muddatlari ixchamlashtirildi.

Soliq islohotining to'rtinchi bosqichi 2005-2010 yillarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichni soliq tizimida kichik biznes va tadbirkorlikni har tomonlama rag'batlantirish, ular faoliyatini qo'llab quvvatlash, soliq tizimini soddalashtirish, soliq siyosatini erkinlashtirish va takomillashtirish davri deb atash mumkin.

Soliq islohotining beshinchi bosqichi 2011-2014 yillarni o'z ichiga olib, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikning roli tubdan oshirish, ularni rivojlantirish yo'lidagi to'siq va cheklovlar bartaraf etish, bu borada nazorat organlarining mas'uliyati va javobgarligi keskin kuchaytirish hamda tadbirkorlikka qulay

investitsion iqlim va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish davri deb atash mumkin.

Soliq islohotining oltinchi bosqichi 2015 yildan to hozirgi vaqtgacha bo'lgan davr. Bu bosqichda, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish masalalariga qaratildi.

Nazorot va muhokama uchun savollar

1. Rag'batlantiruvchi va cheklovchi fiskal siyosatning qisqa va uzoq muddatdagi natijalarini tushuntirib bering.
2. Davlat xarajatlarning multiplikatori kattaligi qaysi ko'rsatkichlarga bog'liq?
3. Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori kattaligi fiskal siyosat samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Soliq multiplikatori miqdori qaysi omillarga bog'liq?
5. Balanslashgan byudjet multiplikatorining mohiyati nimada?
6. Diskret fiskal siyosatining kamchiliklarini tushuntirib bering.
7. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi qanday paydo bo'ladi, ular qay yo'sinda tugatiladi?
8. O'zbekiston Respublikasi byudjetg'soliq siyosatining asosiy xususiyatlarini izohlab bering.

7. MAKROIQTISODIY MUVOZANAT. IS-LM MODELINING SHAKLLANISHI VA TADBIQI

7.1 Tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat IS egri chizig'i

Tovar va pul bozorida umumiy muvozanatga erishish shartlari va makroiqtisodiy siyosat tadbirlarining bu ikki bozorga ta'sirini umumlashtirib tadqiq qilish IS - LM modeli yordamida bajariladi.

IS-LM modeli birinchi marta 1937 yilda J.Xiks tomonidan keynsning makroiqtisodiy kontseptsiyasini izohlash uchun taklif etildi hamda 1949 yilda

A.Xansenning “Monetar nazariya va fiskal siyosat” nomli kitobi nashr qilinganidan so‘ng keng yoyildi. Shu sababli bu model Xiks modeli yoki Xiks-Xansen modeli deb ham yuritiladi.

IS - LM modeli qisqa muddatli davrga ham tovarlar ham pul bozorida birgalikda muvozanat o‘rnatilishi mexanizmini xarakterlaydi. Bunda tovarlar bozori deganda ham iste‘mol ham investitsion tovarlar bozori tushuniladi. Garchand iste‘mol va investitsion tovarlarga talab turli omillar bilan belgilansada IS-LM modelida ular bir butun deb qaraladi. Pul bozori deganda xazina veksellari va tijorat qog‘ozlari ko‘rinishidagi qisqa muddatli kredit vositalarini oldi sotdi mexanizmi tushuniladi. Bu bozorni obligatsiyalar bozoridan farqlash zarur. Pulning obligatsiyalarda ifodalangan nisbiy bahosi obligatsiyalar bo‘yicha foiz stavkasidir.

“IS-LM modeli (investitsiyalar-jamg‘armalar, likvidlilikni afzal ko‘rish – pul) – yalpi talab funksiyasini belgilovchi iqtisodiy omillarni aniqlash imkonini beruvchi tovar-pul muvozanatim modeli”. AD-AS modelida tovar va pul bozorlarining aloqasi e‘tiborga olingan edi. Ya‘ni tovarlar va xizmatlar baholarining ko‘tarilishi pulga bo‘lgan talabni oshirishi bu esa o‘z navbatida foiz stavkasining ko‘tarilishiga olib kelishi, oqibatda investitsiya xarajatlari va umuman yalpi xarajatlar kamayishi AD-AS modelida ko‘zda tutilgan edi. IS-LM modeli AD-AS modelini qisqa muddatli davrga aniqlashtiradi va bu modelda har ikkala bozor yagona makroiqtisodiy tizimning sektorlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Model bu sektorlarda tarkib topgan sharoitlarga bog‘liq tarzda foiz stavkasi R bilan daromad darajasi Y ning muvozanatli darajasini belgilaydi. IS-LM (investitsiya - jamg‘armalar, likvidlilikning afzalligi - pul) modeli foiz stavkasi R bilan daromadlar Y ning bir vaqtning o‘zida har ikkala bozorda muvozanatni ta‘minlaydigan kombinatsiyalarini topish imkonini beradi.

Modelning asosiy tenglamalari quyidagilar:

1. $Y=C + I + G + X_n$ — asosiy makroiqtisodiy ayniyat.
2. $C = a+b (Y-T)$ — iste‘mol funksiyasi, bu yerda $T = T_a + tY$.
3. $I = e-dR$ — investitsiya funksiyasi.

4. $X_n = d - m'Y - nR$ — sof investitsiya funksiyasi.

5. $M/P = kY - hR$ — pulga talab funksiyasi. IS-LM modelida ko'rilgan barcha tenglamalar bajarilsa muvozanatga erishiladi.

Modelning endogen o'zgaruvchilari Y, C, I, X_n va foiz stavkasi R .

Modelning ekzogen o'zgaruvchilari G, M_s va chegaraviy soliq stavkasi t, a, b, c, d, m', n, k va h empirik koeffitsientlar bo'lib musbat va nisbatan barqarordir.

Y haqiqiy $< Y$ potensial bo'lgan qisqa muddatli davrga muvozanat ko'rib chiqilayotganda, modelda, baholar darajasi o'zgarmas, foiz stavkasi R va daromad Y o'zgaruvchan deb olinadi.

Y haqiqiy $= Y$ potensial bo'lgan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida baholar darajasi R o'zgaruvchan, M_s nominal kattalik va boshqa barcha o'zgaruvchilar real kattaliklardir.

IS-egri chizig'i tovarlar xizmatlar bozorida foiz stavkasi R va daromadlar darajasi Y ning kombinatsiyalarini xarakterlovchi, bir vaqtning o'zida asosiy makroiqtisodiy ayniyat, iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari qondiriladigan nuqtalarning geometrik joylashuvini xarakterlaydi. Bu egri chiziqning har bir nuqtasida investitsiyalar va jamg'armalar o'zaro teng bo'ladi.

IS-egri chizig'ini Keynes xochi va investitsiya funksiyasi grafigi yordamida keltirib chiqaramiz. (7.1.1, 7.1.2, va 7.1.3- rasmlar.)

Foiz stavkasining R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishi investitsiyalar miqdorini I_1 dan I_2 ga qadar kamayishiga olib keladi. Bu haqiqiy xarajatlar egri chizig'ini E_1 dan E_2 ga qadar pastga tomon $\Delta E = \Delta I$ ga teng miqdorda surilishiga olib keladi. Oqibatda daromadlar miqdori Y_1 dan Y_2 qadar

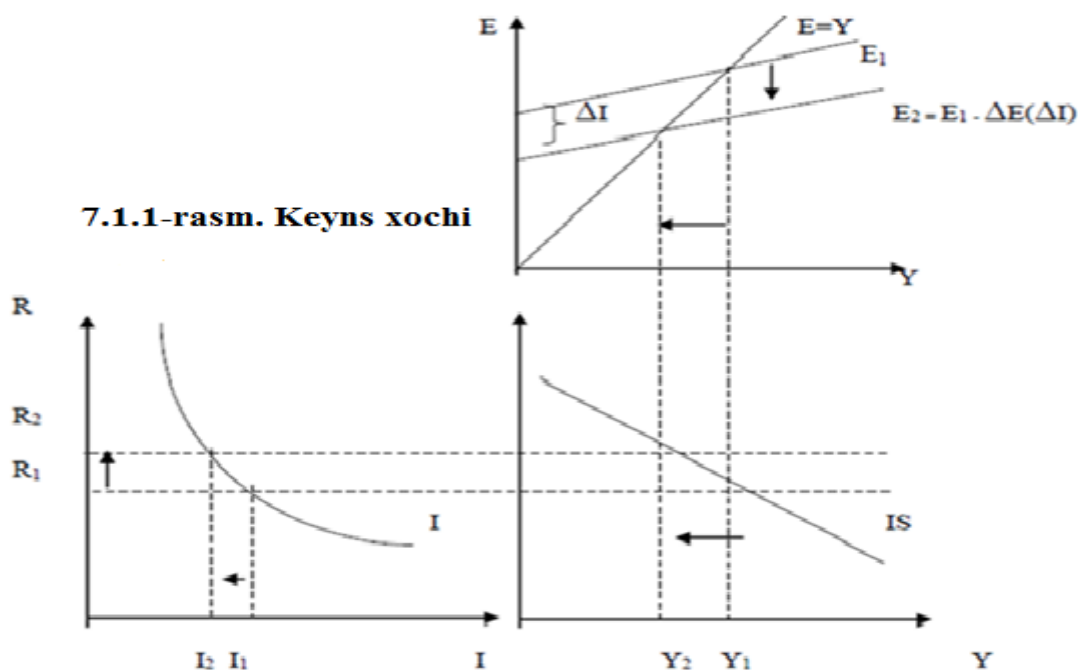
$\Delta Y = \Delta E \times m$ miqdorga pasayadi, bu yerda ($m = 1/(1-b(1-T)+m')$).

Demak tovarlar va xizmatlar bozorida daromadlar darajasi va foiz stavkasi dinamikasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

R o'zgarmagan holda IS egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishi quyidagi omillar ta'sirida ro'y beradi:

- iste'mol xarajatlari darajasi;
- davlat xaridi darajasi;

- sof soliqlar (soliqlar - subsidiyalar - transfertlar);
- investitsiyalar hajmining (R ning mavjud stavkasida) o'zgarishi.

7.1.2-rasm. Investitsiya funksiyasi

7.1.3- rasm. IS-egri chizigi

IS tenglamasini iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari tenglamalarini asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, uni R va Y ga nisbatan echib topiladi.

R ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$R = \frac{a + e + g}{d+n} - \frac{1-b(1-t) + m'}{d+n} Y + \frac{1}{d+n} G - \frac{b}{d+n} Ta,$$

bu yerda $T = Ta + t Y$

Y ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$Y = \frac{a + e + g}{1-b(1-t) + m'} - \frac{1}{1-b(1-t) + m'} G - \frac{b}{1-b(1-t) + m'} Ta - \frac{d+n}{1-b(1-t) + m'} R,$$

bu yerda $T = Ta + t Y$

$(1-b(1-t) + m') / (d+n)$ IS egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini ko'rsatadi va fiskal hamda pul kredit siyosati samaradorligining nisbiy parametrlaridan biri hisoblanadi

7.2 Pul bozoridagi muvozanat LM egri chizig'i

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi.

LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pulga talab M_d pul taklifi M_s ga teng bo'ladi (liquidity Preference = Money Supply). Pul bozorida bunday muvozanatga daromad Y ning oshishi bilan foiz stavkasi R ko'tarilsagina erishiladi.

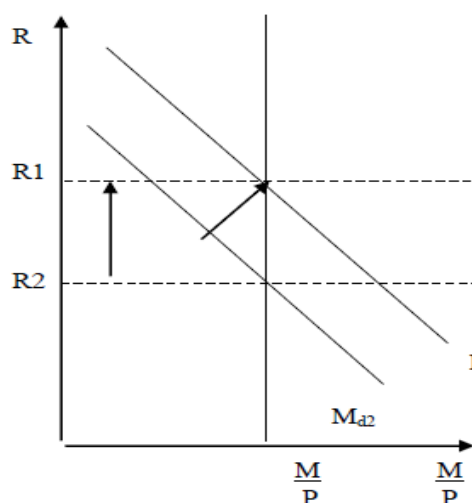
Ma'lumki, pulga talab miqdoriga foiz stavkasidan tashqari daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlarni ham ko'p bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida iste'mol va boshqa xarajatlarni uchun pulga talabni oshishiga olib keladi. Shunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi.

Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab dinamikasi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud.

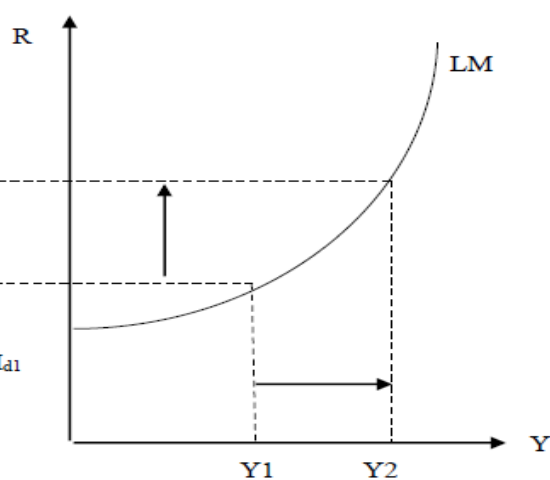
Pulga talab funksiyasini quyidagicha yozamiz:

$$M/R = f(R; U).$$

Pul bozori holatini belgilovchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bunday o'zaro munosabatlarni 7.2.1, 7.2.2- rasmlarda tasvirlaymiz.

7.2.1-rasm. Pul bozoridagi muvozanat grafigi

7.2.2-rasm. LM egri chizig'i grafigi

7.2.2-rasmdan ko'rinib turibdiki, pulga bo'lgan talab, foiz stavkasi pasayishi bilan, shuningdek, daromadlar ko'payishi natijasida ham oshadi. Daromadlarning

o'shishi natijasida pulga talab egri chizig'i Md1 yuqori surilib, Md2 holatini egallaydi va unda pul bozoridagi muvozanat nuqtasi, r1 holatidan r2 holatiga o'tadi.

Shunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni LM egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

LM egri chizig'i o'ziga xos konfiguratsiyaga ega: gorizantal qism va vertikal qism. LM egri chizig'ining gorizantal qismi foiz stavkasi R ning minimal darajasidan pasaya olmasligini anglatadi, vertikal qism foiz stavkasi R ning maksimal darajasi chegarasidan tashqarida hech kim o'z mablag'larining likvid (pul) shaklida ushlab turmasligini va ularni qimmatli qog'ozlarga aylantirishini anglatadi.

LM egri chizig'i o'ziga xos: gorizantal va vertikal konfiguratsiyaga ega.

LM egri chizig'ining gorizantal kesmasi foiz stavkasi foiz stavkasi Rmin. darajadan pastga tushishi mumkin emasligini ko'rsatadi. Egri chiziqning vertikal kesmasi foiz stavkasining maksimal daraja R_{max} chegarasidan tashqarida hech kim jamharmalarini likvid (pul) shaklida ushlab turmaydi va ularni qimmatli qohozlarga aylantiradi.

Baholarning o'zgarishi hamda pul taklifi hajmidagi o'zgarishlar LM egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishiga olib keladi.

LM egri chizig'i tenglamasi pulga talab funksiyasini R va Y ga nisbatan echib topiladi.

R ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$\mathbf{R = (k/h)Y - (1/h) (M/P)}.$$

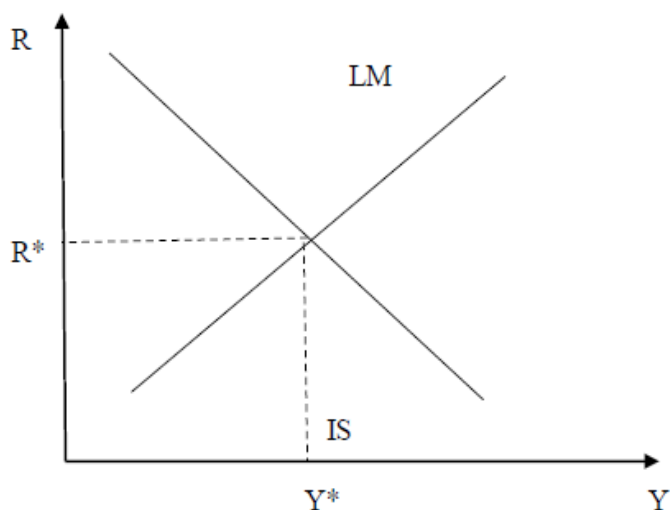
Y ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$\mathbf{Y = (1/k) (M/P) + (h/k) R}.$$

k/h koefitsenti LM egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini xarakterlaydi hamda fiskal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligi baholaydi.

7.3 IS-LM modelidagi muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat holatini ko'rsatadi.

7.3.1-rasm. IS – LM modelidagi iqtisodiy muvozanat

Bu nuqta o'zida shunday foiz stavkasi «R» ni va daromad darajasi «Y» ni aniqlaydiki, bunda tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif hamda real pul mablag'lariga bo'lgan talab va ularning taklifi o'zaro teng bo'ladi. (7.3.1-rasm)

Bu yerda : R^* -muvozanatli foiz stavkasi; Y^* - muvozanatli daromad hajmi.

IS va LM egri chiziqlarining o'zaro kesishishi pul taklifi investitsiyalar va jamg'armalarni o'zaro tenglashtiruvchi foiz stavkasi shakllanishi uchun etarli ekanligini anglatadi.

IS egri chizig'i rejalashtirilgan xarajatlarga bog'liq bo'lganligi uchun uning o'zgarishi fiskal siyosatidagi o'zgarishlarni xarakterlaydi. LM pul taklifiga bog'liq bo'lganligi uchun undagi o'zgarish monetar siyosat tadbirlari natijasini ko'rsatadi. Bundan xulosa shuki IS-LM modeli fiskal va monetar siyosatning iqtisodiyotga birgalikda ko'rsatadigan ta'sirini baholash imkonini beradi. Davlat xarajatlarining o'sishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi. Davlat xarajatlarining kamayishi va soliqlarning oshishi esa bu egri chiziqni chapga

siljitudi. Xuddi shuningdek pul taklifining oshishi LM egri chizig'ini o'ngga, kamayishi esa chapga siljitudi. IS-LM modeli ma'lum makroiqtisodiy natijalarga erishishning turli variantlarni ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Bir bozorda bo'lgan o'zgarish ikkinchi bozorga ham ta'sir etadi. Masalan Markaziy bank ochiq bozordan obligatsiyalar sotib ola boshladi. Natijada pul taklifining ko'payishi (LM egri chizig'ini o'ngga siljishi da aks etib) foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqaradi. Monetar impuls ta'sirida, ya'ni, foiz stavkasining pasayishi oqibatida investitsiya xarajatlari ko'payadi va IS egri chizig'i ham o'ngga siljib yangi nuqtada muvozanat o'rnatiladi.

Agar modelda muvozanati LM egri chizig'ining gorizontal (keyns) kesmasida yuzaga kelsa pul massasining ko'paytirilishi investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlilikning o'sishiga olib kelmaydi. Bu iqtisodiy tizimda aloqalar buzilganligidan dalolat beradi. Bunda pul taklifining o'sishi tovarlar bozoriga ta'sir ko'rsata olmaydi, chunki pul bozorida foiz stavkasini kamaytirish imkoniyati qolmaydi. Bunday vaziyat *likvidlilik tuzog'i* nomini olgan.

“Likvidlilik tuzog'i vaziyatida kredit (monetar) siyosat yalpi talab va milliy daromadni rag'batlantirish vositasi sifatida kutilgan samarani keltirib chiqarmaydi va shu sababli, keynschilar fikriga ko'ra, (ixtiyorimizda) faqat bir dastak - soliqlar va hukumat xarajatlari orqali yalpi talabga bevosita ta'sir ko'rsatadigan fiskal siyosatgina qoladi”*.

Agar modelda IS egri chizig'i LM egri chizig'ining vertikal kesmasidan kesib o'tganda yuz bergan bo'lsa pul taklifini oshirish milliy daromadning o'sishigava foiz stavkasining pasayishiga olib keladi. Aksinsa davlat xarajatlarining oshirilishi esa, keynschilar fikriga ko'ra, bu kesmada yalpi talabga va milliy daromar hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi.

Agar IS egri chizig'i vertikal ko'rinishda bo'lsa, ya'ni investitsiyalarga talab foiz stakasi o'zgarishiga ta'sirchan (elastik) bo'lmagan, masalan investorlar kelajakdagi bozor konyukturasiining noaniqligi sababli o'z investitsiyalari istiqboliga tushkun baho bersalar *investitsion tuzoq* yuzaga keladi. Investitsion tuzoq shuni anglatadiki IS egri chizig'i vertikal bo'lganda LM egri chizig'ining

siljishlari real daromad miqdorini o'gartirmaydi. Bu holatda pul-kredit siyosati yalpi talab va milliy daromad hajmiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, fiskal siyosat esa samarali bo'ladi.

Demak pul- kredit siyosati foiz stavkalari yuqori bo'lgandasamarali bo'ladi. Fiskal siyosat esa foiz stavkasi minimal, ya'ni LM egri chizig'i gorizonttal, IS egri chizig'i esa vertikal bo'lganda samaraliroq bo'ladi. Model yordamida makoiqtisodiy siyosat variantlarini tanlash, shuningdek usullarini muvofiqlashtirilgan holda qo'llash va siqib chiqarish samaralarini kamaytirish yo'llarini tahlil etish mumkin.

7.4 IS-LM modelida byudjet – soliq siyosati

Soliq-byudjet (fiskal) siyosatga binoan soliqlar belgilanadi, byudjet mablag'lari aniq maqsadlar yo'lida ishlatiladi. Soliq siyosati soliqlar vositasida byudjetga pul to'plashga qaratiladi. Unga binoan soliq turlari aniqlanadi, soliq stavkalari, soliq; solinadigan obyektlar, soliq imtiyozlari, soliq undirish tartibi belgilanadi.

Soliqlar davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishida qo'llaniladigan *asosiy vositadir*. Iqtisodiyotni rag'batlantirish zarur bo'lganda soliqlardan imtiyozlar beriladi. Bunda soliq kamaytiriladi, soliqni un dirish muxlati cho'ziladi yoki umuman soliq undirilmaydi. Natijada firmalarga tegadigan foyda ko'payadi, ular foydani reinvestitsiya kiladi, ya'ni qaytadan ishlab chiqarishni o'stirishga yuboradi. Ishlab chiqarish qizib ketganda uning o'sishini sekinlashtirish zarur bo'lsa soliqlar oshiriladi. By usul kapitalning eski tarmoklardan chiqib yangi istiqbolli tarmoqlarga ko'chib o'tishiga ham yordam beradi, chunki eski joydagi yuqori soliq xarajatni oshirib, foydani kamaytirib yuboradi, yangi joydagi soliqning kamligi foydani oshiradi.

Fiskal siyosatda iqtisodiyotni barqarorlashtirish va o'stirish uchun ikki xil yo'ldan boriladi:

1) ilgari kiritilgan va xozir amalda bo'lgan iqtisodiy stabilizatorlarni - vositalarni qo'llashni davom ettirish. Davlat qonun yo'li bilan shunday tartibni o'rnatadiki, unga binoan moliya normativlari (me'yorlari) joriy etiladi. Bular sharoyitni o'zgarishiga qarab avtomatik ravishda amal qilaveradi. Bular jumlasiga

solliq stavkalarini, ishsizlik nafaqasi miqdori, daromadlarning inflyasiyaga qarab indeksatsiya qilinishi, ijtimoiy yordam ko'rsatish normativlarini kiritish mumkin. Masalan, daromad solig'i daromad miqdoriga nisbatan 15% qilib belgilansa, daromad ko'payishi bilan uning miqdori ham avtomatik ravishda oshadi. Daromadlarni 20 % indeksatsiyalash tartibi o'rnatilgan bo'lsa, narx oshgan taqdirda shu 20 %darajada daromad ham kupaytiriladi.

2) sharoitga qarab yangi normativlarni kiritish yo'lidani borish, bu diskretsion fiskal siyosati deb yuritiladi. Bu siyosat doirasida yangi solliq stavkalari joriy etiladi, yangi solliqlar kiritiladi, byudjet mablag'larini sarflash normativlari o'zgartiriladi. Diskretsion siyosat o'zgargan sharoitga moslashish siyosatidir. Iqtisodiyot bir maromda o'sib borayotganda birinchi yo'l, u tanglikka yo'liqib, undan chiqish kerak bo'lganda ikkinch ya'ni diskretsion yo'l ustuvor bo'ladi. Fiskal siyosat byudjet orqali ham iqtisodiyotga ta'sir etadi. Byudjet xisobidan davlat ishlab chiqarish infratuzilmasiga katta investitsiyalarni yuboradi, milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatli ish (masalan, yangi texnologiyani yaratish) bilan shug'llanuvchi korxonalariga subsidiya beriladi. Subsidiya moliyaviy yordam sifatida qaytarib olinmaydi, uning xisobidan xarajatlar qoplab foyda ko'payadi, bu bilan korxonalar rag'bantiriladi.

Byudjet siyosat ijtimoiy ne'matlarining yaratilishini kerakli miqdorda pul bilan ta'minlab turishga qaratiladi. Davlat byudjeta balanslashgan bo'lishi, ya'ni daromadlarga qarab xarajatlar kilinishi zarur bo'ladi. Byudjet siyosati shundan kelib chiqqan holda, byudjet defitsitiga yo'l bermaslikni, defitsit yuz bergan taqdirda ham bu me'yorida bo'lishiga qaratiladi. Byudjet siyosati davlatning ichki va tashqi qarzining ham me'yorida bo'lishini ta'minlashi zarur.

Fiskal siyosat ikki xil bo'ladi:

1. Faol fiskal siyosatda diskretsion vositalar ishga solinadi. masalan, solliqlar kamaytiriladi, ulardan saylangan tarzda bo'lsada siylovlar beriladi, byudjetdan transfertlar berish ko'paytiriladi, firmalar subsidiyalar oladi. Bularning hammasi iqtisodiy faollikka olib keladi. Firmalar xarajati qisqarib foydasi ortadi, aholining transfertlar hisobidan xarid qobiliyati oshadi. Xullas, bu siyosat firmalar va

xonadonlar talabini oshiradi. Mana shunday yo'l ko'p xollarda iqtisodiyot qiyinchilikdan chikib, o'zini o'nqlab olishi uchun qo'llaniladi.

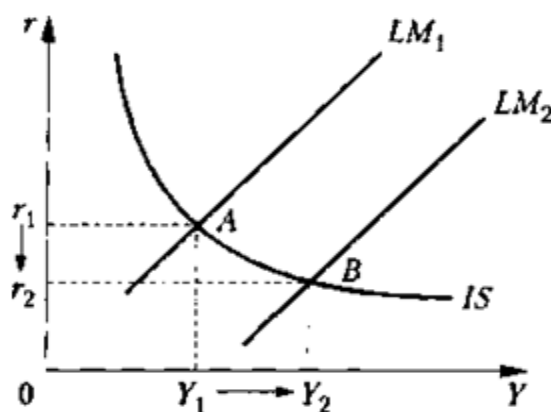
2. Nofaol fiskal siyosat moliyaviy stabilizator larni uzgartirmay, ularni erkin ishlashiga yo'l berishga qaratiladi, chunki bozor mexanizmi yaxshi ishlab turgan bo'ladi. Iqtisodiyotning uzilishlarsiz yuksalib borishi tufayli moliya vositalarini o'zgartirishga xojat qolmaydi. Demak, bu siyosat iqtisodiy o'sish to'xtovsiz borayotgai kezlarda ish beradi.

7.5 IS-LM modelida pul-kredit siyosati

IS-LM modeli pul-kredit va soliq-byudjet siyosatidagi qisqa muddatli o'zgarishlarning milliy daromadga ta'sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Agar davlat milliy daromadni oshirishni maqsad qilsa, u holda, masalan, pul taklifini ko'paytirishi mumkin. Pul massasining ko'payishi LM egri chizig'ini pastga tushiradi. Muvozanat A nuqtadan B nuqtaga siljiydi.

Pul-kredit siyosatining natijasi: foiz stavkasi r_1 dan r_2 gacha kamayadi va milliy daromad darajasi Y_1 dan Y_2 gacha ko'tariladi.

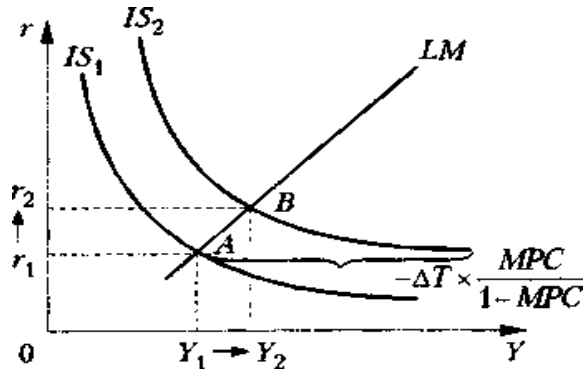

7.5.1-rasm Pul-kredit siyosatining oqibatleri

Shunday qilib, foiz stavkasini pasaytirish orqali pul taklifining o'sishi sarmoyalarni rag'batlantiradi, bu esa tovarlar va xizmatlarga talabning oshishiga olib keladi. Bu jarayon 7.5.1- rasmida ifodalangan.

Davlat soliqlarni ayrim fuqarolardan va korxonalaridan yig'adi va davlat xarajatlarini amalga oshiradi. Davlatning byudjet-soliq siyosati ta'siri 7.5.1-rasmida ifodalangan U Ikki jarayonda bo'lishi mumkin.

Deylik, davlat soliqli ΔT miqdoriga kamaytiradi (7.5.2-rasm).

7.5.2-rasm Byudjet-soliq siyosatining oqibatlari: Soliqlarning qisqarishi.

Bunday holda, egri chiziq IS ga teng masofa o'ng tomonga siljiydi:

$$\Delta T = \frac{MPC}{1 - MPC},$$

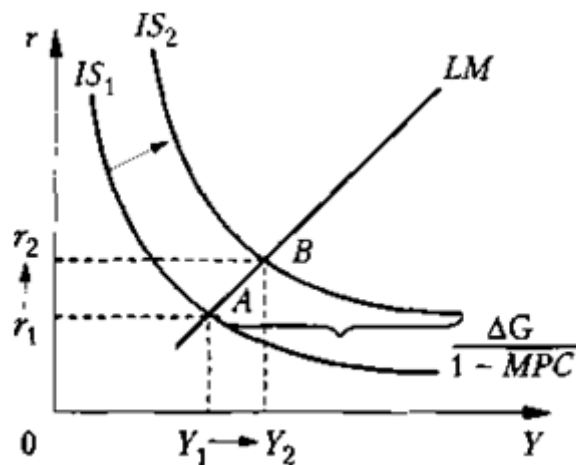
bu yerda ΔT - soliqlar kamaytiriladigan miqdor;

$\frac{MPC}{1 - MPC}$ -soliq multiplikatori, balans A nuqtadan B nuqtaga o'tadi.

Soliqlarning kamaytirilishi daromadni Y_1 dan Y_2 gacha oshiradi, shuningdek foiz stavkasi r_1 dan r_2 gacha ko'tariladi.

Shunday qilib, iqtisodiyotni rag'batlantirishning moliyaviy siyosati foiz stavkasini oshiradi va investitsiya xarajatlarining bir qismini siqib chiqaradi.

Deylik, hukumat ΔG larga sarflanadigan davlat xarajatlarini ko'paytirdi (7.5.3-rasm).

7.5.3-rasm Byudjet soliqli siyosatining oqibatlari: davlat xarajatlarining oshishi

Bunday holda, IS egri chizig'i o'ng tomonga teng masofaga siljiydi:

$$\Delta G = \frac{1}{1-MPC},$$

bu yerda ΔG - davlat xarajatlarining ko'payishi; $\frac{1}{1-MPC}$ davlat xarajatlarining multiplikatori.

Natija quyidagicha: muvozanat A nuqtadan B nuqtaga qadar davom etadi, chunki foiz stavkasi r_1 dan r_2 gacha ko'tarilib, daromad Y_1 dan Y_2 oshadi.

Multiplikator ta'siri orqali daromad ko'payadi, shuning uchun IS egri chizig'i bu qiymatga teng masofa bilan o'ngga siljiydi.

Iqtisodiyotni rag'batlantirish bo'yicha soliq-byudjet siyosati foiz stavkasini oshiradi va investitsiya xarajatlarining bir qismini siqib chiqaradi. Davlat xarajatlari o'sishi sababli foiz stavkalarining o'sishining investitsiyalarga ta'siri "ta'sir kuchi" deb nomlandi.

7.6 Narxlar o'zgarishi sharoitida rag'batlantiruvchi fiskal va pul-kredit siyosati

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o'rta muddatli istiqbolda pul-kredit siyosatini rivojlantirish va amalga oshirish Konsepsiyasi kommunikatsiyalar kanalining jamoatchilik fikrini shakllantirish hamda inflyasion targetlash rejimini amaliyotga joriy etishdagi yetakchi roli inobatga olingan holda ishlab chiqilgan.

Ushbu Konsepsiyaning maqsadi inflyasion targetlashga o'tishning konseptual asoslarini hamda ushbu pul-kredit siyosati rejimini amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etish uchun zaruriy sharoitlar yaratish bo'yicha o'rta muddatli rejalarni keng jamoatchilikka yetkazish va batafsil tushuntirishga qaratilgan.

Mamlakatda ichki narxlar barqarorligi ta'minlanishi makroiqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikning kafolati bo'lib, iqtisodiy islohotlarni jadallashtirish va rivojlantirish dasturlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda zaruriy sharoit hisoblanadi. Bunda inflyasiyaning past va barqaror ko'rsatkichlari muvozanatli iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ishlab chiqarish raqobatbardoshligi va aholini yashash darajasini oshirishning muhim omili sanaladi. Shu nuqtai nazardan, narxlar o'sish sur'atlarining pasayishi va barqarorlashishi davlat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri bo'lishi kerak.

Inflyasiyaning past va barqaror darajasi aholi hamda yuridik shaxslar omonatlarini uzoq muddatli investitsiyalarga aylanishi uchun kerakli sharoit yaratadi hamda ichki bozordagi narxlar nomutanosibligini kamaytirib mavjud iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishiga xizmat qiladi.

Amaldagi O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta'minlash hisoblanadi. Bunda "milliy valyuta barqarorligi" tushunchasini ikki xil, ya'ni almashuv kursining xorijiy valyutalarga nisbatan barqarorligi yoki uning ichki xarid qobiliyati barqarorligi deb talqin qilish mumkin.

Ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlash vazifasi pul-kredit siyosatini amalga oshirishning aniq strategiyasi va batafsil rejasi bo'lishini hamda maqsadli ko'rsatkichlarga erishish uchun samarali instrumentlar va mexanizmlarni talab etadi.

Monetar targetlash rejimi pul taklifi va talabining keskin o'zgarishlari kuzatilgan rivojlanayotgan va o'tish davridagi mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanishning dastlabki yillarida samarali strategiya sifatida keng ko'llanilgan. Bunda inflyasiya bo'yicha tegishli ko'rsatkichlarni belgilashda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadlaridan kelib chiqilgan.

Markaziy bankning pul-kredit siyosatining maqsadlari va asosiy yo'nalishlari, shuningdek inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha majburiyatlarining aniq belgilanishi jamiyatda ijobiy iqtisodiy kutilmalarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Inflyasion targetlash rejimida inflyasiya bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlarga erishishda markaziy bankning yuqori darajadagi mustaqilligi talab qilinadi. Bunda makroiqtisodiy sharoitlarning o'zgarishlariga tezkor moslashuvchanlik imkoniyatining mavjudligi markaziy bankka iqtisodiyotdagi ichki muammolarga e'tibor qaratishiga imkoniyat yaratadi.

Mazkur rejimda markaziy bank faoliyati shaffofligining oshishi aholining inflyasiya kutilmalarini pasayishiga hamda markaziy bankka bo'lgan ishonchi mustahkamlanishiga olib keladi.

Shu bilan birga, ushbu rejimga o'tish va uni samarali amalga oshirish mamlakatda muhim tashkiliy-huquqiy va makroiqtisodiy sharoitlar majmuini talab qiladi.

Xususan, past va barqaror inflyasiya darajasiga erishish vazifasi markaziy bankning pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi nafaqat rasman balki amalda ham bosh maqsadi bo'lishi kerak.

Markaziy bank oraliq mo'ljallik sifatida xizmat qiluvchi narxlar dinamikasidagi o'zgarishlar prognozi asosida inflyasiya bo'yicha maqsadli ko'rsatkichga erishish yuzasidan majburiyat oladi. Boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (iqtisodiy o'sish, pul massasi, ayirboshlash kursi va boshqalar) bo'yicha maqsadli mo'ljallar rasmiy ravishda qabul qilinmaydi.

Bunda markaziy bank amaldagi inflyasiya darajasi va kutilayotgan narxlar dinamikasiga baho berishda ishonchli tahliliy va prognozlashtirish bazasiga ega bo'lishi talab etiladi. Tahlillarning sifatli bo'lishi ko'p jihatdan, ichki bozordagi narxlarning real dinamikasini o'zida aks ettiruvchi ishonchli va batafsil statistik ma'lumotlarning mavjudligini talab etadi.

Inflyasion targetlash rejimining samaradorligi ko'p jihatdan, markaziy bankning inflyasiya bo'yicha miqdoriy mo'ljallarni belgilash va pul-kredit instrumentlarini tanlashdagi mustaqilligi darajasi bilan bog'liq. Shuningdek, bu rejimni qo'llashda fiskal siyosatning pul-kredit siyosatidan ustunlik qilmasligi, ya'ni pul-kredit siyosatining soliq-byudjet sohasidagi maqsadlarga qaratilmasligi talab etiladi.

Iqtisodiyotda narxlar barqarorligini ta'minlash vazifasi pul-kredit siyosati instrumentlari samaradorligiga hamda uning transmission mexanizmini ko'rilayotgan choralarni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga o'z vaqtida va to'liq o'tkazish imkoniyatiga bog'liq.

Pul-kredit siyosatini rivojlantirishning hozirgi bosqichida zamonaviy pul-kredit instrumentlarini joriy etish, amaldagilarini takomillashtirish va ularning ta'sir mexanizmini mustahkamlash, shuningdek ichki iqtisodiy cheklovlarni bartaraf etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishga ustuvor ravishda e'tibor qaratiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. IS-LM modeli qanday maqsadga xizmat qiladi va unga ehtiyojni qanday asoslab berish mumkin?
2. IS-LM modelining asosi bo'lgan tenglamalarni sanab bering va ularga tavsif bering.
3. IS egri chizig'ining mohiyati nimada va qanday keltirib chiqariladi?
4. LM egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari nimalardan iborat va u qanday keltirib chiqariladi?
5. IS egri chizig'i tenglamasidagi qaysi parametr fiskal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligini belgilaydi va nima sababli?
6. Modelda makroiqtisodiy siyosat yuzaga kelishining shartlari qanday?
7. Likvidlilik tuzog'i qachon vaziyatda yuzaga keladi va makroiqtisodiy siyosatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. IQTISODIY O'SISH: UMUMIY TAVSIFI, NEOKEYNSCHA VA NEOKLASSIK MODELLAR

8.1 Iqtisodiy o'sish tushunchasi. Iqtisodiy o'sish o'lchovi: potensial va haqiqiy daromad dinamikasi

Iqtisodiy o'sish mamlakat taraqqiyotini tavsiflash yoki turli mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun ishlatiladi. Odatda, iqtisodiy o'sish deganda ishlab chiqarish natijalari va uning omillari (unumdorligi) ning miqdoriy va sifat o'zgarishi tushuniladi. Ushbu o'zgarish aholi jon boshiga real YaMM o'sishi yoki real YaMM o'sishida ifodalanadi. Amalda ikkita yondashuvdan foydalanish mumkin, agar davlatning umumiy salohiyati baholansa, u holda ular birinchisiga murojaat qilishadi, agar biz turmush darajasi haqida gapiradigan

bo'lsak, ikkinchisi. Masalan, Xitoy davlatining Yalpi milliy mahsuloti Avstriyanikidan o'nlab marta yuqori ekanligiga shubha yo'q, ammo agar biz ushbu Yalpi milliy mahsulotni jon boshiga qancha tushishi haqida gapiradigan bo'lsak, unda Avstriyaning ko'rsatkichlari Xitoynikidan o'n baravar yuqori bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati juda katta, chunki uning doimiy o'sish sur'atlari yangi ehtiyojlarni qondirish va mamlakatning, mamlakat tashqaridagi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni hal qilishga imkon beradi, chunki real ishlab chiqarish hajmining o'sishi cheklangan resurslar muammosini yumshatishga imkon beradi.

Yalpi talab-yalpi taklifi modeli yordamida makroiqtisodiy jarayonlarni tahlil qilar ekanmiz qisqa davrda real YaIMni oshirish imkoniyatlari yalpi taklifning vertikal kesmasi bilan chegaralanganligi muammosiga duch keldik. To'liq bandlilik darajasiga erishilgandan so'ng real YaIM hajmini bundan keyingi ko'paytirish uchun yalpi taklif egri chizig'ini o'ngga siljishiga erishishimiz, ya'ni foydalanilayotgan resurslar miqdorini ko'paytirishimiz zarur.

Agar iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko'proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrga iqtisodiyotning rivojlanishi ko'proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o'sishni modellashtirishda diqqat markazida real sektor turadi.

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potentsial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko'payishi tendentsiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o'sish jami taklifning o'sishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potentsial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o'sish nafaqat mamlakat real daromadlarining o'sishi, shuningdek, jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlarning o'sishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan o'lchanadi.

Birinchi usulda iqtisodiy o'sish real YaIM ni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ikkinchi usulda iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIMning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YaIM o'rniga SIM, YaMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi.

Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini anglatadi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida yetarlicha muqobillik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

8.2 Iqtisodiy o'sish turlari (ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sish)

Agar o'sish qo'shimcha resurslarni jalb etish hisobiga ta'minlansa va jamiyatdagi resurslardan foydalanishning shakllangan o'rtacha samaradorligi darajasini oshirmasa ekstensiv iqtisodiy deb ataladi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish yangi korxonalar, yo'llar, elektrostantsiyalar qurish, yangi yerlarni o'zlashtirish, mehnat va tabiiy resurslarni qo'shimcha jalb etish kabilar hisobiga ta'minlanadi. Ammo bu resurslarning cheklanganligi rivojlanishning ma'lum bir bosqichida ekstensiv iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini kamaytiradi va uni ziddiyatli qilib qo'yadi.

YaIMning o'sishi iqtisodiyotda band bo'lganlar sonidan yuqori sur'atga ega bo'lsa intensiv iqtisodiy o'sish ro'y beradi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga bog'liq. U foydalanilayotgan resurs birligiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab

chiqarishni ko'paytirishni, ishlab chiqarishning texnik xususiyatlarini yaxshilashni ko'zda tutadi. Bunday jaryonlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish va ishlab chiqarishni yangilashda;
- xodimlar malakasini oshirishda;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, assortimentini yangilashda.

Iqtisodiy o'sishning bu ikki turi sof holda ro'y bermaydi. Iqtisodiy o'sish uni ta'minlashdagi intensiv yoki intensiv omillarning ulushi darajasiga qarab ko'proq ekstensiv, yoki ko'proq intensiv bo'lishi mumkin.

8.3 Iqtisodiy o'sishning taklifi, talab va taqsimot omillari

Iqtisodiy o'sish, uning darajasi, ko'lami mavjud resurslar bilan belgilanadi. Iqtisodiy o'sishning manbalari (omillari) quyidagilar:

- tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- mehnat resurslarining miqdori va sifati;
- asosiy kapital miqdori;
- texnologiyalar;
- umumiy xarajatlar darajasi;
- resurslarni taqsimlash samaradorligi.

Birinchi to'rt omil ta'minot omillari deb ataladi. Aynan ular iqtisodiy o'sishni jismonan mumkin va ishlab chiqarishning real hajmini oshirish imkoniyatini yaratadilar. Keyingi 5-omil talab omili, 6-omil esa taqsimot deb ataladi. Ular iqtisodiyotni o'sishiga olib keladi va real o'sishni ta'minlaydi.

Iqtisodiy o'sish omillari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularning ba'zilariga ega bo'lish yetarli emas. Masalan, Lotin Amerikasi mamlakatlarida mehnat resurslari juda ko'p, ammo iqtisodiy o'sishning past ko'rsatkichlari mavjud. Iqtisodiy o'sish sur'atlariga nafaqat mavjud bo'lgan barcha omillar, balki tashqi iqtisodiy va tashqi siyosiy omillar ham ta'sir qiladi. Neftning yuqori narxlari, qoida tariqasida, neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlarning ushbu sohani rivojlantirishga ustunlik berishlari va natijada ular iqtisodiy o'sishning yuqori darajasiga ega bo'lishi bilan birga keladi.

Albatta, ushbu omillarning mavjudligi va ulardan foydalanish darajasi mehnat unumdorligiga ta'sir qiladi. Iqtisodiy o'sishning o'sishi va shu sababli mehnat unumdorligining o'sishi real ish haqining o'sish sur'atlari oshishi va aholi turmush darajasining yaxshilanishi uchun asosdir. Iqtisodiy o'sishning sekinlashishi yoki uning yo'qligi turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Barchaga ma'lumki, bozor iqtisodiyoti o'z-o'zidan inflyatsiyaga ega. Ammo mehnat unumdorligining yuqori o'sishi nominal daromadlarning o'sishini qoplashi mumkin va mehnat unumdorligining pasayishi yuqori inflyatsiyani rag'batlantiradi.

Bugungi kunda dunyodagi biron bir mamlakat dunyo hamjamiyatidan ajratilgan holda yashay olmasligini hamma biladi. Agar mamlakatda mehnat unumdorligining past o'sish sur'atlari mavjud bo'lsa, bu jahon bozorida mahalliy tovarlarning qiyosiy narxlarining o'sishiga olib keladi. Natijada firmaning raqobatdoshligi pasayib, ularning jahon bozoridagi mavqei zaiflashadi.

Iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadigan omillar ham mavjud, ammo ularni miqdorini aniqlash mumkin emas, chunki talab va taklifning boshqa omillari iqtisodiy o'sishni qanchalik oshirayotganligini aniqlashining iloji yo'q. Masalan, qulay iqlim sharoiti, mineral-energetika resurslari zaxiralari, ishlashga intilish, aholining muhim qismida tadbirkorlik qobiliyatlari mavjudligi iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Resurslari cheklangan Yaponiyada urushdan keyingi davrda iqtisodiy o'sish sur'atlari eng yuqori ko'rsatkichga ega edi; uchinchi dunyo mamlakatlari ko'plab resurslarga ega, ammo iqtisodiy o'sish sur'atlari past.

Iqtisodiy o'sish sur'atlariga mamlakatdagi ijtimoiy, madaniy, siyosiy muhit ham katta ta'sir ko'rsatadi. Gap ishlab chiqarish jarayoni va moddiy taraqqiyotga xalaqit beradigan ijtimoiy yoki axloqiy taqiqlar haqida ketmoqda, har bir mamlakatda siyosiy barqarorlik juda katta rol o'ynaydi. Ushbu omillar iqtisodiy o'sishda cheklovchi omillar bo'lishi mumkin. Ushbu cheklov omillaridan tashqari atrof-muhitni muhofaza qilish, mehnat, sog'liqni saqlash va boshqalar uchun xarajatlar ham mavjud. Axir bu xarajatlar ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun sarflanishi mumkin va buning o'rniga ular undan chetlashtiriladi. Masalan,

korxonalar zararli chiqindilari davlat standartlari bilan belgilangan maksimal ruxsat etilgan me'yorlardan oshmasligi uchun tozalash uskunalari o'rnatishga ma'lum miqdorda mablag' sarflagan bo'lsa, u holda bu miqdordagi pulni mehnat unumdorligi o'sishiga hissa qo'shadigan mashina va uskunalarga sarflay olmaydi.

Iqtisodiy o'sishni cheklovchi omillarni mehnatga nisbatan adolatsiz munosabat, uy xo'jaliklari tushumlari, ob-havoning noqulay sharoiti va boshqalarga bog'lash mumkin.

Bundan kelib chiqadiki, iqtisodiy o'sish ushbu ehtiyojlar uchun yuqori xarajatlarni talab qilishi mumkin. Ushbu ehtiyojlar uchun mablag'larni yo'naltirish iqtisodiy o'sishni cheklaydi, natijada turmush darajasi pasayadi, inflyatsiya darajasi ko'tariladi va mahsulot tannarxi boshqa mamlakatlarga qaraganda yuqori bo'lib chiqadi.

Iqtisodiy o'sish, ayniqsa, o'sishga erishilgan mamlakatlarda salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, iqtisodiy o'sishga qarshi bo'lganlar fikricha:

- atrof muhitning ifloslanishi to'g'risida. So'nggi yillarda ushbu muammo yanada keskinlashib bormoqda, o'sish sur'atlari yuqori bo'lishi bilan birga xavfli chiqindilar tobora ko'payib bormoqda. Shuning uchun iqtisodiy o'sishni ma'lum darajada ushlab turish kerak;

- iqtisodiy o'sish o'z-o'zidan qashshoqlik muammosini hal qilmaydi, chunki bu muammo ishlab chiqarish muammosi emas, balki taqsimot muammosi va umuman olganda iqtisodiy o'sish hamma narsaning davosi emas;

- ishonchsizlik hissi. Iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari odamlarning yuqori samarali texnologiyalar bilan almashtirilishi bilan bog'liq bo'lgani sababli, ko'p insonlar yaxshi ma'lumotga, yuqori malakaga ega bo'la turib, doimiy ravishda ishsiz qolishdan qo'rqishadi.

Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchilarning ta'kidlashicha, iqtisodiy o'sish odamlarning turmush darajasini yaxshilaydi, chunki real YaIM o'sib boradi va bu mablag'larni ijtimoiy ta'minotga yo'naltirishga imkon beradi. Umuman olganda, iqtisodiy o'sishni to'xtatish deyarli mumkin emas, chunki odamlarning moddiy

farovonligini oshirish, ta'lim olish va yanada sifatli xizmatlarni olish istaklarini cheklash mumkin emas.

Hozirda O'zbekiston iqtisodiy o'sishdan samarali foydalanishga katta ahamiyat bermoqda. Xususan, ish bilan ta'minlash ushbu sohadagi eng muhim yo'nalish hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiy siyosatining dolzarb yo'nalishi sanoatni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash loyihalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan investitsiyalarni jalb qilish kabi iqtisodiy o'sish omillaridan foydalanish hisoblanadi.

8.4 Iqtisodiy o'sish modellarining mohiyati va ahamiyati

Iqtisodiy o'sish moldellari yalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ishlab chiqarish jarayonida taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi.

Boshqa iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o'sish modellari ham real jarayonlarni abstrakt va soddalashgan ko'rinishda, shartli tarzda grafiklarda va tenglamalarda aks ettiradi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha va neoklassik modellari mavjud. Keynscha modellarning mohiyati quyidagicha:

1) ularning barchasi Keynsning yalpi talab to'g'risididagi bosh g'oyasiga tayanadi. Ya'ni ularni tuzishda mualliflar iqtisodiyotni uzoq muddatli mutanosib rivojlanishining hal qiluvchi sharti yalpi talabni oshirish deb qarashgan;

2) iqtisodiy o'sishning asosiy omili investitsiyalar hisoblanadi, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaydi;

Keynscha iqtisodiy o'sish modelidan soddarog'i 40-yillarda E.Domar tomonidan taklif etilgan model hisoblanadi.

Keyns o'z tahlilida investitsiyalarnig yalpi talabga ta'sirini o'rgangani holda, yalpi taklifga ta'sirini ko'rib chiqmaydi. Undan farqli tarzda E. Domar (AQSh) kapital qo'yimalarga nafaqat daromad keltiruvchi omil, balki imkoniyatlarni ham yaratishi mumkin deb qaraydi. Talab va taklifning muvozanati, Domar fikriga ko'ra, kapital qo'yimlar dinamikasi bilan belgilanadi, ular bir vaqtning o'zida yangi investitsiyalarni shakllantiradi. Ya'ni kapital qo'yimlar hajmi va o'sish

sur'atlarini aniqlash vazifa qilib qo'yiladi. Domar uchta tenglama tizimiga yyechishni taklif qildi:

a) taklifning tenglamasi: $dX = I\delta$

bu yerda dX - ishlab chiqarishning ko'payishi;

I - investitsiyalar hajmi;

δ - kapital qo'yimalarning o'rtacha samaradorligi;

b) talab tenglamasi: $M = dI\alpha$,

bu yerda: α - o'rtacha tejashga moyillik (multiplikatorning o'zaro ta'siri);

c) asosiy muvozanat tenglamasi daromadning o'sishi va ishlab chiqarishning ko'payishi o'rtasidagi tenglikdir:

$$\frac{dI}{L} = I\delta,$$

Ushbu tenglik asosida biz kapital qo'yimalarning o'sish sur'atini olamiz.

Domar modeli bir omilli bo'lib, u faqat kapital qo'yimalarni hisobga oladi va bitta mahsulotga mo'ljallangan. Domar modeli multiplikatoridan foydalanishga asoslangan.

E.Domar investitsiyalarni ham talab ham taklif omili deb qaraydi. Ya'ni investitsiyalar nafaqat multiplikativ ta'sir ko'rsatib yalpi talabni oshiradi, balki ishlab chiqarish quvvatlarini yuzaga keltirib, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, tovarlar taklifini oshiradi. Shunday ekan, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning o'sishiga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak degan savol paydo bo'ladi. Bu savolga javob topish uchun Domar uch tenglamani o'z ichiga olgan tenglamalar sistemasini tuzdi:

1) taklif tenglamasi;

2) talab tenglamasi;

3) talab va taklif tengligini ifodalovchi tenglama.

1. Taklif tenglamasida investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining qanchaga qo'shimcha o'sishini ko'rsatadi. Agar berilgan sharoitda investitsiyalar I o'ssa, yalpi ishlab chiqarish ΔK α miqdorga o'sadi:

$\Delta Y_s = \Delta K \alpha$, ΔK investitsiyalar hisobiga ta'minlanganligi uchun tenglikni:

$\Delta Y_s = I \alpha$ deb yozish mumkin. , bunda, α – kapital quyilmalar (investitsiyalar) ning chegaraviy unumdorligi. Agar bir yilda yalpi ishlab chiqarishni 1 mlrd. so'mga oshirish uchun 4 mlrd so'm investitsiya talab etilsa $\alpha = 0,25$ bo'ladi.

$\alpha = \Delta Y_s / I$ bir so'mlik investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulot miqdorini ko'rsatadi.

2. Talab tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega

$\Delta Y_d = \Delta I (1/ \mu)$, bu yerda $1/ \mu$ – xarajatlar multiplikatori, μ –jamg'arishga chegaralangan moyillik.

Bu tenglama milliy daromad ΔY_d , yoki yalpi talab qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ko'payishiga teng miqdorda o'sishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish to'plangan jami kapital bilan ta'minlanishi, milliy daromad esa qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ta'siri ostida ko'payishi sababli taklif tenglamasida jami investitsiyalar, talab tenglamasida esa qo'shimcha investitsiyalargina ko'rib chiqiladi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sish sur'atlari tengligi tenglamasi:

$$\Delta I (1/ \mu) = I \alpha,$$

bu tenglamani yechib quyidagi natijani olamiz:

$$\Delta I / I = \mu \alpha,$$

$(\Delta I / I)$ – investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati bo'lib, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yordamida to'liq bandlilikni ta'minlab turish uchun $(\mu \alpha)$ miqdorga teng bo'lishi kerak. Bundan xulosa shuki investitsiyalarning mutanosib o'sish sur'ati jamg'arishga chegaralangan moyillik va investitsiyalarning unumdorligi (kapital qaytimi) darajalarining hosilasi ekan.

Agar $\mu = 0,2$ $\alpha = 0,4$ bo'lsa $\Delta I / I = 0,2 * 0,4 = 0,08$ yoki 8 %

Demak, investitsiyalarning o'sish sur'ati 8% bo'lishi talab etiladi.

E.Domar modelidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shuki iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar hajmini oshirish, bu uchun esa jamg'arish normasi hamda fan texnika taraqqiyoti orqali kapitalning samaradorligini oshirish zarur.

Agar E.Domar o'z modelida investitsiyalarni ekzogen tarzda berilgan miqdor ded olgan bo'lsa R.F.Xarrodning 1939-yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeliga akselerator printsiipi va tadbirkorlarning kutishiga asoslangan endogen funktsiyasi ham kiritildi. Akselerator printsiipiga ko'ra nafaqat investitsiyalar ishlab chiqarishning o'sishini keltirib chiqaradi, balki ishlab chiqarish va daromadlarningning o'sgan hajmi ham investitsiya jarayonlarining jadallashishiga olib keladi.

R.Xarrod o'z modeliga uch tenglamani kiritadi:

- 1) kafolatlangano'sish surti tenglamasi;
- 2) haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi;
- 3) tabiiy o'sish sur'ati tenglamasi.

R Xarrod modelida haqiqiy o'sish sur'ati ishchi kuchining o'sish sur'ati va kapital unumdorligining o'sish sur'ati bilan belgilanadi.

$$G c = s ,$$

bu yerda G - YAIMning haqiqiy qo'shimcha o'sish sur'ati; $\Delta Y / Y$;

c- ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffitsenti, $I / \Delta Y$;

s– Milliy daromaddagi jamg'arish hajmi yoki jamg'arishga o'rtacha moyillik, S/Y ;

Tadbirkorlar dinamik muvozanat ta'minlangan o'sish sur'ati bo'lgan kafolatlangan (prognoz qilingan) o'sish sur'atiga asoslanib o'z investitsiya rejalarini tuzadilar. Kafolatlangan o'sish sur'ati jamg'arishga o'rtacha moyillik darajasini akseleratorga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$Gw = s / cr ,$$

bu yerda: Gw – kafolatlangan o'sish sur'ati

cr – talab etiladigan kapitaltalabchanlik koeffitsenti (o'tgan yillardagi shakllangan darajasi);

Bu ko'rsatkichlar doimiy bo'lganligi sababli kafolatlangan o'sish sur'atlari ham doimiy bo'ladi.

Agar haqiqiy o'sish sur'ati kafolatlangan o'sish sur'atiga mos kelsa iqtisodiyotda barqaror uzluksiz o'sish ta'minlanadi. Amaliyotda bunga doimo erishib bo'lmashligi tufayli qisqa muddatli davriy tebranishlar ro'y beradi.

Xarrod modelida resurslardan to'liq foydalangan sharoitda ta'minlanishi mumkin bo'lgan maksimal o'sish sur'ati tabiiy o'sish sur'ati deb nomlandi.

$$G_n \text{ cr} = \text{yoki } \neq s .$$

Iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanati to'liq bandlilik sharoitida kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari o'zaro teng bo'lganda ta'minlanadi. Ammo bunday tenglikka davlatning faol aralashuvi orqaligina erishiladi.

Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari (yoki iqtisodchilarning matematiklar bilan birlashishi). Harrod modelining beqarorligi, uning ishsizlik va inflyatsiya bilan muvozanatning mosligi neoklassik pozitsiyalar tomonidan keskin tanqidga uchradi. Balansli talab muhitida neoklassik modellar kapital nisbati o'zgaruvchanligini keltirib chiqardi. Kapital ishlab chiqarish nisbati moslashuvchan bo'ladi, chunki neoklassik modellar bir emas, balki ikkita omildan foydalanadi va o'zaro almashinuvini qabul qiladi, bu esa o'zgarishsiz texnologiya bilan ham ishlab chiqarish hajmini oshirishga imkon beradi, chunki ularning turli xil kombinatsiyalaridan foydalanish mumkin.

Neoklassik modellarning analitik vositalari orasida asosiy o'rin ishlab chiqarish funksiyasiga tegishli (mualliflar amerikaliklar P. Duglas va X. Kobbler). Ular asosiy fondlarning o'sishi, ishlagan soatlari va ishlab chiqarish hajmini o'rganib chiqdilar. Izlanishlari natijasida ular quyidagi formulani taklif qilishdi:

$$Y = A * L^{\alpha} * K^{\beta},$$

bu yerda: Y - ishlab chiqarish hajmi;

L - ish haqi xarajatlari;

K - kapital xarajatlar;

α va β kuch koeffitsientlari;

A tomonlar nisbati va 1,01 ga teng.

Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash quvvat koeffitsientlarining qiymatlarini aniqlashga imkon berdi: $\alpha = 3/4$ va $\beta = 1/4$. Keyingi tadqiqotlar taxminan bir xil natijalarni berdi.

Quvvat ko'rsatkichlari, agar ishlab chiqarish koeffitsienti 1% ga oshsa, ishlab chiqarish hajmi qancha ko'payishini ko'rsatadi.

Zamonaviy ilmiy-texnika inqilobining samarasini hisobga olgan holda ishlab chiqarish funksiyasini o'zgartirish muammosi juda dolzarbdir. Uning yutuqlaridan foydalanish, avvalgiga qaraganda yuqori darajada, ham jonli, ham moddiy mehnatni tejashga imkon beradi, ya'ni mehnat unumdorligining o'sishi bilan birga investitsiyalar samaradorligi ham o'sib boradi. Ammo agar bugungi kunda ishlab chiqarish hajmining o'sishi birinchi navbatda mehnat unumdorligini oshirish hisobiga ta'minlansa, kelajakda - kapital samaradorligini oshirish orqali ta'minlanadi.

Keyinchalik, Duglas-Kobbning ishlab chiqarish funksiyasi yangi omil - texnik taraqqiyotning paydo bo'lishi munosabati bilan o'zgartirildi. Birinchi marta (1942 yilda) ushbu omil va uning iqtisodiy o'sishga ta'sirini hisobga olishga urinish gollandiyalik iqtisodchi Yan Tinbergen tomonidan amalga oshirildi. Uning sharhida formula quyidagi shaklga ega edi:

$$Y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha}e^{rt},$$

bu yerda: I - mehnat xarajatlarining o'sish sur'ati;

e^{rt} - bu texnik taraqqiyot tufayli vaqt omili.

Ushbu omilning kiritilishi iqtisodiyotdagi nafaqat miqdoriy, balki sifatli o'zgarishlarning hammasini aks ettirishga imkon beradi: ish bilan band bo'lganlar malakasining oshishi, innovatsiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish, ta'lim va jamiyat darajasining oshishi va boshqalar.

Tarixiy va sotsiologik model. MODEL W.ROSTOW. Bu iqtisodiy o'sish bosqichlari nazariyasining muallifi. U quyidagi bosqichlarni aniqladi:

1) sinfiy jamiyat (statik muvozanat, ilmiy-texnik taraqqiyotdan foydalanishning cheklangan imkoniyatlari, aholi jon boshiga tushadigan daromadning pasayishi);

2) jonlanish uchun sharoit yaratish bosqichi (jonlanish uchun sharoit ishlab chiqarish samaradorligining biroz oshishi hisobiga asta-sekin yaratiladi);

3) jonlanish bosqichi (milliy daromadga investitsiyalar ulushi ortadi, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalaniladi);

4) yuksalish yo'li (iqtisodiy o'sish sur'ati o'sadi, ishlab chiqarish aholi o'sishidan oshib ketadi);

5) yuqori ommaviy iste'mol jamiyati (ishlab chiqarish hajmi bilan bog'liq cheklovlar haqida tashvish yo'qoladi, uzoq umr ko'riladigan tovarlarning ahamiyati ortib bormoqda). V.Rostovning so'zlariga ko'ra, AQSH eng so'nggi bosqichdadir.

Tarmoqlararo balans modeli. Ushbu model iqtisodiy o'sishni boshqarish uchun zarur bo'lib, ishlab chiqarish xarajatlari vazifasini bajaradigan tabiiy va qiymat oqimlari tizimidir. Ushbu qiyin masalani birinchi bo'lib F. Kene sinab ko'rdi. 1758 yilda "Iqtisodiy jadval"da u dastlab ishlab chiqarish elementlari o'rtasida muvozanatni o'rnatdi. Ammo uning jadvali muvaffaqiyatli bo'lmadi, chunki F.Kene faqat ikkita sohani - qishloq xo'jaligini va boshqa milliy iqtisodiyotni ko'rib chiqdi. Karl Marks bu vazifani eng umumiy shaklda bajargan edi. Uning takror ishlab chiqarish sxemalarida ijtimoiy ishlab chiqarish ikkita bo'linmadan iborat - I va II - va ishlab chiqarish almashinuvi har bir bo'linma ichida ham, ular o'rtasida ham amalga oshiriladi. Har holda, muvozanat qiymat va natura shaklida kuzatilishi kerak. Marks sxemasi amaliy bilimga ega emas edi, chunki iqtisodiy o'sishdagi jarayonlar faqat eng umumiy shaklda ko'rib chiqiladi.

Ushbu sohadagi keyingi o'zgarishlar Sankt-Peterburg universiteti bitiruvchisi V.Leontiev nomi bilan bog'liq. u ishlab chiqqan model kirish-chiqarish usuli deb nomlanadi va u buning uchun Nobel mukofotini oldi. 1973 yilda. Muallif e'tiborini tortadigan iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalar tarmoqlar o'rtasidagi texnologik koeffitsientlar orqali o'rnatiladi. Kirish-chiqarish balansi to'rtta kvadrant bilan ifodalanadi: I - ishlab chiqarish uchun moddiy xarajatlarning ko'rsatkichlari; II - ishlab chiqarishdan tashqari iste'mol qilish, to'plash va eksport qilish uchun ishlatiladigan yakuniy mahsulotlar; III - sof foyda ko'rsatkichlari (yoki

qo'shimcha qiymat - ish haqi, foyda, soliq); IV - sof ishlab chiqarishni qayta taqsimlash. Pul bilan aytganda, kirish-chiqarish balansining ustunlari yalpi mahsulot tannarxining shakllanishini ko'rsatadi. Ushbu ma'lumotlardan foydalangan holda siz mahsulot birligi uchun birlik xarajatlarini aniqlashingiz mumkin. Buning uchun tanlangan ustun yoki qatordagi kalit ko'rsatkich yalpi mahsulotga bo'linadi. Kirish-chiqarish balansining sxematik diagrammasi shakl.

Bitta tarmoqdagi yakuniy talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar barcha o'zaro bog'liq bo'lgan tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu shuni anglatadiki, har qanday tovarning ehtiyojlari yoki ishlab chiqarish texnologiyasining har qanday o'zgarishi muvozanat narxlari tarkibini o'zgartiradi va texnologik koeffitsientlarni o'zgartiradi.

Masalan, o'zgarishning jun kostyunga bo'lgan yakuniy talabga, jun ishlab chiqarishga ta'siri, har bir kostyum uchun junning o'ziga xos sarflanish koeffitsienti orqali kuzatilishi mumkin; Buning qo'y boqishga ta'siri 1 kg jun olish uchun qo'ylarning o'ziga xos sarflanish koeffitsienti va boshqalar orqali amalga oshiriladi.

Kirish-chiqarish balansidan foydalanish milliy iqtisodiyotning rivojlanishini, bitta mahsulot o'zgarishi bilan iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'sish ko'lami qanday o'zgarishini va shu tariqa iqtisodiy o'sish sur'atlarini prognoz qilishga imkon beradi.

Iqtisodiy o'sishni, iqtisodiy jihatdan gullab-yashnagan davlatlarning iqtisodiy ahvolini tahlil qilib, biz iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq deb xulosa qilishimiz mumkin. Bunda davlat juda katta rol o'ynaydi. Bu yerda "sanoat yutug'i" deb nomlangan davlatning ba'zi funktsiyalari (bu o'tgan asrning 30-40-yillarida AQSh, SSSR, Ikkinchi Jahon Urushidan keyin - Yaponiya, Germaniya, Janubiy Koreya, Gonkong va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan):

- birinchidan, agar kerak bo'lsa, davlat investitsiyalarning yuqori darajasi inflyatsiyaga olib kelmasligi uchun davlat xarajatlari va iste'molini cheklaydigan fiskal siyosat olib borishi mumkin;

- ikkinchidan, to'liq ish bilan ta'minlashda ijtimoiy mahsulot o'sishini ta'minlaydigan omillarga e'tibor qaratib, uzoq muddatli istiqbollarga kam e'tibor bermang: daromad solig'ini kamaytirish, investitsiyalar bo'yicha soliq imtiyozlarini berish;

- uchinchidan, hukumat iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradigan sanoat tuzilmasini shakllantirishda faol ishtirok etib, sanoat siyosatini olib borishi kerak: yuqori samarali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish va resurslarni kam mahsulдорlardan o'tkazish bo'yicha choralar ko'rish; texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish, asosiy tadqiqotlar va ishlanmalarga sarflaringizni ko'paytirish; ta'limga sarflanadigan xarajatlarni ko'paytirish va shu bilan ishchi kuchi sifatini yaxshilashga va mehnat unumdorligini oshirishga hissa qo'shish;

- to'rtinchidan, hukumat qonun ustuvorligini va jamoat tartibini ta'minlashi kerak, ularsiz normal biznes va bozorning ishlashi tasavvur qilib bo'lmaydi;

- beshinchidan, tegishli qonun hujjatlari va normativ hujjatlarni shakllantirish;

oltinchidan, davlat sanoat infratuzilmasini - yo'llar, elektr ta'minoti, aloqa va boshqalarni shakllantirish, aholini ijtimoiy himoya qilishni moliyalashtirish, soliqa tortishni o'z zimmasiga olishi kerak, chunki bularning barchasi kapital yig'ilishini rag'batlantirmaydi.

Neoklassiklar keynschilardan farqli o'laroq iqtisodiy o'sish modellarini tuzishganda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning barcha omillari, shu jumladan texnik taraqqiyot tomonidan ta'minlanadi, kapital va mehnat substitutlar, ular bir-birini alishtirishi mumkin, bozor mexanizmi va barqaror pul tizimi muvozanatni avtomatik tiklashi mumkin degan nazariy asoslarga tayanadilar. Neoklassik modellar barcha iqtisodiy jarayonlarning aniq holatini qamrash xususiyatiga egadir.

Birinchi neoklassik model R.Solou tomonidan 1956 yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab berildi va so'ngra 1957 yilda "Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" nomli asarida rivojlantirildi.

R.Solou modeli mutanosib iqtisodiy o'sishning zarur sharti yalpi talab va yalpi taklifning tengligi hisoblanadi. Modelda yalpi taklif Kobba-Duglasning ishlab chiqarish funktsiya bilan ifodalangan, ya'ni

$Y = f(L, K, N)$, modelda yuqori texnik rivojlanish bosqichida erning kichik ahamiyatga egaligi tufayli ishlab chiqarish faqat mehnat resurslari va kapitalga bog'liq deb olingan.

$Y = f(L, K)$, funktsiyaning kengaytirilgan ko'rinishi quyidagicha:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K .$$

Modelda yalpi talab investitsion va iste'mol xarajatlari bilan belgilanadi deb olinadi.

$$Y = C + I .$$

Davlat xarajatlari va sof eksport ko'rsatkichlari ham iste'mol va investitsiyalar tarkibiga kiritib yuboriladi. R.Solou bitta ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlabchiqarish hajmi kapital bilan qurollanish darajasining funktsiyasi deb qaraydi.

Kapital bilan qurollanganlik darajasining o'sishi esa jamg'arish normasiga bog'liq. Jamg'arish normasining o'sishi, kapital bilan qurollanganlik darajasining oshishiga va ishlab chiqarishning yuksalishiga olib keladi.

Ammo kapital jamg'arish normasi yuqori bo'lmasa kapitalning siqib ketishi, aholi sonining o'sishi tufayli kapital bilan qurollanganlik darajasi o'zgarimasdan qolishi yoki pasayib ketishi mumkin.

R.Soluning fikriga ko'ra, barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o'sishiga teng sur'atda o'sib boradi. Aholi sonining tez o'sishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlari jadallashishiga ta'sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O'z navbatida, jamg'arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o'sish sur'atiga ta'sir ko'rsatmaydi. Shu sababli barqaror holatdagi iqtisodiy o'sishning yagona sharti texnik taraqqiyotning o'sish sur'ati hisoblanadi.

Model asosida jamg'arishning "oltin qoidasi" yotadi. E.Felpsning "oltin qoidasi" mohiyati shundaki *jamg'arishning shunday optimal normasi mavjudki u iste'molning maksimal darajasida muvozanatli iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.*

R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning uch manbai- investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnik taraqqiyotning o'zaro aloqadorliklarini ochib berish imkonini beradi. Davlat iqtisodiy o'sishga jamg'arish normasi hamda texnik taraqqiyotning tezligiga ta'sir etish bilan jadallashtirishi mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiyotini tahlil qilishda yangi paydo bo'lgan iqtisodiy o'sish modellaridan qam foydalanilmoqda. Jumladan, J.Mid va A.Lyuis modellari iqtisodiy o'sish masalasini o'ziga xos tarzda tushuntiradilar. Bu modellarning amaliy ahamiyati ayrim mamlakatning rivojlanish darajasi va iqtisodiyotining tuzilishidan kelib chiqadi.

8.5 O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy o'sish sur'atlari va omillari

O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlari ta'minlanmoqda va hukumat tomonidan uni mustahkamlash borasida yangi ustuvor vazifalar belgilanmoqda. Bugungi kunda respublikamizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ustuvor vazifalaridan biri - bu ishlab chiqarish korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, tashqi va ichki bozorlar uchun sifatli, raqobatbardosh mahsulotlarni iste'molchilarga o'z vaqtida yetkazib berish va sotishda zamonaviy savdo xizmatlarini tashkil qilish hamda ushbu xizmat imkoniyatlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda iqtisodiyotni tubdan isloh qilish jarayonida mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashni talab qiladi. Mintaqalar iqtisodiyotini ko'tarmasdan, islohotlarni chuqurlashtirmasdan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish mumkin emas. Chunki, aynan mintaqalar milliy iqtisodiyotning rivojlanish sur'atlarini, unga xos xususiyatlarini ko'p jihatdan belgilab beradi. Bunda mintaqalarda mavjud tabiiy resurslar, demografik vaziyat va inson resurslari, ma'muriy-hududiy tuzilmalar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotda barqaror iqtisodiy o'sish degan tushuncha mavjud bo'lib, u barqaror rivojlanishning alohida tarkibiy qismi

hisoblanadi. Barqaror iqtisodiy o'sish mamlakat iqtisodiy o'sish sur'atlarining ma'lum yillar davomida (odatda besh yil) ijobiy va o'zaro mutanosib o'sish dinamikasidan vujudga keladigan iqtisodiy o'sishdir. Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishni ta'minlashga intiladi. Chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat nufuzining oshishiga olib keladi. Bundan tashqari, aynan barqaror iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omiliy resurslarni ham hisobga olish lozim. Ular guruhiga quyidagilar kiradi: tabiiy resurslar miqdori va sifati; mehnat resurslari miqdori va sifati; asosiy kapital hajmi; texnologiyalar, tadbirkorlik qobiliyati va axborot. Shu sababdan bozor munosabatlarining rivojlanib borishi va iqtisodiyotning modernizatsiya qilish sharoitida mamlakat iqtisodiy o'sishini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy va amaliy jihatdan o'rganib borish dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izohlab bering.
2. Iqtisodiy o'sish omillarini ishlab chiqarish, talab va taklif omillariga qaysi tamoyillarga asoslanib bo'linadi?
3. Ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sishning farqlari nimada, sof intensiv o'sishga erishish mumkinmi?
4. Domar modelida investitsiyalar tahlili Keyns tahliliga nisbatan qanday farq qiladi?
5. Domar modelining asosiy o'zgaruvchilariga tavsif bering va uning mohiyatini tushuntiring?
6. Iqtisodiy o'sishning Xarrod modeli Domar modelidan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?
7. Domar modelida iqtisodiy o'sish shartlari qanday izohlangan?
8. Iqtisodiy o'sishning klassik modellari nazariy asoslariga ko'ra keyns modellaridan nimasi bilan farq qiladi?

9. R.Solou modeliga ko'ra iqtisodiy o'sishni ta'minlashning shartlarini sanab bering.

9. IQTISODIY TEBRANISHLAR. MEHNAT BOZORI VA ISHSIZLIK. INFLYASIYA NAZARIYASI. ISHSIZLIK VA INFLYASIYA

9.1 Iqtisodiy davrning mohiyati uning bosqichlari va ularning tavsifi

Ma'lumki, bozor iqtisodiyotining maqsadi iloji boricha ko'proq foyda olishdir, buning uchun ishlab chiqarish ko'lami cheksiz kengayishi, tadbirkorlar ko'proq bozor ulushini egallashga intilishi natijasida ortiqcha tovarlar ishlab chiqarish muammosiga duch keladilar. Ortiqcha ishlab chiqarishning mohiyati ba'zi bir tovarlarning, ularga bo'lgan talabdan ustunligi bilan namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tovarlarning narxi shunchalik arzonlashadiki, tadbirkorlarning katta qismi iqtisodiy foyda u yoqda tursin, normal foyda ham olmaydilar.

Ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini o'rganish natijasida, iqtisodchilar yalpi talabning ko'payishi va pasayishi, ishlab chiqarishning o'sishi yoki uning turg'unligi kabi hodisalarning tez-tez sodir bo'lishiga e'tibor qaratishdi. Ularning almashinishidagi aniq ketma-ketlik ham aniqlandi. Shunday qilib, obyektivlik, davriy rivojlanish realligi va uning iqtisodiy jarayonlar tabiatiga ta'siri tan olindi.

Demak, real hayotda iqtisodiyot beqaror bo'lib, unda turli davomiylikdagi tebranishlar doimo yuz beradi. Bunday tebranishlarni o'rganish bilan yetakchi iqtisodchilar: J.Klark, J.Xiks, J.M.Keyns, K.Marks, J.Shumpeter va boshqalar shug'ullanganlar.

J.Shumpeterning uch siklli sxema haqidagi g'oyasi, ya'ni u iqtisodiyotda uch darajadagi amalga oshiriladigan tebranuvchi jarayonlardir. Sikllar to'liqlik harakatga o'xshash bo'lgani uchun ularni to'liqliklar deb ham atashadi. J.Shumpeter ushbu sikllarni ularni kashf etgan olimlar nomi bilan nomlagan: J.Kitchin, K.Juglyal va N.D.Kondratyev.

Sikliklik nazariyasi iqtisodiyot ochiq tizim sifatida muvozanat holatidan doimiy og'ish holatida bo'lishiga asoslanadi. Birinchidan, bu xoh milliy xo'jaligida bo'ladimi, xoh jahon xo'jaligida bo'ladimi yalpi talab va yalpi taklif

o'rtasidagi muvozanatdir. Kichik miqyosda bu muvozanat har qanday tovar, pul, fond bozori, mehnat bozori va boshqalarda o'rnatiladi. Bunday muvozanatdan og'ish nisbatan uzoq muddatli bo'ladi, chunki ma'lum bo'lganidek, u bir zumli, qisqa va uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Agar bir zumda va qisqa muddatli og'ish bilan tayyor tovarlar bozorga chiqsa yoki tovar zaxiralari ulansa, u holda uzoq muddatli og'ish bilan muvozanat, ishlab chiqarishni qayta profilaktika qilish yo'li bilan bir necha yillar davomida ta'minlanadi. Ushbu turdagi tebranishlarni qisqa muddatli yoki qisqa to'lqinlar (Kitchin davrlari) deb atashadi. Ularning davomiyligi 3-4 yildir.

Ikkinchidan, muvozanat holatidan og'ish uskunalar, inshootlar va boshqalarga bo'lgan talab bilan bog'liq bo'lib, ularni 8-12 yil ichida kapitalni ko'payish yo'li bilan bartaraf etiladi. Bu o'rtacha davomiylilik davrlari yoki. K.Marks nomlaganidek, sanoat sikllari (Juglyar sikllari) deyiladi.

Uchinchidan, bu 40-60 yil davom etadigan juda uzoq sikllardir (to'lqinlar). Ushbu og'ishlar bilan muvozanat sanoat binolari, infratuzilma inshootlari va ishchi kuchi bozorlarida (Kondratevning uzoq to'lqinlari) ta'minlanadi.

Iqtisodiy tebranishlarni faol o'rgangan J.Klark, iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning oshishi zanjir reaksiyasini vujudga keltirishga, asbob-uskunalar va materiallarga bo'lgan talabning ko'p qirrali o'sishiga olib kelishiga e'tibor qaratdi. Ushbu qonuniyat, uning fikriga ko'ra, siklik rivojlanishning asosiy momentidir va uni akseleratori (yoki tezlashtiruvchi effekt) tamoyili deb atagan. Akselerator investitsiya va milliy daromad o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik sifatida ifodalanishi mumkin:

$$V = \frac{I_1}{Y_{t-1} - Y_{t-2}},$$

bu yerda:

V- akselerator,

I - investitsiya,

t - investitsiya qilingan yil,

Y - milliy daromad.

Masalan, 2018-2019 yillarda iste'mol talabining o'sishi ro'y bergan bo'lsa, investitsiya 2020 yilda amalga oshiriladi:

$$V = \frac{I_{2020}}{Y_{2018}-Y_{2019}}.$$

Nima uchun bu hodisa ro'y beradi? Dastlab akselerator hodisasiga e'tibor qaratgan frantsuz iqtisodchisi Aftallon uni pechni eritish jarayoni bilan taqqoslagan. Birinchidan, pechka ko'mir yoki o'tin bilan to'ldirilgan. Ko'mir yoki o'tinning asta-sekin yonishi bilan xona salqinligicha qoladi va pechka tobora ko'proq yoqilg'i bilan to'ldiriladi. Biroz vaqt o'tgach, xonadagi harorat odatiy holga keladi va pechka issiqlik berishni davom ettiradi yoki hatto issiqlik chidab bo'lmas holatga keladi. Xuddi shu tarzda, ishlab chiqarish o'sib borayotgan talabga bir zumda javob bera olmaydi, lekin uning hajmini kengaytirish uchun ma'lum vaqt o'tishi kerak.

Iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga iqtisodiy sikl turli xil va turli darajada ta'sir qilishi tasdiqlangan. Ushbu sikl qisqa muddat foydalaniladigan tovarlarni ishlab chiqaruvchi sohalarga nisbatan investitsion tovar va uzoq muddat foydalaniladigan tovar ishlab chiqaruvchi sohalar va ish bilan ta'minlashga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu jarayonni batafsil ko'rib chiqamiz. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, turg'unlikdan asosiy ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli mahsulotlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlar eng ko'p zarar ko'radi. Bunda qurilish sohasi ayniqsa zaifdir. Uzoq muddatli iste'mol tovarlari ishlab chiqarish sanoatida ishlab chiqarish va ish bilan ta'minlash odatda siklga nisbatan kamroq javob beradi. Aksincha, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar tiklanish bosqichida rivojlanish uchun maksimal darajada rag'batlantiradilar.

Sikliklik nima? Bu, ko'rib turganimizdek, milliy iqtisodiyot harakatining notekisligini aks ettiruvchi umumiy shaklidir. Iqtisodiy siklning bosqichlardan iboratligi barcha sikllarning umumiy xususiyatidir. Haqiqatda esa tarixiy va milliy aspektlarga ko'ra hech qaysi sikl va hech qaysi sikl fazalari bir biriga o'xshamaydi. Ammo tabiatdagi va jamiyatdagi barcha sikllar bir-biri bilan chambarchas

bog'liqdir. Sikliklikning tabiati u bozor yoki nobozor sharoitida yuzaga kelishiga ham bog'liq. Shunday qilib, sikliklik - bu iqtisodiyotning bir barqaror holatdan ikkinchisiga o'tishi, ya'ni bu bozor iqtisodiyotini o'zini o'zi boshqarish usullaridan biridir.

Iqtisodiy sikllarning obyektiv mohiyatini anglagan holda, aksariyat iqtisodchilar tebranishlarga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish orqali o'rganadilar. Bu ichki va tashqi omillar. Iqtisodiy tebranishlarni tushuntiruvchi nazariyalar, ichki omillarning mavjudligini interval, tashqi omillar - ekstral deb nomlanadi.

Ichki omillar qatoriga YaMMning quyidagi darajasi, sanoat ishlab chiqarish hajmi, milliy daromad, ish haqi, xom ashyo qazib olish, yangi texnologiya ishlab chiqarishni ulushi, mulkdan olinadigan foyda darajasi va boshqalar kiradi.

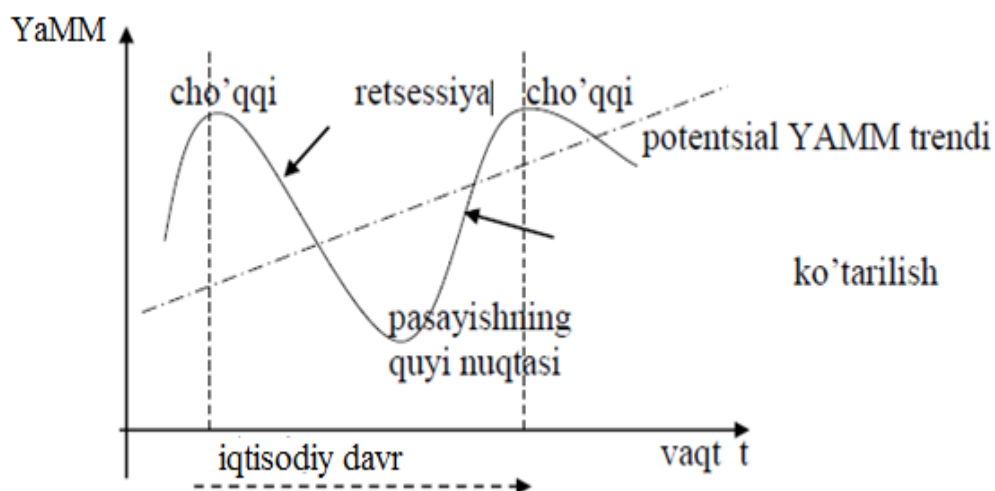
Tashqi omillarga quyidagilar kiradi: urushlar, ijtimoiy inqiloblar, yirik tabiiy ofatlar, foydali qazilmalarning yirik konlarini ochilishi, texnologiyadagi kuchli yutuqlar, ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartiradigan ixtiro va innovatsiyalar, ya'ni ishbilarmonlik faoliyati doimo tebranib turadi. Ammo, ishbilarmonlik faoliyatidagi tebranishlar iqtisodiy sikllar bilan izohlanadi, degan xulosaga kelmaslik kerak. Bu shuningdek, mavsumiy o'zgarishlarga bog'liq, masalan, Yangi yil, Ramazon, Pasxa bayrami oldidan sotib olish qobiliyatining kuchayishi ayniqsa chakana savdoda iqtisodiy faoliyat sur'atining tebranishiga olib keladi.

9.2 Iqtisodiy tebranishlarning sabablari, tebranishlarning turli tarmoqlarga ta'siri va hozirgi kundagi xususiyatlari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o'rganish, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmaganligi, aksincha, barcha mamlakatlar uchun davriy rivojlanish xos ekanligini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflyatsiya darajasining davriy tebranishga iqtisodiy davr (sikl)lar deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o'tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi (9.2.1-rasm).

9.2.1-rasm. Iqtisodiyotning davriy rivojlanishi

Iqtisodiy davrlar to'rtta bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo'lib, u *cho'qqi* deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to'liq bandlik, ishlab chiqarish to'la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o'sish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich *pasayish (retsessiya)* bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o'sish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom etsagina bahoning o'sish darajasi sustlashishi mumkin. *Pasayishning quyi* nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg'unlik davri boshlanadi.

Ko'tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish va to'liq bandlik darajasiga erishiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsada, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. Shuning uchun ham iqtisodchilar, bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida iqtisodchilar uch omilni ko'rsatadi.

Birinchi guruh olimlar iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi texnika va texnologiyalarda ro'y beradigan o'zgarishlar deb hisoblaydilar. Ularning fikricha

fan-texnika yutuqlarini qo'llash natijasida iqtisodiyotda o'sish ro'y beradi. Masalan avtomobilning yaratilishi yoqilg'i sanoati, neft qazib chiqarish, ximiya, yo'l qurilishi materiallari sanoatlarining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish unumdorligini bir necha baravar oshirish, ilgari foydalanilmagan resurslarni ishga tushirish imkonini beradi. Texnik va texnologik yangiliklar doim ham yaratilavermasligi iqtisodiyotdagi tebranishlarga sabab bo'ladi.

Olimlarning yana bir guruhi iqtisodiy bosqichlarni siyosiy va tasodifiy vaziyatlarga bog'lashadi.

Bu jarayonni monetar siyosatga bog'laydigan olimlar ham mavjud. Ya'ni, davlat qanchalik ko'p pul bosib chiqarsa, uning qadri shunchalik kamayib boradi, va aksincha, pul miqdori qanchalik kam bo'lsa, ishlab chiqarish ko'laminin pasayishi va ishsizlar sonining ortishi shunchalik tezlashadi. Xullas, iqtisodiy bosqichlarni baholashga turli xil yondashuvlar mavjud. Ammo barcha iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlilik darajalarini yalpi talab va boshqacha aytganda yalpi xarajatlar miqdoriga bog'liq, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydilar. Chunki, korxonalar o'z tovar va xizmatlarini ularga talab bo'lsagina ishlab chiqaradi. Boshqacha aytganda, talab katta bo'lmasa, korxonalarda tovar va xizmatlarni katta miqdorda ishlab chiqarish foydali emas. O'z navbatida, ishlab chiqarishda bandlilik va daromadlar darajasi ham, aynan shu sababli, past bo'ladi. Yalpi xarajatlar miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, ishlab chiqarishning o'sishi katta foyda olib keladi. Shuning uchun ishlab chiqarish, bandlilik va daromadlar darajasi ortib boradi. Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

9.3 Ishsizlik tushunchasi. Ishsizlikning neoklassik va keynscha konsepsiyalari

Jamiyatda amalga oshiriladigan har qanday ishlab chiqarish jarayoni bu ijtimoiy ishlab chiqarishdir. Chunki unda ishtirok etadigan barcha ishlab chiqarish omillari - mehnat predmetlari, mehnat qurollari, ishchi kuchi, shuningdek ishlab

chiqarishning boshqa shartlari o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan dastgoh, bir tomondan, o'tgan davrlarda jamg'arilgan ko'plab insonlarning buyumlashgan mehnati, bo'lsa, ikkinchi tomondan uni yaratishda bevosita ishtirok etgan ko'plab insonlarning jonli mehnati natijasidir. Boshqa tomondan, ushbu mashina yordamida yaratilgan mahsulot, ma'lum bir shaxsning emas, balki ishlab chiqarish aloqalari orqali bir-biri bilan bog'langan bir guruh insonlarning mehnati natijasidir. Bundan tashqari, ma'lum bir mahsulotni bozor sharoitida hali noma'lum iste'molchi uchun ishlab chiqarishning o'zi ushbu jarayonning ijtimoiy mohiyatini aks ettiradi.

Yalpi ishchi kuchi ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida muhim va yetakchi omillardan biridir. Yalpi ishchi kuchi - bu qiymat va foydalanish qiymatini yaratishda ishtirok yetadigan va bir-biri bilan yaqin munosabatda bo'ladigan jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosidagi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan kompleksidir. Yalpi ishchi kuchini takror ishlab chiqarish jarayonlarini o'rganayotganda, avvalambor, ishchi kuchining o'zi haqida to'xtash maqsadga muvofiqdir.

Ish kuchi insonning aqliy va jismoniy mehnat qobiliyatlari majmui sifatida jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayonida nafaqat ishlab chiqarishning moddiy ashyoviy omillari, balki shaxsiy omil, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish deganda, avvalo, ishchining mehnat qobiliyatini tiklash, ya'ni oziq-ovqat, kiyim-kechak iste'mol qilish, dam olish va madaniy ko'ngil ochish tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa sharoitlarni yaratish bilan bog'liq. Bundan tashqari, ishchilar va xizmatchilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqtdan keyin keksayib, uning o'rnini bosuvchisini tayyorlash kerak. Va buning uchun ishchining oilasi, bolalari bo'lishi kerak, shuningdek ularning tarbiyalanishi, o'qitilishi va ishchi kuchi sifatida shakllanishi uchun sharoitlar zarur.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish jarayonini o'rganish uning miqdoriy va sifat jihatlarining taqsimlanishini belgilaydi. Ishchi kuchi soni mamlakat

aholisining mehnatga layoqatli qismini aks ettiradi, bu ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Insonni ishchi kuchi resurslariga kiritishning asosiy mezonini uning yoshi va mehnat qobiliyatidir. Odatda, ishchi kuchiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar kiradi. Ammo ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa sohalarda ishlaydigan nafaqaxo'rlar ham ishlashlari mumkin.

Iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida, iqtisodiy pasayish davrida ishlab chiqarish resurslari to'liq foydalanilmay qoladi.

Ishchi kuchining sifati uning tarkibini davr talablarini hisobga olgan holda ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqlik darajasini aks ettiradi. Ishchi kuchining sifati ta'lim darajasi va kasbiy tayyorgarligi, malakasi, ish tajribasi kabi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashishi bilan ishchi kuchi sifatiga qo'yiladigan talablar ham oshib bormoqda.

Hozirgi vaqtda ishchi kuchi resurslarining faol va potentsial qismi ajratilgan. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishlaydigan odamlar, shuningdek, ishga tayyor va izlayotganlar ishchi kuchi resurslarining faol qismidir. Uyda yoki boshqa turli xil ishlarda, ishdan tashqari vaqtincha ishlaydigan shaxslar potentsial qismga tegishli.

Mehnatni takror ishlab chiqarish deganda insonning jismoniy kuchi va aqliy qobiliyatini doimiy ravishda tiklash, uning mehnat malakasini, bilim va kasbiy mahoratining doimiy yangilanishi va takomillashib borishi tushuniladi. Mehnatni takror ishlab chiqarishga ishchilarni ishlab chiqarishga jalb qilish, tarmoqlar, korxonalar, hududlar o'rtasida mehnat resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash, ularning ishchilarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va shu bilan birga mavjud ishchi kuchining to'liq va samarali bandligini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmni yaratish kiradi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarilishi nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, uning ayrim jihatlari aholining tabiiy harakati shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun asos tabiiy o'sish yoki aholining harakatchanligi hisoblanadi.

Aholining tabiiy o'sishi emigratsiya (fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga ko'chishi) va immigratsiyani (chet el fuqarolarining mamlakatga doimiy yashash uchun kirishi) hisobga olmaganda, aholining harakatini aks ettiradi. U quyidagi umumiy koeffitsientlar orqali aniqlanadi:

- tug'ilish koeffitsienti (tirik tug'ilganlarning yillik sonining mavjud aholining o'rtacha yillik soniga nisbati);

- o'lim koeffitsienti (yiliga o'limning mavjud aholining o'rtacha yillik soniga nisbati);

- tabiiy o'sish koeffitsienti (tug'ilish va o'limning umumiy ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq). Odatda bu ko'rsatkichlar aholining 1000 kishiga to'g'ri keladigan qiymat sifatida baholanadi.

Ishchi kuchining miqdori va sifati, shuningdek, mamlakat aholisining soni, jinsi va yosh tarkibi bilan belgilanadi, bu esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatiga bog'liqdir.

Aholining tabiiy harakati, uning ko'payishining o'ziga xos xususiyati ko'plab holatlar, xususan, mamlakatning sanoat rivojlanishi va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy sharoitlari, madaniy xususiyatlari va urf-odatlarini va o'ziga xos tarixiy omillarga bog'liq. Shuningdek, ular demografik omillarni hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, bolalar muassasalari bilan ta'minlash, onalik va ota-ona ta'limining davomiyligi, oilani mustahkamlash va jamiyatdagi ma'naviy muhitni yaxshilashni o'z ichiga oladi.

Aholining tabiiy o'sishidan tashqari, ishchi kuchining migratsiyasi mamlakatdagi yoki alohida mintaqalardagi mehnat resurslari miqdoriga ham ta'sir qiladi. Mehnat migratsiyasi - bu murakkab jarayon bo'lib, u turli xil omillar (masalan, ish haqining o'zgarishi, ishsizlik va boshqalar) ta'sirida ishchi kuchining bir hududdan ikkinchi hududga o'tishini anglatadi. Migratsiya ikki darajada amalga oshishi mumkin, ya'ni: xalqaro darajada va mamlakat ichida. Davlatlararo sodir bo'lgan migratsiya *tashqi migratsiya* deb ataladi. Mamlakat ichida sodir bo'lgan migratsiya *ichki migratsiya* deb ataladi. Uning quyidagi turlari mavjud:

1) to'liq migratsiya - aholining doimiy yashash joyining o'zgarishi bilan bog'liq migratsiya;

2) tebranuvchan migratsiya – ishchi kuchining muntazam ravishda bir hududdan boshqasiga – bir ish joyidan boshqa ish joyiga harakatlanishi bilan bog'liq migratsiya;

3) mavsumiy migratsiya - mavsumiy mehnat faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4) tasodifiy migratsiya - boshqa hududlarga vaqtincha borish bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki sodir bo'lmaydi, bu ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga asoslanadi. Mehnat migratsiyasining iqtisodiy vazifasi butun mamlakat bo'ylab mehnat resurslarini samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga talab va taklif nisbatining muvofiqlashtirilishidir. Ushbu vazifani amalga oshirish natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Mehnat migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholining turmush darajasini yaxshilash, inson hayotining ijtimoiy hayotdagi o'rni va mavqeini yanada oshirishdan iborat.

YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq foydalanilmaslik ishsizlikda namoyon bo'ladi.

Makroiqtisodiy tahlilda mehnat resurslari emas balki ishchi kuchi kategoriyasidan ko'proq foydalaniladi.

Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat bozorida boshqa resurslar bozori singari talab va taklif qonuni amal qiladi. Ishchi kuchining bahosi hisoblangan real ish haqi hajmi oshsa ishchi kuchiga bo'lgan talab qisqaradi, agar real ish haqi hajmi kamaysa ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi, ishchi kuchi taklifi esa kamayadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorining ishchi kuchi taklifi miqdoridan kam bo'lishi ishsizlikni keltirib chiqaradi.

Bandlikning Keyns nazariyasi, uning asoschisi Jon Maynard Keyns nomi bilan atalgan, rivojlangan bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish uchun

eng muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Uning "Foizlar va pul va bandlikning umumiy nazariyasi" kitobining nashr etilishi iqtisodiy fanning yangi sohasi – makroiqtisodiyotga asos soldi. Ushbu asar orqali u va uning tarafdorlari beqaror kapitalistik iqtisodiyot g'oyasi va uni davlat tomonidan tartibga solish zarurati bilan birlashtirilgan yo'nalishni shakllantirdi. Keynsning asosiy modeli statistik bo'lib, u qisqa muddatli davrda barcha iqtisodiy jarayonlarni ko'rib chiqdi. Ushbu modeldagi barcha asosiy kategoriyalar, masalan, ishlab chiqarish - vaqt o'tishi bilan o'zgarmadi. Ushbu yondashuv 30-yillardagi depressiv iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq edi. O'sha davrda uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va iqtisodiy dinamikaning muammosi birinchi o'rinda emas edi. Birinchi navbatda to'liq bandlikka qanday qilib tezda o'tish, ishsizlikni qanday tugatish, foydalanilmayotgan quvvatlarning mavjudligi va tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarish masalasi turar edi.

Iqtisodiyotni to'liq o'zini o'zi boshqarish qarorlarini belgilab bergan bandlikning klassik nazariyasi, 30-yillarda barcha savollarga javob bera olmadi, barcha ijtimoiy ziddiyatlarni hal qila olmadi. Ko'chalarda minglab qashshoq va nochor ahvoldagi insonlar bor edi, 1920-1930 yillar inqirozi tufayli kelib chiqqan to'liq ish bilan ta'minlashning klassik tushunchasiga to'g'ri kelmaydigan ochlik va vayronagarchiliklar mavjud edi. O'sha paytda odamlarni qiziqtirgan savollariga javob beradigan odam topildi va bu kishi J.M.Keyns edi. U o'z ishida bandlikning klassik nazariyasini tanqid qildi va qisqa vaqt ichida iqtisodiyot siklik ishsizlik bilan ajralib turishini ko'rsatdi va bundan faqat iqtisodiyotni tartibga solish uchun davlat dastaklaridan faol foydalangan holda qutulish mumkinligini isbotladi. Nima uchun tizim o'zini mustaqil va avtomatik ravishda "tuzatmaydi"? Keynsning ta'kidlashicha, u kelajakdagi iste'mol tovarlariga bo'lgan samarali talab bilan jamg'arma bir xil emasligida sodir bo'ladi. Va ishsizlarning ishlashga tayyorligi o'z-o'zidan hozirgi iste'mol tovarlariga bo'lgan samarali talabga aylanmaydi.

Ish bilan ta'minlashning monetaristik nazariyasi. Monetarizm bir qator nazariy va uslubiy asoslarga asoslanadi: pulning miqdoriy nazariyasi, A.Marshalning nisbiy narxi nazariyasi, L.Valras tomonidan bozor muvozanati

nazariyasi, Fillips egri chiziqlari kontseptsiyasining qisqa muddatli varianti, Keynesian ISTD modellari (investitsiyalar - jamg'arma - ishchi kuchi - pul), neopozitizm - asos iqtisodiy jarayonlarni o'rganish metodikasi kabilardir.

60-yillarning oxirida M.Fridmen mavjud o'zgarishlarga asoslanib pullarning miqdoriy nazariyasini isloh qildi (I.Fisherning tranzaksion varianti, naqd pul qoldiqlarining Kembrij varianti, I.Fisher va K.Snayderning foydali varianti). Uning asosiy g'oyasi pul massasidagi o'zgarishlarning narx darajasiga bevosita ta'sirini tan olishdir. Fridmenning fikriga ko'ra, "pul narx dinamikasi uchun muhimdir" va yanada muhimi, "bu pul bozori holatiga yoki qarz berish shartlariga ta'sir qiladigan foizlar emas, balki pul miqdoridir".

Miqdoriy nazariyaning monetaristik variantini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1) miqdoriy nazariya, avvalambor, pulga talab nazariyasi bo'lib, u ishlab chiqarish, pul daromadi yoki narxlar darajasi nazariyasi emas;

2) iqtisodiy agentlar va mulk egalari uchun pul aktivlarning turlaridan biri, boylikka egalik qilish shaklidir;

3) iqtisodiy subyektlar tomonidan pulga bo'lgan talabni tahlil qilish, maishiy xizmatlarga bo'lgan talabni tahlil qilish bilan rasmiy ravishda bir xil.

Ushbu talqin shuni ko'rsatadiki, monetaristlar pulni kapital sifatida va pulni pul sifatida ajratmaydilar. Kapital yalpi pul aktivlari yig'indisi sifatida qaraladi.

Pulning miqdoriy nazariyasining monetaristik variantida narxlar darajasining kutilayotgan o'zgarishi iqtisodiy agentlar ixtiyoridagi pul zaxiralari va boshqa moliyaviy aktivlar hajmiga ta'sir qiluvchi omil sifatida muhim o'rin tutadi.

Miqdoriy nazariyaning o'z variantiga asoslanib, monetaristlar uni ishlab chiqarish bilan bog'laydilar. Pul ishlab chiqarish dinamikasi ular uchun ishlab chiqarish jarayonidagi tebranishlarni tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etganligi sababli, pul-kredit siyosati iqtisodiyotni tartibga solishning eng samarali vositasi ekanligi to'g'risida xulosa chiqarildi.

Monetarizmning asosiy qoidalaridan biri, uning asosida uning vakillari iqtisodiy siklni tushuntirishning o'z variantini tuzadilar, bu pul real daromad,

bandlik va narxlarning umumiy darajasini o'zgartirishda o'ta muhim rol o'ynaydi. Ular pul miqdorining o'sish sur'ati, nominal daromadning o'sish sur'atlari o'rtasida bog'liqlik borligini va pul massasining tez o'sishi bilan nominal daromad ham tez o'sib boradi va aksincha deb ta'kidlaydilar. Pul massasining o'zgarishi ham narx darajasiga, ham ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiladi (cheklangan davr ichida).

Bundan kelib chiqadiki, pulning miqdoriy nazariyasining monetaristik variantasi pul talabini boshqarish funksiyasini va u orqali iqtisodiy jarayonlarni bajaradi. Pulning favqulodda roli to'g'risidagi taklifga asoslanib, hamda kapitalistik iqtisodiyot o'zini o'zi boshqarish orqali muvozanatga erishishga qodir bo'lgan barqaror tizimdir, degan fikrga asoslanib, monetaristlar o'zlarining iqtisodiy siklining modelini quradilar, bunda pul massasidagi o'zgarishlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ishbilarmonlik siklining monetaristik nazariyasining asosiy elementlari quyidagilardan iborat: pulning miqdoriy nazariyasining modernizatsiya qilingan varianti, nominal daromad tushunchasi, pulning biznes jarayonlariga ta'sirini ko'rsatish uchun ishlab chiqarilgan uzatuvchi mexanizmidir.

T.Meyer va K.Bruner ta'kidlaganidek, uzatuvchi mexanizm modelida "pul kuchlari" ustun rol o'ynaydi, ular pul va narxlarni hisobga olishadi.

Pul tizimi quyidagicha ishlaydi. Pulga bo'lgan talabning kattaligi turli xil muqobil kapital qo'yilmalarni optimallashtirish natijasidir va har xil aktivlarning mavjud yoki kutilayotgan nisbiy narxlariga bog'liq. Kapital qo'yilmalarning mumkin bo'lgan barcha obyektlari bo'yicha chegaraviy daromad miqdori tenglashganda, eng maqbul ko'rsatkichga erishiladi. Chegaraviy daromadlar teng bo'lmagan taqdirda, iqtisodiy subyektlar katta daromad keltirishi mumkin bo'lgan aktivlar ulushini ko'paytirish yoki kamroq rentabellikga ega bo'lgan investitsiya obyektlarini kamaytirish orqali o'zlarining aktivlari tarkibini o'zgartiradilar. Binobarin, iqtisodiy muhitdagi tebranishlar nisbiy narxlarning o'zgarishiga olib keladi, ya'ni boshqa tovarlarning narxlari bilan bog'liq bo'lgan tovarlarning narxi

va turli xil aktivlarga kapital qo'yilmalarning rentabelligining o'zgarishiga olib keladi.

Ushbu sxemada pulga talabning eng muhim belgilovchisi bu nominal daromadning qiymati bo'lib, u o'z navbatida pul talabi va taklifiga bog'liqdir. Sxema bunda yopilmasligi uchun, pul massasi miqdori modeldan tashqarida (ekzogen ravishda) aniqlanishi taklif etiladi. Monetaristlar nominal daromadlar pul nazariyasining "talab qilinadigan pul miqdorini to'liq va bir zumda to'g'rilash" haqidagi eng muhim qoidalaridan biriga asoslanib, shuningdek, L.Valsning neoklassik muvozanat modelidan foydalangan holda monetaristlar nominal daromad miqdori pul aylanishi tezligiga bog'liq degan xulosaga pulning aniqlangan ekzogen taklifidan kelib chiqqan holda pulga bo'lgan talabning o'zgarishi tufayli kelishdi. Shu asosda yana bir xulosaga kelinadiki, pul massasini o'zgartirish orqali nominal daromadning kerakli o'zgarishiga erishish mumkin.

Federal rezerv tizimi tomonidan belgilangan nominal pul miqdoridagi o'zgarishlar, deb hisoblaydi M.Fridman, qisqa muddatda ishlab chiqarish va ish bilan ta'minlashga, uzoq muddatda narxlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kitobda "AQShning pul tizimi. 1867-1960 yillarda" M.Fridman va A.Shvarts pul massasi o'zgarishi va iqtisodiy faoliyatning sikli tebranishlari o'rtasidagi bog'liqlikning yuqori barqarorligini qayd etadilar.

Elementlari pul va narxlar bo'lgan "uzatish mexanizmi" ning pul sxemasini ingliz iqtisodchisi P.Braunin juda aniq ta'riflagan. Ish haqi bozordagi ishchi kuchiga talab va taklifning nisbati bilan belgilanadi degan taxminga asoslanib, iqtisodiy agentlar ishlab chiqarish hajmiga ta'sir o'tkazish uchun o'zlarining pulga bo'lgan talablarini o'zlarining takliflariga moslashtiradilar. Daromad hajmi, shuningdek, pul talabi va taklifiga bog'liq holda amalga oshiriladi. Bandlik haqiqiy ish haqi darajasi bilan belgilanadi va narxlarning mutlaq darajasi pul massasiga bog'liq emas. Ushbu sxema bo'yicha to'liq ish bilan ta'minlash, deydi P.Braunin, faqat ish haqini pasaytirish hisobiga amalga oshiriladi. Binobarin, monetaristlar o'rtasidagi barcha iqtisodiy tebranishlar pul massasining o'zgarishi bilan bog'liq. Ushbu sxemada ishlab chiqarish hajmining muvozanatdan har qanday og'ishi

pulga bo'lgan talab va ularning taklifini to'g'rilash yo'li bilan yo'q qilinadi, shuning uchun monetaristlarning pulni tartibga solishga sodiqligi aniq.

Monetaristik nazariyani tadqiqotchilari unda to'rtta asosiy guruhni ajratadilar: ortodoksal (izchil), ratsional kutishlar kontseptsiyasi tarafdorlari, gradualistlar va pragmatistlar. Ularning orasidagi farqni ajratishga imkon beradigan asosiy narsa uchta ko'rinishdan iborat: narxlarning egiluvchanligi darajasi; uzatish mexanizmi faoliyatining mohiyati; ratsional kutishlarning tabiati.

Ortodoksal monetaristlar M.Fridman va R.Seldenni makroiqtisodiy tartibga solish muxoliflari bo'lgan oqilona munosabatlar tarafdorlari (o'ng monetaristlar), ular xarakatlanishdagi barcha muammolarni iqtisodiy siyosatdagi barcha xatolarda deb ayblaydi.

D.Leyder boshchiligidagi pragmatistlar yoki chap qanot monetaristlari monetaristik oqim Ortodoksal iqtisodchilari va keynschilar o'rtasida oraliq pozitsiyani egallaydilar. "Pul konstitutsiyasi" talablaridan kelib chiqib, ular byudjetni defitsit bilan moliyalashtirish uchun davlat kreditlaridan foydalanishga imkon beradi. Davlat tomonidan tartibga solinadigan pul qoidalari to'plami iqtisodiy siyosatning ayrim shakllariga ruxsat beruvchi yoki taqiqlovchi qonunchilik hujjatlari tizimiga o'xshaydi; shuning uchun uning nomi – "pul konstitutsiyasi"dir.

Monetaristik pul konstitutsiyasiga muvofiq, pul massasidagi oylik o'zgarishlarning yig'indisi pul massasining oldindan belgilangan yillik o'sish sur'atiga teng bo'lishi kerak, har yili taxminan 5%. Monetaristlarning fikriga ko'ra, davlatning boshqa maqsadlaridan kelib chiqadigan yoki kelishilgan chegaralardan chiqib ketadigan o'zgarishlar mutlaqo qabul qilinishi mumkin emas, chunki ular muqarrar ravishda inflyatsiya va ishsizlikning o'sishiga olib keladi.

9.4 Mehnat bozori. Ish kuchi taklifi va unga talab. Bandlik multiplikatori

Mehnat bozori bozor iqtisodiyotining ajralmas qismidir. Bu mehnat resurslari harakatining ijtimoiy-iqtisodiy shakli, iqtisodiy tizimga ishchi kuchini kiritish usuli. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishchi kuchini baholash va optimallashtirish uchun qulay bo'lgan tovar vazifasini bajaradi. Mehnat bozori xaridorlar (ish

beruvchilar), sotuvchilar (mehnat egalari) va infratuzilma o'rtasidagi munosabatlar tizimi bilan tavsiflanadi.

Mehnat bozorining xususiyatlariga o'tishdan oldin, ushbu bozorda asosiy va maxsus tovar bo'lgan ishchi kuchining qiymati va foydaliligi (nafliligi) haqida to'xtash kerak.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini etarli darajada qondirish uchun, balki ishchi kuchining takror ishlab chiqarish jarayonlarini ta'minlash, sifatini yaxshilash va uning oilasini boqish uchun zarur bo'lgan hayotdagi barcha tovarlarning qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi har xil omillar ta'sirida ko'tarilishi yoki pasayishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchan ko'rsatkichdir. Mehnat narxini oshiradigan bir qator omillar quyidagilardir: ish kunining uzaytirilishi, mehnat intensivligining oshishi; turli tabiiy va tarixiy sharoitlar, fan va texnika taraqqiyoti, o'qitish va kasbiy bilimlarni olish xarajatlarining oshishi va boshqalar. Ishchi kuchi tannarxini pasaytiradigan asosiy omil bu ishlab chiqarish sohasida mehnat unumdorligini oshirishdir. Bu ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qondiradigan yashash vositalarining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kuchi tovarining foydaliligi kapital egasining foydaga bo'lgan ehtiyojini qondirish qobiliyati orqali namoyon bo'ladi, mehnat jarayonida o'z qiymatidan ortiqcha mahsulot qiymatini yaratadi.

Mehnat bozorining asosiy subyektlari: o'ziga xos shakl va tuzilishga ega bo'lgan ishchi va ish beruvchi. Ular vositachilar tomonidan to'ldiriladi.

Boshqa har qanday bozorda bo'lgani kabi, mehnat bozori ham ikki qarama-qarshi tomon - talab va taklif o'rtasida o'zaro ta'sir qiladi. Mehnatga talab - bu ish beruvchilarning ma'lum kasb va malakali ishchilar uchun mehnat xizmatlariga bo'lgan ehtiyojining to'lov qobiliyatidir. U quyidagilar bilan belgilanadi:

- 1) ijtimoiy ishlab chiqarishning tuzilishi;
- 2) rivojlanish darajasi va ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibi ko'lami;
- 3) ijtimoiy ishlab chiqarishning hukmron shakllari;
- 4) ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi;

5) ilmiy-texnika taraqqiyoti darajasi va milliy iqtisodiyotning ular bilan to'liq ta'minlanganligi;

6) milliy iqtisodiyotning o'sish va rivojlanish sur'atlari.

Ishchi kuchiga talab - bu ma'lum haq evaziga ishlashni xoxlovchilar va banlikka muxtoj kishilarning miqdori (ular - bitiruvchilar; ishdan bo'shatilgan; ilgari ishlamagan yoki uy ishi bilan shug'ullanmagan)

U quyidagilar bilan belgilanadi:

1) ish haqining o'rtacha darajasi;

2) aholi soni va umumiy demografik vaziyat;

3) mehnat bozorining professional tarkibi (bu ma'lum kasblarning ko'pligi yoki yetishmasligi);

4) aholining harakatchanligi;

5) aholining etnik, diniy, madaniy, psixologik xususiyatlari;

6) soliq tizimi, madaniyat va din, kasaba uyushmalarining kuchi, ishsizlarga yordam miqdori, bolalarni parvarish qilish.

Mehnat bozoridagi muvozanat ishchi kuchiga talab va taklif teng bo'lganda o'rnatiladi.

Talab va taklif egri chiziqlarining kesishish nuqtasi, ishchi kuchiga bo'lgan talab uning taklifiga teng, ya'ni mehnat bozori muvozanat holatida. Ushbu nuqta to'liq bandlik ham deb ataladi. Egri chiziqning yuqori qismi, bozorda ishchi kuchining ortiqchaligini, pastki qismi esa – tanqisligini ifodalaydi.

Agar ish haqi darajasi muvozanat darajasidan yuqori bo'lsa, ishchi kuchi taklifi uning talabidan oshib ketadi. Bunday vaziyatda to'liq ish joyidan chetga chiqish kuzatiladi, o'z ishini yuqori maoshga sotmoqchi bo'lgan har bir kishi uchun ish joylari yetarli emas. Ortiqchalik, ya'ni ishsizlik paydo bo'ladi.

Muvozanat bilan taqqoslaganda ish haqi stavkasi pasaygan taqdirda, mehnat bozoridagi talab taklifdan oshib ketadi. Natijada, kam ish haqini olishga tayyor ishchilar yetishmasligi sababli to'ldirilmagan ish o'rinlari yaratiladi

Ushbu ikkala holat ham barqaror tura olmaydi, ular to'liq ish bilan bandlik holatini tiklash yo'nalishi bo'yicha bozor mexanizmi tomonidan tuzatiladi.

Klassik nazariyaga muvofiq real ish haqi talab va taklifning tengligiga mos keladi, boshqa har qanday darajadagi ish haqi ortiqcha ishchi kuchi yoki taklifga olib keladi.

Keyns nazariyasi klassikaga mos ravishda ish kuchiga talab real ish haqiga bog'liq degan fikrga qo'shildi va ishchi kuchi taklifini tahlil qilishda uy xo'jaliklari real emas, balki nominal ish haqiga e'tibor berishlari ta'kidlandi. Shuning uchun klassiklardan farqli o'laroq, ular to'liq ish joyini tiklashdan oldin, nominal ish haqini qisqartirish siyosatini tavsiya qildilar. Keyns tovar va xizmatlar narxlarini oshirish orqali real ish haqini kamaytirish zarurligini aytdi.

Keyns nazariyasidan asosiy xulosa; mehnat bozoridagi muvozanat holatiga, shuningdek, ishsizlar sharoitida ham erishish mumkin.

9.5 Ishsizlik turlari va ish bilan to'la bandlilik. Ishsizlikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari. Ouken qonuni

Ishsizlar – bu, ishchi kuchining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va faol ish qidirayotgan aholidir.

Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud: *Friktsion ishsizlik*. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchi kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan ish yoki turar joylarni o'zgartirish, o'quv yurtlarini tugatish va shuningdek, boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kerakli hisoblanadi.

Tarkibiy ishsizlik. Tarkibiy ishsizlar guruhiga ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi natijasida ishchi kuchiga talab tarkibining o'zgarishi natijasida ishsiz qolganlar kiradi. Unga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, yangi kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlari kiradi. Friktsion ishsizlik bilan tarkibiy ishsizlikning asosiy farqi shundaki, birinchisida, ma'lum malaka va tajriba mavjud bo'ladi va undan foydalanib, ish joylarini tezroq topib olishadi, ikkinchisida esa, ishchi kuchi darhol va tezroq ish joylarini topa olmaydi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo'lgan yalpi talabning kamayishini, shunga muvofiq, yalpi

tatalabning kamayishini, va oqibatda aholining ish bilan bandligi qisqarishi va ishsizlikning o'sishini bildiradi.

To'la ish bilan bandlik ishchi kuchining 100 foiz ish bilan ta'minlanganligini bildirmaydi. Aksincha, friksion va strukturali ishsizlik ilojsiz hol bo'lganligini hisobga olsak, biz mutlaq to'la ish bilan bandlilikka erishib bo'lmasligini tushunamiz.

Agarda davriy ishsizlik bo'lmasa, u holda to'la ish bilan bandlilikka erishiladi. To'la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo'sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina erishish mumkin. Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik yig'indisiga teng bo'ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u iqtisodiy vaziyat, qonun va milliy an'analar bilan bog'liq holda o'zgarib turadi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Umumiy holda ishchi kuchi ish bilan band va faol ish qidirib yurgan ishsizlarga bo'linadi. **Ishsizlik darajasi** deb ishsizlarni ishchi kuchi soniga nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar soni} / \text{ishchi kuchi soni}) \times 100$$

Barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanish yoki ishsizlikning tabiiy darajasi holatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmini iqtisodiyotning **ishlab chiqarish potentsiali** deb ataladi. Mamlakatning ishlab chiqarish potentsiali potentsial YaIM ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida mamlakat o'z iqtisodiy potentsialini to'liq ishga solmasdan, yaratilgan haqiqiy YaIM hajmi (Y_h) potentsial YaIM (Y_p) hajmidan ortda qoladi. Ya'ni YaIMning uzilishi (Y_{uz}) ro'y beradi.

$$Y_{uz} = \frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \cdot 100 .$$

Potentsial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanilgan sharoitda mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Potentsial YaIM*ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo'q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasining oshishi natijasida iqtisodiyot potentsial YaIM hajmini ololmaydi. Shu sababli mamlakat miqyosida ishsizlikni uning tabiiy darajasida saqlash va tartibga solish iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM uzilishi shuncha ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham potentsial hajmdagi YaIM* haqiqiy YaIM dan katta bo'ladi.

Ishsizlik darajasi va YaIM uzilishi o'rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik holda isbotlab bergan. Shuning uchun bu qonun, ***OUKEN*** qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya'ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa milliy iqtisodiyot YaIMni ikki yarim foizga kam yaratadi. YaMMning pastroq darajasi o'z navbatida, ishlab chiqarishda qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo'lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsienti deb atalgan bu koeffitsient miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig'ida deb hisoblanadi.

Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\mathbf{Yuz} = -2,5(\mathbf{u} - \mathbf{u}^*),$$

bu yerda: $\mathbf{u}^*$ – ishsizlikning tabiiy darajasi;

$\mathbf{u}$ – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaMM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonunini formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

$$\frac{Y_h - Y_p}{U_p} \mathbf{100} = -\beta(\mathbf{u} - \mathbf{u}^*).$$

Ouken qonuni izohlagan miqdoriy bog'liqlikning teskari jihatiga e'tibor qaratamiz. Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki YaIMning 2-3 foizga o'sishi davriy ishsizlik darajasini 1 foizga qisqarishini keltirib chiqarmas ekan. Ya'ni dastlabki 1 foizlik iqtisodiy o'sish fan-texnika taraqqiyoti natijasida resurslardan foydalanish samaradorligi hisobiga erishilishi mumkin, shuningdek bu paytda aholi sonining ko'payishi ham ishsizlik soninining pasaymasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki 2-3 foizdan yuqori bo'lgan har 2-3 foiz iqtisodiy o'sish esa davriy ishsizlikni 1 foizga qisqarishini keltirib chiqaradi. Demak 1foizlik davriy ishsizlikni tugatish uchun yillik 4-6 foizlik iqtisodiy o'sish ta'minlanishi kerak. ko'payishi ham ishsizlik soninining pasaymasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki 2-3 foizdan yuqori bo'lgan har 2-3 foiz iqtisodiy o'sish esa davriy ishsizlikni 1 foizga qisqarishini keltirib chiqaradi. Demak 1foizlik davriy ishsizlikni tugatish uchun yillik 4-6 foizlik iqtisodiy o'sish ta'minlanishi kerak.

9.6 Inflyatsiya sabablari, mohiyati, hisoblanishi, turlari va darajasi

Inflyatsiya (lotincha inflatio - shishish, bo'rtish, taranglashish) – ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflyatsiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur'ati qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotga xavfli ta'siri shunchalik katta bo'ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o'tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaning iqtisodiyotga ta'siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog'liq.

Ammo inflyatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo'lib tursa, ba'zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo'llanildi. Inflyatsiyaning atamasi muomaladagi qog'oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko'payib ketishi holatini izohlangan. Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflyatsiya pul muomalasi

qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to'liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo'lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo'lsa byudjet taqchilligi va qo'shimcha pul chiqarish yo'li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko'paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari inflyatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o'sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o'ssa, yoki yalpi talab ko'paygani holda o'zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko'tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo'shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo'ladi.

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o'sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflyatsiya namoyon bo'lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valyuta kururlarining o'zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o'zgarishi;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflyatsiya baho indeksleri - deflyator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi *inflyatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati)* deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflyatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\pi = \frac{P - P - 1}{P - 1},$$

bunda: π – yillik inflyatsiya sur'ati;

P - joriy yilning narxlar indeksi;

P-1 - o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflyatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflyatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

$$\text{Baholar ikki martaga jshishi uchun zarur yillar soni} = \frac{70}{\pi}$$

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, $(70:7 = 10)$.

Real YaMM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflyatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflyatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflyatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarmligining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xom ashyo resurlarini shu o'zgarmlas bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish

haqini oshirishni talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to'la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zaxiralarni ishlab chiqarishga ertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflyatsiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo'ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo'lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Jami taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o'sishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xomashyo va yoqilg'i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflyatsiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta'sir qiladi. Taklif mexanizmi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko'payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, taklif inflyatsiyasi o'z-o'zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo'shimcha o'sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o'sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflyatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko'rish zarur bo'ladi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo'ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta'minlanmagan o'sishi aholi qo'lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi, ya'ni, uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko'paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo'lsa, unda

aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo'ldi. Chunki, narxlarning o'sishi aholi pul daromadlarining o'sishidan yuqori bo'lgan (30% - 50% - 20%).

Inflyatsiyani real daromadlar darajasiga ta'siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog'liq. **Kutilayotgan inflyatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflyatsiyaning u oloyotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajavsini saqlab qolish chorasini ko'radi.

Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$i = r + \pi_{kut}$, bu erda i -nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; π_{kut} -kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Inflyatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$r = \frac{i - \pi_{kut}}{1 - \pi_{kut}}$$

Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. Shuningdek kutilmagan inflyatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflyatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflyatsiya bir-biri bilan qo'shib ketadi. Masalan, talab inflyatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan inflyatsiya darajasini e'tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflyatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik oxir-oqibat giperinflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflyatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflyatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi. Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflyatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflyatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflyatsiyaning rasmiy mezonini amerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan. F.Kegan

giperinflyatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan. Giperinflyatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funktsiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag'lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar-moddiy boyliklari jamg'arishga yo'naltiriladi.

9.7 Inflyatsiyaning ijtimoiy oqibatlari. Inflyatsiyaga qarshi siyosatning mohiyati, vositalari

Pulni qadrsizlanishi uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lib, lekin "inflyatsiya" (shishiruvchi) atamasi 1862-1965 yillarda AQShda Shimoliy va Janub o'rtasidagi kurash paytida birinchi marta ishlatilgan. Pulning kelib chiqishi to'g'risida gap ketganda, pul nima uchun juda mashhurligi, uning qiymati qanaqaligi haqida gap borgan edi, zamonaviy pullarning qadr-qimmati uning nisbiy kamligi bilan izohlanadi - agar ular boshqa tovarlar singari juda ko'p bo'lsa va ular shunchalik qulay bo'lsa, unda bizning pulga bo'lgan munosabatimiz o'rinli bo'lar edi. Shu munosabat bilan inflyatsiyaning eng an'anaviy va ommabop ta'rifini berish mumkin - qadrsizlanayotgan qog'oz pullar bilan pul muomalasini to'ldirish.

Monetarizm tenglamasidan ($MV = PQ$) inflyatsiya tovar narxlarining o'sishi orqali o'zini namoyon qiladi: $M = PQ/V$ Ammo, inflyatsiya narxlarning ko'tarilishi orqali namoyon bo'lsa-da, bu faqat monetar hodisa bilan cheklanmaydi va bizning inflyatsiya ta'rifimiz to'liq emas. Bu ijtimoiy ishlab chiqarishning eng xilma-xil sohalarida ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklar natijasida vujudga kelgan hodisa. Bugungi kunda inflyatsiya dunyoning ko'plab mamlakatlarida eng dolzarb iqtisodiy muammolardan biri hisoblanadi. Inflyatsiya so'zi salbiy hodisalar bilan bog'liq bo'lsa-da, ammo tarixda inflyatsiyaning afzalliklariga ega bo'lganiga ko'plab misollarni keltirish mumkin: inflyatsiya, narxlarning uzluksiz o'sishiga olib keladi, bozor mexanizmining zanjirli reaksiyasini keltirib chiqaradi, tovar bozorlarida jonlanishni rag'batlantiradi, ishbilarmonlik faolligining oshishiga, ishlab chiqarishning kengayishiga va ish bilan ta'minlashga olib keladi. Ammo bu

ta'sirlar qisqa muddatli bo'lib, uzoq vaqt davomida hech qanday ijobiy narsa bermaydi, ular hatto betaraf emas, balki jiddiy iqtisodiy va ijtimoiy zararlarni keltirib chiqaradi. Umuman olganda, inflyatsiya bu mutlaqo salbiy hodisadir. Shu bilan birga, ushbu kasallik davolanmaydi, chunki zamonaviy iqtisodiyot inflyatsion xarakterga ega.

Nazariy jihatdan inflyatsiyasiz iqtisodiyot quyidagi hollarda mumkin:

1) davlat byudjetining doimiy muvozanati (har yili atigi 8-10 mamlakat byudjetini defitsitsiz holatga keltiradi);

2) markaziy bank tomonidan iqtisodiyotni muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori bilan ta'minlash;

3) bugungi kunda haqiqiy bo'lmagan pul massasini tartibga solish bo'yicha davlat monopoliyasini yo'q qilish; investitsiyalar va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatni saqlash;

4) daromadlarni taqsimlashda davlatning aralashmasligi;

5) inflyatsion iqtisodiyotga ega mamlakatda yashovchi odamlar inflyatsion kutishlardan xoliligi, ya'ni sog'lom bozor psixologiyasi.

Ko'rib turganingizdek, ushbu qoidalarining hech biri amalda amalga oshirilmaydi va shuning uchun inflyatsiyaga qarshi kurash muayyan davr uchun siyosiy dastur emas, balki davlatning cheksiz, kundalik vazifasi, uning doimiy vazifasidir. Yana bir bor eslatib o'tamizki, inflyatsiya davolanib bo'lmaydigan kasallik bo'lib, barcha mamlakatlar uni nazorat qilishni o'rgangan.

Inflyatsiya sabablari nimada? Inflyatsiya pul bozorida paydo bo'lganligi sababli, biz uning ildizlarini pul muomalasining deformatsiyalaridan qidiramiz. Xususan, inflyatsiya Markaziy bank, birinchi navbatda, ortiqcha pul massasini muomalaga majburlab, noto'g'ri pul-kredit siyosatini olib borganida yuzaga keladi. Markaziy bank tovarlarning ko'proq oqimiga xizmat ko'rsatish, ichki qarzlarga xizmat ko'rsatish, qisqa muddatli tartibga solish va h.k.lar uchun yetarlicha pul chiqarishi kerak.

Ammo bu har doim ham shunday emas. Ko'pincha, davlat tomonidan asossiz pul-kredit siyosati olib boriladigan holatlar mavjud (ishlab chiqarishni qo'llab-

quvvatlaydi, byudjet kamomadini yo'q qilishga harakat qiladi). Mavjud muammolarni tezda hal qilish uchun hukumat Markaziy bankni ham jalb qiladi va u, o'z navbatida, iqtisodiyotni inflyatsiyadan himoya qilish o'rniga, uni keraksiz valyuta bilan to'ldiradi va inflyatsiyani tezlashishiga hissa qo'shadi.

Ikkinchidan, davlat xarajatlari uning daromadlaridan oshib ketganda ham inflyatsiya muqarrardir. Agar byudjetda kamomad bo'lsa, uni qanday moliyalashtirishingizdan qat'iy nazar inflyatsiyani oldini olish mumkin emas. Ammo uning o'sish sur'ati ko'p jihatdan ushbu defitsitni qanday bartaraf etishga bog'liq. Agar bu bosmaxona yordamida sodir bo'lsa, defitsit faqat o'sib boradi. Agar davlat chet ellik tadbirkorlarga kredit ajratsa, yanada samarali bo'ladi. 80-yillarning o'rtalarida R.Reygan ma'muriyati aynan shu tarzda kamomadni moliyalashtirdi, xorijiy manbalardan qariyb 100 milliard dollar qazib oldi, bu davlat byudjeti taqchilligining deyarli yarmiga teng edi.

Inflyatsiya, uchinchidan, harbiylashtirish jarayoni bo'lgan joyda ham sodir bo'lmoqda. Harbiy-sanoat kompleksining haddan tashqari o'sib borayotgan miqyosi inflyatsiyaning sezilarli ta'sirining paydo bo'lishiga olib keladi:

- harbiy iqtisodiyot yanada maqbul ravishda foydalanish mumkin bo'lgan moddiy, intellektual va boshqa resurslarni o'zlashtirmoqda - tinchliksevar mahsulotlar ishlab chiqarish o'rniga;

- vujudga kelgan nomutanosibliklar natijasida fuqarolik ishlab chiqarishni rivojlantirish, eskirgan uskunalarni almashtirish qiyinlashadi, bu tovar ta'minoti hajmi va dinamikasiga salbiy ta'sir qiladi va bozorlarning nomutanosibliigi talab foydasiga yuzaga keladi;

- iste'mol bozorida mudofaa sohasida ishlaydiganlar faqat xaridorlar rovida harakat qilishadi, talabga javob beradi, ammo taklifning ko'payishiga hissa qo'shmaydi.

Bularning barchasi iqtisodiyotni demilitarizatsiya (xarbiylashtirishdan chiqarish) qilish va konversiya jarayonlarini kuchaytirish zarurligi ta'kidlaydi.

To'rtinchidan, monopoliya inflyatsiya ta'sirining kuchayishi jarayoniga ham ta'sir qiladi. Bozorda ustun mavqeni saqlab qolish uchun monopoliyalar yuqori

narxlarni o'rnatishga va ushlab turishga, ishlab chiqarish hajmini saqlab qolishga harakat qiladi va shu bilan inflyatsiyani tezlashtirilishini harakatga keltiradi.

Bundan tashqari, inflyatsiya nafaqat ichki sabablarga bog'liq, balki, beshinchidan, uni "import qilish" mumkin. Bu inflyatsiyani jahon savdosi kanallari orqali o'tkazilishini anglatadi, qachonki ba'zi manbalarga jahon narxlarining ko'tarilishi zanjir bo'ylab narxlarning o'sishiga olib keladi.

Oltinchidan, inflyatsion kutishlar orqali inflyatsiya "qo'llab-quvvatlanadi". Inflyatsion kutishlarning iqtisodiyotga ta'siri mexanizmi quyidagicha: odamlar tovar va xizmatlar narxlarining uzoq vaqt ko'tarilishiga duch kelib, kelgusida foydalanish uchun ularni sotib olishni boshlaydilar, shu bilan birga yuqori daromadlarni talab qiladilar. Natijada iste'molchilar talabi taklifdan oshib boradi va narxlar ko'tarila boshlaydi.

Inflyatsiyaning oqibatlari. Inflyatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari juda murakkab va xilma-xildir. Inflyatsiyaning birinchi qurbonlari iste'molchilar bo'lib, ularning turmush darajasi pasayadi. Bu turli shakllarda bo'ladi.

1. Ulardan biri bu shaxsiy jamg'armalarning haqiqiy qiymatining pasayishi. Agar odamlar o'zlarining jamg'armalarini naqd pulda ushlab tursalar, har safar narxlar ko'tarilganda ularning sotib olish qobiliyati pasayadi. Aktsiyadorlar inflyatsiyaga kamroq zarar ko'radilar. Eng kam zarar, o'z mablag'larini ko'chmas mulk va moddiy boyliklarga qo'yishga muvaffaq bo'lganlar tomonidan ko'radilar. Kredit beradigan kredit tashkilotlari ham zarar ko'radi.

2. Inflyatsiya sharoitida aholining real daromadlari pasayadi, ya'ni inflyatsiya aholi farovonligiga birdaniga ikki yo'nalishda salbiy ta'sir ko'rsatadi: joriy iste'mol va jamg'arma orqali.

Inflyatsion soliqqa tortish samarasining ta'siri hayot sifatining yomonlashishiga yordam beradi. U faqat progressiv soliqlar mavjud bo'lgan joyda o'zini namoyon qiladi. Agar ochiq inflyatsiya bo'lsa, tartibga solinadigan pul kompensatsiyasini oladigan soliq to'lovchi ortib borayotgan nominal daromad egasiga aylanadi. Ammo bu uni soliq to'lovchilarning bir guruhidan ikkinchisiga ko'chiradi, u o'z daromadining katta qismini davlatga beradi va soliqlardan keyin

qolgan summa, uning sotib olish qobiliyatiga ko'ra, inflyatsiya boshlangunga qadar past bo'ladi.

3. Inflyatsiyaning ajralmas hamrohi bu aholining tez ijtimoiy tabaqalanishi, mulkiy tengsizlikni kuchayishi. Inflyatsiyaga qarshi choralar yordamida davlatning tengsizlikni kamaytirishga urinishi yangi adolatsizliklarga olib keladi. Bunday to'lovlar odatda tanlab olinadi va asosan kambag'allarga mo'ljallangan bo'lib, natijada aholining eng katta va faol qismi - o'rta sinf zarar ko'radi, ularning manfaatlari buzilishi xavfsiz emas.

4. Inflyatsiya nafaqat odamlarning farovonligiga, balki ishlab chiqarishga ham salbiy ta'sir qiladi. Tovar tanqisligi bizni iste'mol tovarlarini normal taqsimlanishiga majbur qiladi. Bunday me'yorlarni mehnat samaradorligi bilan bog'lash mumkin emas va bu iqtisodiy manfaatlarni, keyin iqtisodiy samaradorlikni yo'q qiladi.

5. Inflyatsiya oqibatlariga narxlar tizimi buzilganligi kiradi. Ular real bo'lmagan darajada ko'tarilib, kapital qo'yilmalar haqida noto'g'ri ma'lumot bera boshlaydi. Shuning uchun tarmoq va mintaqaviy nomutanosibliklarning muqarrardir.

6. Yuqorida inflyatsiya davrida narxlar nominal daromadlarga qaraganda tezroq ko'tarilishi aytilgan edi. Agar siz bunga tadbirkorlarning ko'zi bilan qarasangiz, ular uchun qo'shimcha ishchi kuchi, xom ashyo sotib olish va yangi uskunalar olish foydasiz bo'lib qoladi. Natijada, ITPni oldini oladi.

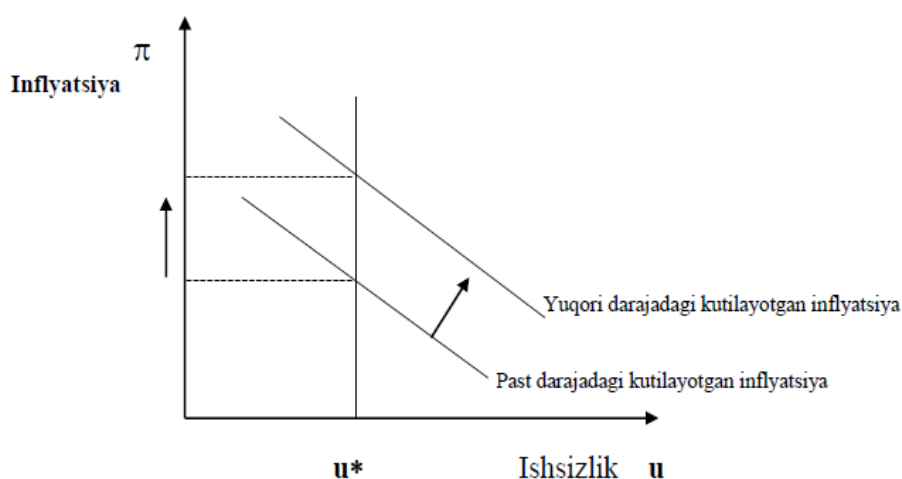
7. Shuni ham hisobga olaylikki, ochiq inflyatsiya sharoitida inflyatsion soliqqa tortish, bu biznesni rivojlantirishga sarmoya kiritishi mumkin bo'lgan foydaning bir qismini olib qo'yadi, samaradorlikni oshirishga xalaqit beradi.

8. Nihoyat, faol inflyatsiya davrida, iqtisodiy rivojlanishning umuman sekinlashishi kuzatilmoqda: narxlar va xarajatlarning harakatini taxmin qilish deyarli mumkin emasligi sababli, tadbirkorlar uzoq muddatli qoplash davri bilan katta kapital xarajatlaridan voz kechishni afzal ko'rishadi.

9.8 Inflyasiya va ishsizlik. Fillips egri chizig'i. Inflyasiya sur'ati va ishsizlik darajasi o'rtasidagi optimal mutanosiblik

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potentsial darajaga yaqinlashgan shariotda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflyatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflyatsiyasi ro'y beradi..

Ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va *Fillips egri chizig'i* (9.8.1-rasm) deb ataladi.

9.8.1-rasm. Fillips egri chizig'i

Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'lig'likni xarakterlaydi.

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflyatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflyatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflyatsiyaning sur'atiga bog'liq.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflyatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflyatsiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon,$$

bu yerda π - inflyatsiyaning haqiqiy darajasi;

π_{kut} - inflyatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon \quad - \text{ talab inflyatsiyasi};$$

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent;

ε - tashqi baho shoki (taklif inflyatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YAIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} - \beta(u - u^*) + \varepsilon.$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinish turibdiki, haqiqiy inflyatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

9.9 O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotidagi inflyatsiya jarayonlari va inflyatsiyaga qarshi siyosatni xususiyatlari

Inflyatsiyaning salbiy oqibatlari barcha mamlakatlar hukumatlarini inflyatsiyaga qarshi choralarini qo'llashga majbur qilmoqda. Inflyatsiyani engish uchun davlat to'liq kuch bilan harakat qilishi kerak. Inflyatsiyani mo'jizaviy davolash usullari mavjud emas va ushbu choralarning butun arsenalini ikki qismga bo'lish mumkin: inflyatsiyaga qarshi strategiya ma'lumki, uzoq muddatli tabiat kuchlari va usullarini birlashtiradi; nisbatan qisqa vaqt ichida natijalarni kutish mumkin bo'lgan inflyatsiyaga qarshi taktika mavjud.

Inflyatsiyaga qarshi strategiyaning eng muhim vazifalaridan biri bu inflyatsiyaga qarshi kutishlarni o'chirishdir. Bu quyidagilarni talab qiladi:

- tovarlarning miqdori va sifatining oshishi, narxlarning pasayishi yoki ularning pasayishi bilan kechadigan bozor mexanizmini kuchaytirish. Ushbu vazifani bajarish uchun hukumatni nazoratsiz inflyatsiyani yo'q qilish yo'nalishini qat'iy bajarish kerak. Ular "yaxshi" hukumatga emas, balki o'zining qat'iyligi va inflyatsiyaga qarshi turish qobiliyatini isbotlagan kuchli hukumatga ishonadilar;

- Inflyatsiyaga qarshi strategiyaning yana bir ajralmas tarkibiy qismi bu uzoq muddatli pul-kredit siyosati. Buning uchun pul massasining o'sishiga yillik qat'iy cheklovlar joriy etiladi. Shuningdek, kreditlarni qimmatga tushiradigan banklararo foizlar tizimi, majburiy zaxiralar stavkasi va qimmatli qog'ozlar bozorida hukumat qarzi bilan operatsiyalar;

- navbatdagi strategik vazifa - byudjet kamomadini to'liq bartaraf etish istiqbollari bilan kamaytirish. Buning uchun ilmiy-texnik taraqqiyotni rag'batlantirish va ishlab chiqarishni qayta qurish zarur; iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlarga investitsiya oqimlarini yo'naltirish, iqtisodiyotni demilitarizatsiya qilish;

- milliy valyuta kursining o'sishi inflyatsiyaga qarshi vosita sifatida ham qo'llanilishi mumkin. Bu import qilinadigan tovarlar va xizmatlar narxlarining pasayishiga olib keladi, shuning uchun narxlarning umumiy darajasini pasaytiradi. Ammo import narxlarining pasayish tendentsiyasi eksport narxlarining ko'tarilishiga olib keladi va mamlakat uchun jahon bozoriga chiqish tobora qiyinlashib boradi.

Bu inflyatsiyaga qarshi strategiyaning asosiy xususiyatlari. Chunki ular uzoq muddatga mo'ljallangan, keyin inflyatsiyani vaqtincha pasaytirish uchun favqulodda choralar talab etiladi. Bu taktik choralar bo'lib, ular hech qanday strategiyaning almashtirilmagani kerak. Gap iqtisodiyotga qasddan ta'sir o'tkazish to'g'risida, uni yanada radikal choralarga tayyorlash uchun mo'ljallangan.

Taktik tadbirlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- korxonalarni imtiyozli soliqqa tortish. Korxonalarda ishlab chiqarishni

kengaytirish uchun ko'proq mablag 'bo'ladi va shu bilan ta'minot ko'payadi;

- davlat mulkini xususiylashtirish, buning natijasida davlat daromadlari ko'payadi va xarajatlari kamayadi. Bundan tashqari, xususiylashtirilgan korxonalarda aktsiyalar paydo bo'lishi inflyatsiya talabining bir qismini yo'naltiradi;

- iste'mol tovarlarini ommaviy olib kirish va davlat strategik zaxiralarini qisman sotish;

- jamg'arma tezligini oshirish va ularning likvidlik darajasini pasaytirish. Buning uchun hukumat depozitlar bo'yicha foizlarni oshirish to'g'risida g'amxo'rlik qilishi kerak va u inflyatsiya darajasidan kam bo'lmasligi kerak;

- davlat zayomlari bo'yicha foizlarning oshishi, keyinchalik bankka pul o'tkazmaydigan shaxslar davlat zayomlarini sotib olishga qiziqish bildiradilar;

- musodara qilish pul islohoti. Biroq, bu inflyatsiyaning ildizlari va mexanizmiga hech qanday aloqasi yo'q va uni qisqa vaqt ichida kamaytirishi mumkin. Musodara qiluvchi islohotlar kamdan-kam hollarda amalga oshiriladi: odatda urushdan keyin va boshqa yirik ijtimoiy-siyosiy kataklizmlar.

Narxlarning ko'tarilishi haqida gapirganda, men bunday hodisani qayd etmoqchiman. Siz inflyatsiya natijasida narxlar osongina ko'tarilib ketishiga, ammo inflyatsiyaga qarshi choralar natijasida yoki talab qisqa vaqtga pasayganda narxlar tushmasligiga e'tibor qaratdingiz. Ushbu hodisa "ratchet effect" deb nomlanadi.

Qanday aniq choralarni qo'llash kerakligini bilish uchun inflyatsiya darajasi qanday aniqlanadi? Buning uchun narxlar indeksidan foydalaniladi:

$$NI = \frac{IB_{joriy\ yil} - IB_{bazis\ yil}}{IB_{bazis\ yil}} \cdot 100\% .$$

"70 qoidasi" deb nomlangan narsa, inflyatsiyani miqdoriy aniqlashning yana bir usulini beradi. Aniqrog'i, narxlar darajasini ikki baravar oshirish uchun qancha yil ketishini hisoblab chiqadi. Siz faqat 70 raqamini yillik inflyatsiya darajasiga bo'lishingiz kerak. Masalan, $70: 10\% = 7$ yil, ya'ni. 7 yil ichida narxlar ikki

baravarga oshadi. Haqiqiy Yalpi milliy mahsulot necha yilga ko'payishini bilish uchun "70-qoida" ham qo'llaniladi.

2020 yilda O'zbekistonda narxlarning umumiy o'sishi 11,1 foizni tashkil etdi. Bandlik darajasi va ishlab chiqarish hajmining eng oddiy Keyns modeli shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotda inflyatsiya yoki ishsizlik paydo bo'lishi mumkin va bu bir vaqtning o'zida sodir bo'lishi mumkin emas, bu o'tgan asrning 70-yillaridan oldin sodir bo'lgan.

50-60-yillarda o'tkazilgan. Tadqiqotlar inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasdiqladi, bu yuqorida keltirilgan Filipp egri chizig'i orqali ko'rsatilgan, bu inflyatsiya va ishsizlik o'rtasida teskari bog'liqlik borligini ko'rsatadi.

Ushbu teskari munosabatni nima tushuntiradi? Birinchidan, mehnat bozoridagi nomutanosiblik. Jamiyat to'liq ish bilan ta'minlangan bo'lsa ham, ishlab chiqarish tarmoqlari, ishchi kuchiga talab yuqori bo'lgan hududlar mavjud bo'lib, bu tabiiy ravishda ish haqining oshishiga olib keladi, bu esa xarajatlar va narxlarni anglatadi. Ikkinchidan, bozordagi monopol hokimiyat. Ta'kidlanishicha, kasaba uyushmalari va yirik ishbilarmonlar narxlar va ish haqining oshishiga nisbatan monopol hokimiyatga ega. Vaziyat to'liq ish bilan band bo'lishiga yaqinlashganda kasaba uyushmalari ish haqini oshirishni talab qiladilar, chunki tadbirkorlar uchun malakali ishchi kuchini olish tobora qiyinlashib bormoqda (u boshqa sohalarda ish bilan ta'minlanadi). Shunday qilib, firmalar qimmatroq ish tashlashlardan qo'rqib, yuqori narxlar orqali xaridorlarga xarajatlar yukini yuklash orqali kasaba uyushma talablarini qondirishga kirishadilar. 70-80 yillardagi voqealar ushbu holatga zid edi. Ushbu davrda iqtisodiyot bir vaqtning o'zida inflyatsiya va ishsizlikning o'sishini boshdan kechirdi, bu stagflyatsiya deb nomlandi. Bunga ta'minotning bir qator shoklari yoki narx shoklari sabab bo'ldi:

1) ushbu davrda OPEK mamlakatlari neft narxlarini to'rt baravar oshirdilar, bu esa barcha tovarlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini keskin oshirdi;

2) katta tanqisliklar mavjud Osiyo va sobiq Sovet Ittifoqidagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari. Bu defitsit bo'lmagan mamlakatlarning qishloq xo'jaligi

mahsulotlarini importini keskin oshirdi. Natijada, ushbu mamlakatlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish pasayib ketdi va uning narxi keskin ko'tarildi. Bu shuni anglatadiki, oziq-ovqat va tabiiy tolalarni ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlari foydalanadigan qishloq xo'jaligi xom ashyosining narxi ham oshdi. Narxlarning ko'tarilishi narxlarning oshishiga olib keldi va hokazo;

3) 1971-74 yillarda. xalqaro savdo va moliya balansining yaxshiroq bo'lishiga erishish uchun dollar qiymati pasaytirildi. Bu shuni anglatadiki, masalan, Amerika importi qimmatlashadi va natijada import qilinadigan mahsulotlar narxi ko'tariladi;

4) 1971-74 yillarda. R. Reygan ma'muriyati narxlar va ish haqi darajasi ustidan nazorat o'rnatdi. Nazorat bekor qilingandan so'ng, tadbirkorlar nazorat paytida ko'rgan zararlarini qoplash maqsadida narxlarni ko'tarishdi;

5) 70-yillarda inflyatsiya kutilgan edi (bu Vetnam urushi natijasi edi). Shu sababli, ishchilar jamoaviy shartnomalarga narxlarning ko'tarilishini qoplash uchun talablarni kiritishni boshladilar. Aksariyat ish beruvchilar xarajatlarni narxlarga o'tkazish uchun ishchilarning ish haqini oshirish to'g'risidagi talablarini qondirishdi. Va bu narxlarning ko'tarilishiga olib keldi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
2. Ishsizlikning qanday turlari mavjud? Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tushunchalariga tavsif bering.
4. Ouken qonuning mohiyatini tushuntirib bering.
5. Inflyatsiyaning mohiyati faqatgina muomaladagi pul massasining ortiqchaligi bilan izohlanishi to'g'rimi?
6. Inflyatsiyani tushuntirib berishga keynchilarning va neoklassiklarning yondoshuvlari qanday farq qiladi?
7. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari qanday?
8. Talab inflyatsiyasi qanday sodir bo'ladi?
9. Taklif inflyatsiyasiga izoh bering?

10.Fillips egri chizig'i qaysi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi?
Bu bog'liqlik qanday tavsiflanadi?

10. DAVLAT TOMONIDAN IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH

10.1 Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat ishtroki tavsifi va darajasini o'zgarishi

Zamonaviy iqtisodiy tizimlar mohiyatan aralashdir. Turli davrlarda hukumat va bozor har qanday jamiyat oldida turgan asosiy vazifalarni bajarishni o'zaro taqsimlaydilar va turli xil iqtisodiy tizimlar bir-biridan ushbu vazifalarning bajarilish nisbati bilan ajralib turadi.

Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi muammolari bo'yicha turli xil iqtisodiy maktablar o'rtasida uzoq yillik ilmiy tortishuvlar mavjud, ammo ularning hech biri davlat aralashuvini to'liq inkor etmaydi. Nizolar faqat aralashuvning chegaralari va shakllari haqida boradi.

Davlatning roli ahamiyatsiz bo'lgan davrlar ham bo'lgan. XX asrning 30-yillarida tub inqilob sodir bo'ldi: davlat iqtisodiyotga aralashuvi doirasini sezilarli darajada kengaytirdi va tizimli makroiqtisodiy tartibga solishni boshladi.

Iqtisodiyotni tartibga solish bu- tabiiy, moddiy, mehnat, moliyaviy, intellektual va boshqa resurslarni jamiyatning hozirgi bosqichdagi ehtiyojlariga muvofiq taqsimlash mexanizmlari va jarayonlari to'plamidir.

Iqtisodiyotni tartibga solishning turli xil modellari mavjud.

Klassik tartibga solish nazariyasi (o'zini o'zi boshqarish) – unin vakillari A.Smit va D.Rikardolar (XVIII-asrning ikkinchi yarmi - XIX-asr boshlari) Iqtisodiy jarayonlarning asosiy regulyatori bozor mexanizmidir. U resurslarni taqsimotini samarali tartibga soluvdi, avtomatik ravishda bozor muvozanatini o'rnatadi (talab va taklif o'rtasida), hukumatning iqtisodiyotga aralashuvi minimallashtiradi.

Keynschilik konsepsiyasi (XX asrning 30-yillari) - davlat iqtisodiyotga faol aralashishi kerak, chunki erkin bozorda haqiqatan ham iqtisodiyotning inqirozdan chiqishini ta'minlaydigan mexanizmlar mavjud emas. Shu bilan birga, Jon Keyns

kapitalistik inqirozlarning sababi tovarlarning haddan tashqari ko'p ishlab chiqarilishi bo'lganligi sababli, talabni oshirish uchun davlat bozorga ta'sir qilishi kerak deb hisoblagan. U bir nechta vositalarni taklif qildi. Bular moslashuvchan pul-kredit siyosati, faol fiskal siyosat va to'g'ridan-to'g'ri hukumat ish o'rinlarini yaratish vositalaridir..

Neoklassik model erkin raqobat va tabiiylik, iqtisodiy, xususan ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligining ustunligiga asoslangan. Neoklassik yo'nalishga ko'ra, tashqi tuzatish choralari faqat erkin raqobat qonunlarining ishlashiga to'sqinlik qiladigan to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi kerak, shuning uchun davlat aralashuvi tashqi muvozanatga hech qanday tashqi yordamisiz erisha oladigan tabiiy o'zini o'zi tartibga soluvchi qonunlari bilan bozorni cheklamasligi kerak. Dinamik muvozanat barqaror emas deb ta'kidlaydigan va iqtisodiy jarayonlarga davlatning bevosita aralashuvi zarurligi to'g'risida xulosa chiqaradigan neoklassik nazariya bilan Keyns konsepsiyasining farqi shunda.

Neoklassik, neoliberal, neokonservativ yo'nalish nazariyalari (monetarizm, ratsional kutishlar nazariyasi, "taklif iqtisodiyoti" nazariyasi va boshqalar) davlatning jamiyatning iqtisodiy hayotiga aralashuvi zarurligini tan oladi, ammo uni minimal darajaga tushirib, davlat ta'sirining bilvosita (egri) usullariga keng e'tibor qaratadi.

Monetaristlarning neoklassik nazariyasi. Neokonservativ modelning nazariy asosini iqtisodiy fikrning neoklassik yo'nalishi kontseptsiyasi tashkil etdi (Irving Fisher, Milton Fridman). Davlat tomonidan tartibga solinadigan modelni o'zgartirish talab orqali takror ishlab chiqarishga ta'sir qilishdan voz kyechish va uning o'rniga taklifga bilvosita ta'sir choralari qo'llashdan iborat edi.

Ratsional kutishlar nazariyasi - bu iqtisodiyotni barqarorlashtirish bo'yicha hukumat choralari samarasiz ekanligini ta'kidlaydigan neoklassik nazariyadir. Buning sababi tadbirkorlik subyektlari (tadbirkorlar, iste'molchilar, yollangan ishchilar) axborotni qabul qilish va tahlil qilish orqali, davlatning iqtisodiy siyosatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlarini tushunadilar va o'zlari

uchun maqbul qarorlarni qabul qilishadi (ularning farovonligini maksimal darajada oshiradigan yechimlar).

“Taklif iqtisodiyoti” nazariyasi neoliberal iqtisodiy nazariya bo‘lib, u Keynschilikdan farqli o‘laroq taklifni rag‘batlantirishga yordam beradi, shuningdek ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish, soliqlarni kamaytirish, investitsion tadbirkorlikni rag‘batlantirish, ijtimoiy nafaqalarni kamaytirish va h.k.lar asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv imkoniyati ma‘lum bir iqtisodiy rivojlanish darajasiga, ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasiga erishish bilan paydo bo‘ladi.

Ma‘lumki, bozor ko‘p narsani hal qila oladi: ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilarning manfaatlarini bir-biriga bog‘lab, bir-biriga e‘tiborini qaratib, kelishgan holda harakat qilishga majbur qiladi va bu tabiiy ravishda sodir bo‘ladi. Faqat tovarlarni sotadiganlar uchun xaridorlarning to‘lov qobiliyatini qondirish foydali bo‘ladi.

Bozor mexanizmi, shuningdek, fan va texnika yutuqlarini rivojlantirishni, xarajatlarni kamaytirishni, sifatni yaxshilashni va tovar va xizmatlar sonining doimiy o‘shishini rag‘batlantiradi. Bu narxlarni sarmoyalar va resurslarni qaerga yo‘naltirishni ko‘rsatadigan va ularni samarali taqsimlashni kafolatlaydigan axborot tizimiga aylantiradi. Shu bilan birga, bozor kerakli darajada ishlashga qodir bo‘lmaganlarni shafqatsiz rad etadi.

Bunday vaziyatda davlat ishlamayapti degan fikr tug‘uladimi? Bunday emas. Erkin raqobatning mavhum sharoitida ham, davlat ishtirokisiz hal qilib bo‘lmaydigan muammolar mavjud. Bu qanday muammolar?

Birinchidan, erkin tadbirkorlik tizimi iqtisodiyotni zarur miqdordagi pul bilan ta‘minlay olmaydi (so‘m, rubl, dollar, evro.). Zamonaviy sharoitda faqat davlat pul chiqaradi va yaqin kelajakda ushbu masala bo‘yicha o‘z pozitsiyalaridan voz kechmaydi.

Ikkinchidan, yuqorida aytib o‘tilganidek, bozor faqat to‘lovga qodir ehtiyojga javob beradi. Ammo aniq pul o‘lchoviga ega bo‘lmagan ehtiyojlar haqida nima

deyish mumkin? Iqtisodiyotda bunday ehtiyojlarni qondiradigan tovarlar va xizmatlar ijtimoiy ne'matlar. Ijtimoiy ne'matlar individual foydalaniladigan ne'matlardan quyidagicha farq qiladi: individual foydalaniladigan ne'matlar bo'linadi, ya'ni ular muvozanatli bozor narxini to'laydigan tomonidan qabul qilinadi. Ijtimoiy ne'matlar bo'linmaydi va individual xaridorlarga sotilishi mumkin emas. Masalan, milliy mudofaa, huquqni muhofaza qilish, ko'cha yoritgichlari, ilm-fan asoslari va boshqalar. Ijtimoiy ne'matlardan hech qanday ishlab chiqarish xarajatlarisiz bahramand bo'lish mumkin. Ammo ular qandaydir tarzda to'lanishi kerak. Aytaylik, davlat ijtimoiy ne'matlarni moliyalashtirish miqdorini, byudjet xarajatlari miqdoribilan aniqlaydi. Uni iste'molchilar o'rtasida qanday tarqatish mumkin? Buning uchun kimdan va qancha pul olish kerak? Davlat narxlarni o'zi belgilaydi, soliq to'lovchilar esa to'laydilar.

Soliqlar miqdori to'g'risida savol tug'iladi. Ko'rinib turibdiki, odamlar ushbu imtiyozlarning barchasini teng darajada olishlari mumkin va keyin ular ham xuddi shunday to'lashlari kerak, ya'ni yagona soliq stavkasi bo'lishi kerak. Ammo bu holda, kam daromadli odamlar zarar ko'radi, chunki ular ko'proq yo'qotishlarga duch kelishadi. Aslida qanday bo'lishi kerak? Ehtimol, boylardan ko'proq, kambag'allardan kamroq olish adolatli bo'lishi mumkin. Bu erda biz soliq solishning progressiv ko'lami haqida gapiramiz, uning yordamida daromadni taqsimlashdagi tengsizlikni u yoki bu darajada olib tashlash mumkin. Bunday tizim ko'plab mamlakatlarda mavjud va u o'zini oqlaydi.

Uchinchidan, tashqi ta'sir deb ataladigan narsalarni davlat tomonidan tartibga solish zarur. Bozorda atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmi mavjud emas: masalan, kimyo korxonalarini va go'shtni qayta ishlash zavodlari ixtiyoriy ravishda tozalash inshootlarini qurmaydilar, balki chiqindilarini yaqin atrofdan oqib o'tadigan daryolarga yuvadilar, natijada suvdagi jonzorlar qiriladi, baliqchilar va cho'miluvchilar azoblanadi.

Bunday hollarda davlat nima qiladi? Ushbu muammolarni qonunchilik vositalari bilan tartibga solishga, korxonalarini tozalash inshootlarini qurishga majburlashga yoki bunday korxonalaridan yuqori soliqlarni undirishga harakat

qiladi. Zamonaviy sharoitda davlat yuqoridagi barcha funktsiyalarni bajaradi, ammo bundan tashqari, sof bozor taqsimoti ishlab chiqarish vositalarining mavjudligidan qat'i nazar, farovonlik standartini ta'minlaydigan daromad olish huquqini umuman kafolatlamaydi.

Bozor mexanizmi ilm-fan va texnologiya sohasidagi strategik yutuqlarni, iqtisodiyotning chuqur tarkibiy o'zgarishlarini mustaqil ravishda ta'minlay olmasligi, uzoq muddatli qoplash muddatlari, yuqori tavakkalchilik darajasi va kelajakdagi rentabellik darajasining noaniqligi bilan katta hajmdagi investitsiyalarni amalga oshira olmasligi bilan ham davlat tomonidan tartibga solish zarurati kelib chiqadi. Bunday vaziyatlarda davlat biznesga yordamga keladi. Uning ishtiroki ilmiy-texnik taraqqiyotni, investitsiya va tarkibiy siyosatni rag'batlantirishda, ayniqsa uzoq muddatli xorijiy investitsiyalar rejalashtirilganida namoyon bo'ladi.

Va nihoyat, bozor iqtisodiyoti monopoliya, inflyatsiya va ishbilarmonlik faoliyatini pasayish kabi iqtisodiy kasalliklarga qarshi ichki immunitetga ega emas.

Yuqoridagilar, davlatning sof raqobat tizimiga aralashuvining maksimal chegaralaridir. Agar ushbu chegara kengaysa, unda bozor jarayonlari deformatsiyalanadi, ishlab chiqarish samaradorligi pasayadi va iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish zarurati paydo bo'ladi.

Bozor sharoitida davlatning o'rni haqidagi turli xil tushunchalarga asoslangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati iqtisodiyotni ko'tarilishga, so'ngra turli davrlarda va har xil sharoitlarda tanazzulga olib keladi. Tabiiyki, inqiroz vaqtida qo'llanilgan iqtisodiy siyosat tanqid qilinadi va iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish zarurati tug'iladi.

Haqiqatdan ham, bozor iqtisodiyot oldida turgan muammolarni engishga qodir emas.

Bozor mexanizmining afzalliklari ham, kamchiliklari ham mavjud.

Uning afzalliklari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy demokratiya - iste'molchilar va xaridorlarning tanlov erkinligi va harakatlari (ular qaror qabul qilishda, bitimlar tuzishda mustaqil);

- resurslarni samarali taqsimlash;

- egiluvchanlik, o'zgaruvchan sharoitlarga yuqori moslashuvchanlik, har xil ehtiyojlarni qondirish, tovar va xizmatlar sifatini oshirish, muvozanatsizliklarni tezda to'g'irlash qobiliyati.

Bozor tizimining kamchiliklari

1. Bozor monopolistik tendentsiyalarga qarshi tura olmaydi. Bozor sharoitida monopolistik tuzilmalar paydo bo'lishi muqarrar ravishda raqobat erkinligini cheklaydi. Nazorat qilinmaydigan bozor muhiti bilan monopoliyalar shakllanadi va mustahkamlanadi va natijada bozor ishtirokchilarining cheklangan doirasi - monopolistlar uchun asossiz imtiyozlar yaratiladi. Monopolistlar o'ta yuqori narxlarni ushlab turish uchun ishlab chiqarishni sun'iy ravishda qisqartirishdi. Bu, masalan, monopoliyadagi xom ashyo mahsulotlari, elektr energiyasi, transport narxlarini tartibga solish zarurligini keltirib chiqaradi.

Bozorni ijtimoiy mahsulotlar ("ijtimoiy tovarlar") ishlab chiqarish qiziqitirmaydi va qodir emas. Ushbu tovarlar umuman bozor tomonidan ishlab chiqarilmaydi yoki yetarli miqdorda yetkazib berilmaydi

10.2 Davlatning iqtisodiy vazifalari. Davlat tomonidan tartibga solish subyektlari va obyektlari

Iqtisodiyot davlat tomonidan ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan tartibga solinadi.

Ma'muriy usullar antimonopol tadbirlar, majburiy standartlarni o'rnatish, tadbirkorlik faoliyatini litsenziyalash va subyektlarini ro'yxatga olish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy usullarga davlat ijtimoiy ta'minoti, minimal ish haqini o'rnatish, ishsizlik nafaqalarini berish kabilarni kiradi.

Iqtisodiy usullar byudjetdan moliyalashtirish, davlat xaridi, davlat sektori faoliyati kabi to'g'ridan-to'g'ri usullarni va byudjet-soliq hamda pul-kredit siyosatidan iborat bevosita tartibga solish usullarini o'z ichiga oladi.

Davlat byudjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki byudjet siyosati tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, baholar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o'rnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

Davlat tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subventsiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Subsidiyalar – bu, pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan ko'rsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qo'yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar kirsas, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari ko'rinishida himoya qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat byudjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad solig'i to'laydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq to'laydilar. Shu kabi juda ko'p mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan butun makroiqtisodiy vaziyatga ta'sir ko'rsatadi. Soliqlarni o'zgartirish orqali investitsiyalar va jamg'armalar rag'batlantiriladi.

Pul-kredit siyosati mamlakatda pul massasini tartibga solishga qaratilgan va uning asosiy vazifasi baholar va real milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishiga mos keladigan pul massasini ta'minlashdan iborat. Bu siyosatning asosiy vositasi Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan hisob stavkasini tartibga solish, tijorat banklarining majburiy ravishda Markaziy bankda saqlaydigan zaxiralari

normasini o'zgartirish, qimmatli qog'ozlar bo'yicha ochiq bozordagi operatsiyalarni yo'lga qo'yish va shuningdek, boshqa tadbirlardir.

Iqtisodiyotni tartibga solish vositalaridan yana biri davlat tomonidan iqtisodiyot kelajagini oldindan taxminlash (prognozlash) va uni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish hamda hayotga tatbiq etish hisoblanadi. Davlat byurtmasiga asosan uzoq va qisqa muddatlarga mo'ljallangan prognozlar tuziladi. Prognozlarda resurslar, texnologiya, ichki bozor hajmi va tarkibi, eksport va import, davlat xarajatlari, ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar, matematik modellar asosida hisob-kitob qilinadi va iqtisodiyotning qaysi yo'nalishda rivojlanishi aniqlanadi.

10.3 Iqtisodiyotga davlat aralashuvining shakllari va usullari

Davlatning mamlakat iqtisodiy hayotidagi o'rni uning funksiyalari orqali namoyon bo'ladi. Davlatning iqtisodiy funksiyalari juda ko'p va ular xilma-xildir. Eng muhimlarini ko'rib chiqaylik:

1. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati

Bozorning o'zini o'zi boshqarish tizimiga davlat aralashuvining navbatdagi muhim sababi bu raqobat, kapitalning kontsentratsiyasi va markazlashish qonunlaridan kelib chiqqan holda bozorning monopoliyalashuvining muqarrar tendentsiyasidir. Monopollashtirish oqibatlarining noaniqligi, bir tomondan, narxlarning oshishi, xarajatlar, ishlab chiqarish hajmining pasayishi, resurslar va daromadlarning mantiqsiz taqsimlanishi, ba'zi hollarda ilmiy-texnik taraqqiyotga qarshi immunitet bo'lsa, boshqa tomondan, iqtisodiy tejamkorlik, ilmiy tadqiqotlarga qiziqish va ikkinchisining moliyaviy imkoniyatlari, monopoliyalar faoliyatini baholash qobiliyati tufayli xarajatlarni kamaytirish hisoblanadi. Monopoliya iqtisodiy tizim uchun vayronagarchilik darajasida bo'lib, u raqobatni rivojlantirish, yangi korxonalar yaratishda ko'maklashish, ochiq iqtisodiyot siyosatini amalga oshirish orqali monopol faoliyatni (narxlarni tartibga solish, firmalarning bo'linishi) qonunchilikda cheklash va bostirish orqali davlat ta'siri obyektiga aylanadi.

Monopol hokimiyatning ijtimoiy xarajatlari davlatni monopoliyalar faoliyatini tartibga solishga majbur qiladi.

Monopoliyaga qarshi siyosat - bu firmalarning monopol hokimiyatini cheklash orqali raqobatni kuchaytirish va himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi.

Monopoliyaga qarshi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari qatoriga quyidagilar kiradi:

- to'g'ridan-to'g'ri narxlarni tartibga solish. Monopolist mahsulotlariga davlat tomonidan ruxsat etilgan maksimal narxlarning belgilanishi bozor talabi egri chizig'ining o'zgarishiga olib keladi.

- monopoliyaga qarshi davlat tomonidan tartibga solishning yana bir shakli bu soliqqa tortishdir. Monopoliyalar bo'yicha mavjud bo'lgan barcha soliqlarning batafsil tavsifiga o'tmasdan, monopol firma xatti-harakatlariga ikki turdagi soliqlarning ta'sirini ko'rib chiqamiz:

a) tovar bo'yicha, mahsulot ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan stavka orqali, umumiy miqdor esa mahsulot ishlab chiqarish hajmi bilan belgilanadi;

b) emissiya bo'yicha, ishlab chiqarish hajmidan qat'i nazar, bir martalik yig'im orqali belgilanadi;

- tabiiy monopoliyalarni tartibga solish.

- raqobatni qo'llab-quvvatlash.

Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar va sotuvchilarning talab va taklif qarorlari bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni anglatadiki, individual ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar faqat xaridorlarning xohishlariga moslasha oladilar. Faqat bozor tizimi irodasiga bo'ysungan raqobatdosh ishlab chiqaruvchilar foyda olishlari va o'z pozitsiyalarini mustahkamlashlari mumkin; bozor qonunlarini buzganlarning ko'pini zarar va oxir-oqibat bankrotlik kutadi. Raqobat sharoitida xaridorlar egasi, bozor ularning agenti, korxonalar esa ularning xizmatkori.

- raqobatni himoya qilish (monopoliyaga qarshi siyosat).

Raqobat bozor iqtisodiyotining unsurlaridan biridir. Ammo bozor sharoitida u monopoliyaga aylanib, bozor mexanizmi u bilan kurashishga qodir emas. Bozor

monopoliyalashuvining oqibatlari iqtisodiy rivojlanishdagi pasayish va turg'unlikdir. Shu sababli, davlat XIX asr oxiridan boshlab AQShda 1890 yilda qabul qilingan (Sherman qonuni) xususiy monopoliyaga qarshi kurashni boshladi.

Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati yirik ishlab chiqarishga qarshi emas, balki o'z faoliyatida raqobat kurashini xom ashyo, materiallar va ularni amalga oshirish kanallarini olib qo'yib yo'q qiladiganlarga qarshi qaratilgan. Bozorni taqsimlash va monopol narxlarni belgilash bo'yicha shartnomalar tuzish va boshqalar.

Monopoliyaga qarshi siyosat quyidagi cheklovlarni nazarda tutadi:

- bozorni aniq monopollashtirish (biron bir korporatsiya o'z mahsulotining 60 foizidan ko'prog'ini bozorga sotish va 40-50 foizdan ko'prog'ini konsentratsiya qilish huquqiga ega emas).

- narxlarni belgilash (bir nechta kompaniyalar tomonidan ishlab chiqarish va sotish narxlari va hajmlarini belgilash bo'yicha kelishilgan harakatlar taqiqlanadi va boshqa korporatsiyalar aksiyalarining ma'lum bir qismidan ko'prog'iga egalik qila olmaydi:

- kompaniyalarning birlashishi taqiqlanadi, buning natijasida raqobatni yo'q qiladigan yangi kompaniya tuziladi;

- bir-biriga aralashgan direktsiyalar taqiqlanadi (ikkita raqobatchi kompaniya direktorlar kengashining a'zosi bo'la olmaydi);

- narxlarni kamsitish taqiqlanadi (tovarlar hammaga bir xil narxlarda sotilishi kerak);

- bog'langan shartnomalar taqiqlanadi (har qanday mahsulotni sotuvchisi boshqa mahsulotni sotib olishni sotib olish shartiga aylantirmasligi kerak);

- eksklyuziv shartnomalar taqiqlanadi: unda ishlab chiqaruvchidan mahsulot sotib olgan chakana savdo raqobatchisidan shunga o'xshash mahsulotni sotib olmasligi shart.

Raqobat muhitini yaxshilash, tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash maqsadida davlat mulki xususiylashtiriladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish Davlat Mulk qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda

davlat mulkini bevosita bitta xaridorga sotish, investitsiya kitritish majburiyatini olib bepul tassarrufiga berish, bosqichma bosqich bahosini tushirib sotish, aktsionerlashtirish kabi usullar qo'llaniladi.

Agar respublikamizda xususiylashtirishning dastlabki bosqichida uy joy fondi, savdo va maishiy xizmat obyektlari va mahalliy sanort korxonalari xususiylashtirish shaxslarga sotilgan bo'lsa, keyingi bosqichda o'rta va yirikroq korxonalarni aktsionerlashtirish yo'li bilan davlat tasarrufidan chiqarishga kirishildi.

Tadbirkorlikni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab quvvatlash, shuningdek ularning huquqlarini himoya qilish orqali ham amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 5 oktyabrda imzolangan "Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni nazorat qiluvchi organlarning tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvini cheklash, ularning huquqlarini davlat tomonidan qonuniy kafolatlashni kuchaytirishga bir misol bo'ladi.

O'zbekistonda monopoliyaga qarshi siyosat 6.01.2012 yildagi "Raqobat to'g'risida"gi qonun asosida amalga oshiriladi.

2. Bozor iqtisodiyotining samarali ishlashiga yordam beradigan qonunchilik bazasini taqdim etish. Barcha iqtisodiy subyektlar bir xil qoidalar asosida o'ynashini oldindan bilganda, iqtisodiy tizim yanada samarali ishlaydi. Aynan shu "o'yin qoidalari" ma'lum bir sohaga kirish va undan chiqish tartibi davlat tomonidan belgilanadi: qanday qilib shartnomalar, bitimlar tuzish va ularni bajarish: ularning manfaatlarini qanday himoya qilish kerak, ya'ni davlat bozor mexanizmining normal ishlashi uchun sharoit yaratadi.

Hech shubha yo'qki, huquqiy islohotlar bozor islohotlarini boshlayotgan mamlakatlar uchun juda muhimdir, shuning uchun respublikamizda huquq va majburiyatlarni, xo'jalik yurituvchi subyektlarning maqomini belgilaydigan qonunlarning qabul qilinishi juda dolzarbdir. Bunday qonunlar "Mulk to'g'risidagi qonun", "O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida"gi qonun va boshqalardir. Davlatning ushbu funktsiyasiga quyidagilar kiradi:

- 1) xususiy korxonalar tomonidan huquqiy maqom berish;
- 2) xususiy mulk huquqining ta'rifi;
- 3) shartnomalarning bajarilishini ta'minlash;
- 4) korxonalar, resurs yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy "o'yin qoidalari"ni o'rnatish.

Ushbu funktsiyani amalga oshirish jamoat tartibini saqlash uchun politsiya kuchlaridan foydalanish, mahsulotlarning og'irligi va sifatini o'lchash standartlarini joriy etish, tovar va xizmatlar almashinuvini osonlashtiradigan pul tizimini yaratishni o'z ichiga oladi. Ushbu funktsiya sotuvchilardan mahsulotlarning aniq vaznini, ingredientlar va konservantlarning miqdori va turlarini aniq ko'rsatib berishni talab qiladi va yolg'on ma'lumotni joylashtirishni taqiqlaydi.

Daromad taqsimotidagi tengsizlik bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida ham, shu jumladan bizda ham mavjud. Qashshoqlik kabi keskin ijtimoiy muammoni hal etish davlat faoliyatining yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'zlarini yaxshi hayot bilan ta'minlay olmaganlar uchun minimal maoshni qo'llab-quvvatlash, shuningdek (iqtisodiy usullar bilan) kambag'allik chegarasida yashovchilar sonini kamaytirish bilan bog'liq. Aks holda, kambag'al odamlar sonining ko'payishi ijtimoiy portlashlar va jamiyatdagi beqarorlik bilan to'la boshlaydi. Kambag'allar sonini kamaytirish bozor iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy vazifalaridan biridir.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, iste'mol darajasidagi farqlar ishchining o'ziga, mehnatning ichki xususiyatlari va uning sifati bilan bog'liq bo'lmagan omillarga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Avvalo, bunday omillarga quyidagilar kiradi: oilaning kattaligi, oiladagi ishchilar va qaramog'idagi odamlar sonining nisbati, sog'liq holati, geografik va iqlim sharoiti va boshqalar.

Davlat yordam dasturlari kanallari orqali jamiyatning yosh a'zolarini tarbiyalash, keksalar va nogironlarni parvarish qilish, (qisman) ta'lim berish va sog'lig'ini saqlashga bo'lgan ehtiyojlar qondiriladi.

3. Daromad va moddiy boyliklarni qayta taqsimlash.

Yordam dasturlari bo'yicha mablag'larni taqsimlash uchta yo'nalishda amalga oshiriladi:

- birinchi yo'nalish, aholi tomonidan olinadigan daromadlarning bir qismi mehnatga bog'liqligi, lekin shu bilan birga qondirilgan ehtiyojlar hajmi hisobga olinishi bilan tavsiflanadi;

- ikkinchi yo'nalish shundaki, amalga oshirilgan to'lovlar ushbu xodimning ishi bilan hech qanday aloqasi yo'qligi, lekin ehtiyojlarning hajmi hisobga olinishi va bu to'lovlarni qondirish uchun yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Ushbu to'lovlar ko'p bolali ishchilarga, yolg'iz onalarga, ixtisoslashtirilgan davolanish uchun bolalar nafaqalarini, bolalar muassasalarida, maktab-internatlarda bolalarni boqish uchun davlat subsidiyalarini o'z ichiga oladi. Ushbu subsidiyaning miqdori bolalar soniga va ota-onalarning daromad darajasiga bog'liq;

- uchinchi yo'nalishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning asosiy qismi imtiyozlar va xizmatlar ko'rinishida harakat qilib, noishlab chiqarish sohasining tegishli muassasalari orqali bevosita aholiga natura shaklida keladi.

Yordam dasturlari orqali to'lovlar mehnat jarayonining o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablar tufayli kelib chiqadigan daromadlar darajasidagi farqlarni kamaytirishga, shuningdek, mehnat qobiliyatini shakllantirish, shaxsiy rivojlanish, ko'proq narsalarga erishish vazifalari nuqtai nazaridan eng muhim bo'lgan bir qator ehtiyojlarni qondirishga yordam berish uchun mo'ljallangan ya'ni, yuqori ta'lim va madaniy darajalar, arzon sog'liqni saqlash, pensiya ta'minoti va boshqalarga.

10.4 Iqtisodiyotga davlat aralashuvining chegaralari

Makroiqtisodiy tartibga solishning asosiy sabablari nimalardan iborat?

1. Avvalo, davlatning bozor muhitini saqlash va qo'llab-quvvatlashdagi o'rnini tan olinishi kerak. Aynan davlat huquqiy tartibga solish orqali asosiy iqtisodiy subyektlarning "o'yin qoidalari"ning o'rnatilishi va ularga rioya qilinishini ta'minlaydi, mulkdorlarning huquqlarini qonunchilik bilan belgilaydi va himoya qiladi, iqtisodiyotdagi raqobat tamoyillarini saqlashga hissa qo'shadi, adolatsiz

raqobat shakllarini taqib qiladi, iqtisodiy faoliyatning ko'plab jihatlarini tartibga soladi va hokazo.

2. Davlat pul tizimining normal ishlashini ta'minlaydi, bu standartni rad etish sharoitida ayniqsa muhimdir. Bir qarashda, huquqiy tartibga solishda mavjud bo'lgan majburlash elementlari bozor iqtisodiyotining asosi hisoblangan, amalga oshirish erkinligi va xususiy manfaatlarining ustuvorligini cheklaganday ko'rinadi. y Aslida, majburlash tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishning bir usulidir. y bunday majburlash davlat tomonidan barcha yirik iqtisodiy subyektlar va umuman jamiyat manfaatlari uchun amalga oshiriladi. Ammo o'z navbatida, agar davlat boshqaruvi xarajatlari tranzaksiya xarajatlaridan yuqori bo'lib chiqsa, bu davlatning tegishli sohalarni tark etishiga sabab bo'ladi.

3. Iqtisodiyotga davlat aralashuvining yana bir asosli sababi bu ijtimoiy mahsulotlarini ishlab chiqarish zarurati. Ushbu xususiyatlar to'liq qo'llaniladigan sof ijtimoiy ne'matlarga milliy mudofaa, dengiz chiroqlari xizmatlari, ko'cha yoritgichlari va hokazolarni kiritish mumkin. Ba'zi tovarlar eksklyuzivlik (istisno) va raqobatbardoshlik xususiyatlarining qisman yo'qligi bilan ajralib turadi - bular (kvazi ijtimoiy) ne'matlar: jamoat tartibi, jamoat bog'lari, yo'llar va boshqalardir. Ba'zan bu imtiyozlar ta'lim, tibbiyot va madaniyatni o'z ichiga oladi. O'z xususiyatlariga ko'ra, ijtimoiy ne'matlar davlat tomonidan yoki davlatning pudratchilari bo'lgan firmalar tomonidan ishlab chiqariladi va bepul foydalanish uchun byudjet mablag'lari hisobidan ta'minlanadi. Shu bilan birga, tovarlarni ishlab chiqarish hajmini va resurslarning tegishli xarajatlarini aniqlash juda qiyin muammo bo'lib, muvozanat hajmi va narxlarni aniqlashning an'anaviy bozor mexanizmi bu yerda ishlamaydi.

4. Iqtisodiyotni baynalmilallashtirishni kuchaytirish davlatning yana bir makroiqtisodiy vazifani - mamlakatning to'lov balansining muvozanatini keltirib chiqaradi. To'lov balansidagi defitsit ko'plab noqulay vaziyatlarni vujudga keltirishi, milliy iqtisodiyotning ahvolini yomonlashtirishi, tashqi dunyoga bog'liqligini kuchaytirishi va murakkab va og'riqli makroiqtisodiy tuzatishlarni talab qilishi mumkin. Shuning uchun davlat bir qator hollarda tashqi iqtisodiy

siyosatning favqulodda choralariga murojaat qilgan holda mamlakat to'lovlarini qisqa va uzoq muddatli muvozanatlash uchun u yoki bu siyosatni olib boradi.

5. Ijtimoiy taraqqiyotning asosi sifatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish zarurati iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yana bir mumkin bo'lgan sababidir.

Makroiqtisodiy tartibga solishning yuqoridagi sabablari aslida ularning mumkin bo'lgan maqsadlarini belgilaydi va bu maqsadlar nafaqat to'ldiruvchi, balki qarama-qarshi ham bo'lishi mumkin. Bitta maqsadga erishish, iqtisodiyotning boshqa bir yo'nalishdagi ahvoli yomonlashishi bilan birga keladi, masalan, to'liq bandlikni ta'minlash uchun inflyatsiya ko'tarilishi mumkin va aksincha, inflyatsiyaga qarshi kurash bir muncha vaqt iqtisodiy o'sishni unutishni talab qiladi va hokazo. Ushbu o'ziga xos holat iqtisodiy adabiyotda juda aniq – sehrli to'rtburchak nomiga ega bo'ldi. Ushbu to'rtburchakning “burchaklari” quyidagilardir: narxlar barqarorligi, aholining samarali to'liq ish bilan ta'minlanishi, to'lov balansi va iqtisodiy o'sish. Bularning barchasi, albatta, davlat tomonidan iqtisodiyotni samarali tartibga solishni murakkablashtiradi, chunki bu ustuvor maqsadlar va ma'lum qurbonliklarni talab qiladi.

6. Davlat tomonidan tartibga solishning pirovard maqsadi - ijtimoiy-iqtisodiy tizim samaradorligini va fuqarolar farovonligini oshirishga ko'maklashishni ta'kidlash kerak.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan tartibga solish tizimlari juda ko'p va har bir mamlakatda ular o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular ham milliy, ham taraqqiyotning ma'lum bir tarixiy bosqichining xususiyatlarini aks ettiradi.

Odamlarning farovonligi, davlatning o'zi taqdiri, mamlakat jahon bozorida o'z o'rnini egallashi va mustahkamlashi davlat o'z vazifalarini qanday bajarishiga bog'liq. Kambag'allar, nogironlar, nafaqaxo'rlar, yosh bolalar va boshqalarni davlat tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ham juda muhimdir.

10.5 Ijtimoiy tovarlar: tushunchasi, mohiyati va tasnifi

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi.

Birinchidan, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchidan, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlar mahsulotini kafolatlangan baholarda sotib olish va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlat aholining ayrim guruhlarini daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashqari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida oli borilayotgan tadbirlaridan biridir.

Davlat daromadlarni aholi o'rtasida quyidagicha qayta taqsimlaydi.

Birinchidan, daromadlar aholining turlicha daromad oladigan qatlamlari orasida qayta taqsimlanadi. Qo'llaniladigan progressiv soliq stavkasi bunga imkon beradi. Shuningdek, davlat Pensiya jamg'armasi, Bandlik jamg'armasi, Kasaba uyushmasi jamg'armalariga ijtimoiy sug'urta ajratmasi to'lovlarini ish beruvchilar (korxonalar)dan va ishlovchilardan undiradi.

10.6 Davlat sektori va davlat mulki

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotda avlat sektorining qat'iy belgilangan chegarasi mavjud emas. Davlat sektorining tarkibiy tuzilishi va uning ta'sir ko'lamini aniqlashga yo'naltirilgan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan, biroq barcha milliy iqtisodiyotlar uchun mos keladigan yagona echimga kelinganicha yo'q. Milliy iqtisodiyot ko'p omilli ko'rsatkichlarga bog'liq bo'lganligi sababli davlat sektorining tarkibi va ko'lami turli mamlakatlarda turlichadir. Ba'zi mamlakatlar iqtisodiyotida uning ulushi yuqori bo'lsa, ba'zilarida kamroq, lekin samarali faoliyat olib boradi.

Davlat sektorining milliy iqtisodiyotdagi ko'lamini tasavvur etish uchun bir guruh ko'rsatkichlar: YaIMda davlat byudjeti xarajatlarning ulushi, YaIM

iste'molida davlat ulushi, YaIMda soliqlar ulushi, davlat sektorida aholi bandligining ulushi, iqtisodiyotda davlat sektorining kapital qo'yilmalar ulushi kabi ko'rsatkichlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Shulardan iqtisodiyotga yalpi kapital sarflarida davlat korxonalari ulushi 1/6 (Germaniya, Buyuk Britaniya) qismidan 1/3 (Fransiya) va hatto 1/2 (Avstriya) qismigachani tashkil etadi. Davlat sektori elektr energiya ishlab chiqarishda Yaponiya, Kanada, Fransiyada 100%ni, temir yo'l transportida Fransiya, Italiya, Shvetsiya, Ispaniyada 100%ni tashkil etadi. AQSHda yerlarning taxminan 1/3 qismi federal hukumatga tegishli hisoblanadi.

Bu ijtimoiy va iqtisodiy tartibga solish, jamiyatning strategik xususiyatlarini namoyon qiluvchi ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlash, muvozanatli tashqi iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashda amalga oshirilayotgani va davlat sektorining o'rni ortib borayotganligini ko'rsatadi.

Shunga qaramasdan, siyosat va iqtisodiyot ilmida davlat sektoriga bo'lgan munosabatlar va qarashlar bir xil emas. Misol uchun, liberal oqim yo'nalishi vakillari R.Nozik, A.Chubays, A.Illarionov va boshqalar bozor xo'jaligi jamiyat ehtiyojlarini sifatli qondirish va resurslarni samaraliroq taqsimlashga qodir, deb hisoblashadi va barcha rejali iqtisodiyot kamchiliklarini davlat sektori zimmasiga yuklashadi.

Ular davlatning iqtisodiyotga ta'sirini eng "minimal" chegaragacha olib kelish, ya'ni faqatgina "tungi qorovul" vazifasinigina saqlab qolish kerakligini, davlat sektorini faqat iqtisodiy o'sish sur'atlari pasaygandagina kengaytirish va mustahkamlash lozimligini ta'kidlaydilar. Davlat mulkini boshqarish va davlatning iqtisodiyotga faol aralashuviga qarshilarning dalillariga ko'ra, davlat boshqaruvi, shu qatorda davlat mulkini boshqaruvchilar o'zida oshkora boshqaruv hokimiyati, milliy boylikni boshqarishning muvaffaqiyatli tamoyillarini aks ettiruvchi korrupsiya va lobbizmni namoyon etishini ta'kidlaydilar.

Liberalizmga qarama-qarshi bo'lgan davlatchilik tarfdorlari o'rtasida munozarali bahsda iqtisodiyotda davlat sektorining o'rni, vazifalari va chegaralarini belgilash borasida aniq to'xtamga kelinmagan. Har bir mamlakatlar

milliy tarmoq tarkibi, uning rivojlanish darajasi va yo'nalishlari, hududiy joylashuvi, samarali boshqaruv mexanizmlari shakllanishidan kelib chiqib davlat va xususiy sektorlar o'rtasidagi nisbatlar, chegaralar va ko'lamni mustaqil belgilaydilar.

Bunda davlat sektorining tarkibiy tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda davlat sektori deganda faqat davlatga tegishli mulkchilik shakllari yig'indisi nazarda tutilsa, ayrimlar, masalan J.E.Stiglits davlat sektori deganda «ishlab chiqarish, savdo va qayta taqsimlashda, tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda, ishlab chiqarishni subsidiyalashda, moliya bozorida davlatning faoliyati, tovar va xizmatlar davlat xaridida davlatning ijtimoiy mulki va faoliyati»ni tushunadi.

E.Balatskiy tadqiqotlarida davlat sektori xo'jalik subyektlarining tarkibiy tuzilishini quyidagilarga ajratishni tavsiya etadi: davlat unitar korxonalari; davlat muassasalari; markaziy yoki mahalliy davlat organlarining ustav kapitalida 50% dan ortiq ulushga ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari; davlat sektoriga tegishli bo'lgan bosh (ona) korxonaning filiallari yoki bo'linmalari; davlat sektoriga tegishli bo'lgan xolding yoki bosh (ona) korxonalar tarkibiga kiruvchi korxonalar. Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.Vaxabov davlat sektorining tarkibiy tuzilishini davlat korporatsiyalari; noaksiyadorlik korxonalari; ijtimoiy infratuzilma sohasidagi korxonalar va xizmatlar; aralash davlat-xususiy korxonalaridan iboratligi va ularning har biri davlatning iqtisodiyotga aralashuvi xarakteriga o'ziga xos ravishda ta'sir ko'rsatishini izohlagan.

Yuqorida keltirilgan tahlillar davlat sektori ko'lamini yoritishda asosan davlat mulkchiligi shakllaridan kelib chiqib izohlanganligini ko'rishimiz mumkin

10.7 Milliy iqtisodiyotda ijtimoiy tanlov. Ijtimoiy tanlovi nazariyasi

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funktsiyalaridan biridir.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatli, ammo foyda ko'rib ishlamaydigan tarmoq yoki korxonalarni qo'llab quvvatlash maqsadlari davlat byudjeti orqali daromadlar va resurslarni tamoqlar orasida qayta taqsimlash zaruriyatini tug'diradi.

Bu vazifa barcha tarmoqlardan olingan soliq tushumlari hisobiga moliyalashtiriladigan markazlashgan investitsiya mablag'larini ustivor tarmoqlarga yo'naltirish, shu tarmoqlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar ajratish orqali amalga oshiriladi.

Kommunal xo'jalik, shu jumladan jamoat transporti kabi sohalar iqtisodiyot tarmoqlarining samarali ishlashi, normal hayotiy faoliyatni yo'lga qo'yish uchun zarur xizmatlarni ko'rsatgani holda rentabelli sohalar bo'lmagani uchun ham davlat byudjetidan dotatsiya oladilar.

Mamlakat hududlarining resurs salohiyati bir xil emasligi, aholi zichligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanishi darajalaridagi farqlar tufayli aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM, sanoat mahsuloti, pullik xizmatlar, pullik daromadlar kabi ko'rsatkichlar hududlararo farq qiladi. Bu farqlarning uqurlashuvi, o'z navbatida milliy iqtisodiyot samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, shunday ham rivojlanish darajasi past hududlardan kapital qochishi holatlari ro'y berishi mumkin. Bu esa turli hududlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajalarida mavjud bo'lgan farqni yanada chuqurlashtiradi.

Davlat byudjet-soliq va pul kredit siyosati vositalaridan foydalangan holda iqtisodiy ko'rsatkichlar darajasidagi hududiy tengsizlik darajasini yumshatish uchun resurslarni qayta taqsimlaydi. Resurslarga boy, sanoati rivojlangan hududlarning davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi yuqori bo'lgani holda byudjet mablag'lari hududlar o'rtasida ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda, kam rivojlangan hududlar rivojlanishi darajasini jadallashtirish maqsadlarini ko'zlab taqsimlanadi.

Markazlashgan byudjetga kelib tushadigan umumdavlat soliqlarining hududlar ixtiyorida qoldiriladigan ulushini ko'paytirish, ayrim hududlarga kiritiladigan investitsiyalar hisobiga ishlaydigan korxonalariga soliq imtiyozlarini berish, ularni

imtiyozli kreditlar bilan ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish davlat hududiy iqtisodiy siyosatining muhim elementlaridan biridir.

Hozirgi zamon iqtisodiyotidagi davlatning muhim funksiyalaridan biri barqarorlashtirish siyosatini yuritishdir. Davlatning bu funksiyasi boshqa funksiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgani holda iqtisodiy o'sishni, inflyatsiya sur'atlarini cheklashni, ishsizlik darajasini me'yor darajasida ushlab turishni, davlat byudjeti va to'lov balansi mutanosibligini hamda milliy valyuta almashinuv kursi barqarorligini ta'minlash kabilarni o'z ichiga oladi. Bu masalalar o'quv qo'llanmamizning tegishli mavzularida atroflicha ko'rib chiqilishi tufayli bu savolda ularga to'xtalmaymiz.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlatning iqtisodiyotga aralashishi zaruriyati qaysi omillar bilan belgilanadi?
2. Davlatning qanday iqtisodiy funksiyalarini bilasiz?
3. Davlatning antimonopol siyosati mohiyatini tushuntirib bering.
4. Nima uchun resurslar va daromadlarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olib qayta taqsimlash zarur?
5. Bozor tizimining ijtimoiy manfaat deb ataluvchi mahsulotlarni ishlab chiqarishga munosabati qanday?
6. Respublika hukumatining bozor iqtisodiyotiga aralashuvidan maqsad nima?

11. XALQARO SAVDO NAZARIYALARI

11.1 Xalqaro savdoning zarurligi va ko'rinishlari

Xalqaro savdoning rivojlanishi jahon iqtisodiyotida va alohida mamlakatlarda moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishda sodir bo'layotgan barcha jarayonlarni aks ettiradi. Xalqaro savdo qadimgi davrlarda vujudga kelgan bo'lsa-da, faqat XVI-XVII-asrlar boshlarida, bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida barqaror tizimli xarakterga ega bo'ldi. Jahon savdosi xalqaro tashkiloti, jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga soluvchi samarali institutlarning ajralmas tizimini shakllantirish XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo dunyoning barcha davlatlarini yagona xalqaro iqtisodiy tizimga - jahon iqtisodiyotiga bog'laydi va unda alohida o'rin tutadi, chunki ham tarixiy, ham mantiqiy ravishda jahon iqtisodiyotining barcha tomonlarini baynalmilallashtirish tovar aylanmasi sohasidan boshlangan va boshlanadi. Garchi zamonaviy sharoitda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi xalqaro savdo hajmidan oshib ketgan bo'lsa-da, u xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida markaziy o'rinni saqlab kelmoqda, chunki u deyarli barcha turdagi mehnat taqsimotida jumladan qo'shma ishlab chiqarish faoliyati, xalqaro texnologiyalar transferi, litsenziyalash, franchayzing va boshqalarga vositachilik qiladi.

Xalqaro mehnat taqsimotining birlamchi sharti va natijasi sifatida tashqi savdo ishtirokchi mamlakatlarga quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- cheklangan milliy resurs bazasini yengib o'tish;
- ichki bozorning imkoniyatlarini kengaytirish va milliy bozor bilan jahon o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish;
- mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan cheklangan ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish;
- milliy va jahon ishlab chiqarish xarajatlari darajalari farqi orqali qo'shimcha daromad olish;
- mamlakatning ixtisoslashuvini rivojlantirish va shu bilan milliy ishlab chiqarish hajmini oshirish.

Bularning barchasi xalqaro savdoni zamonaviy jahon iqtisodiyotining shakllanishi va faoliyatida muhimdir.

Xalqaro savdoga bo'lgan ehtiyoj quyidagi asosiy omillar bilan bog'liq:

*Birinchi*dan, mamlakat egallagan hududning o'ziga xos xususiyati bilan. Masalan, Monakoda bu davlatga kerak bo'lgan oz miqdordagi tonna po'latni ishlab chiqarish uchun metallurgiya zavodi qurilganligini tasavvur qilish qiyin. Agar bu amalga oshirilsa, unda ishlab chiqarish foydasiz bo'ladi. Bu Monako aholisining qobiliyatsizligi bilan emas, balki faqat zamonaviy omil bilan izohlanadi.

Ishlab chiqarish ma'lum bir minimal hajmga erishilganda va shu bilan tobora ko'proq (ijobiy iqtisodiy miqyosda) bo'lganda samarali bo'ladi. Hozirda, agar

bunga shoshilinch ehtiyoj bo'lmasa, ishlab chiqarish hajmi yiliga 4-5 million tonnadan kam bo'lgan metallurgiya korxonalari endi qurilmaydi. Ushbu iqtisodiy zarurat kichik mamlakat katta mamlakat bilan bir xil ishlab chiqarish tuzilmasiga (ishlab chiqarish hajmidan qat'i nazar) ega bo'la olmasligiga olib keladi.

Bundan kelib chiqadiki, kichik hududi va aholisi bo'lgan rivojlangan mamlakatlar asosan tashqi ishlab chiqarish munosabatlariga bog'liq bo'ladi, chunki ular mamlakat uchun zarur bo'lgan mahsulotlarning butun spektri bo'yicha samarali ommaviy ishlab chiqarishni tashkil etish imkoniyatiga ega emaslar. Natijada, bunday mamlakatlar faqat ishlab chiqarish tuzilmalarini, nisbatan katta hajmdagi eksportni va shunga ko'ra, importni nazarda tutadigan sohalarni rivojlantiradilar. Kamroq darajada rivojlangan mamlakatlarning yirik iqtisodiy tizimlari ancha murakkab (o'zini o'zi ta'minlaydigan) xususiyatini saqlab qolgan.

Ikkinchidan, mamlakatlarning tabiiy-iqlim sharoitidagi farqlar (foydali qazilmalar zaxiralari, haydaladigan erlarning miqdori va sifati va boshqalar). Masalan, Finlyandiyada uzum va undan sharob ishlab chiqarilishi mumkin. Ammo, shunisi aniqki, bunday mahsulotni ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan unumdor tuproq, yiliga quyoshli kunlar soni, o'rtacha yillik harorat va yog'ingarchilik miqdori bunday hosil va mahsulot uchun qulay sharoit yaratadigan mamlakat bilan taqqoslanmaydi. Shunday qilib, tabiiy sharoitlar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qulay bo'lmagan mamlakatlar mavjud, boshqa mamlakatlarda ular ushbu sohani juda daromadli qilishga imkon beradi.

Umuman olganda, agar mamlakatda ayrim tovarlarni ishlab chiqarish uchun eng yaxshi sharoitlar mavjud bo'lsa va ular bilan bog'liq xarajatlar minimal bo'lsa, demak, bu ushbu tovarni ishlab chiqarishni ko'paytirish va boshqa mamlakatlarga sotish orqali mamlakat ichida ishlab chiqarilishi mumkin bo'lmagan yoki ularni ishlab chiqarish samarasiz bo'lgan tovarlarni sotib olishga imkon beradi. Ko'rib chiqilayotgan sharoitda mamlakatlarning iqtisodiy tuzilishi bir- biridan farq qiladi va shu bilan xalqaro savdoni yanada rivojlantirish uchun sharoitlar yaratadi.

Foydali qazilmalarga kelsak, tabiiy resurslar iqtisodiyotning tuzilishini va uning iqtisodiy o'sishini qay darajada belgilaydi, degan savol juda ziddiyatli.

Shubhasiz, u tobora aniqroq bo'lib bormoqda, masalan, XIX-asrda qabul qilingan g'oya: Angliya o'zining gullab-yashnashi uchun ko'mir zaxiralari tufayli qarzdor, viroq, aniq tabiiy resurslarning mavjudligi mamlakat iqtisodiyoti tarkibida ma'lum bir yo'nalishni vujudga keltirishi aniq, ayniqsa, agar bu mamlakat juda kichik bo'lsa (masalan, Quvayt).

Uchinchidan, milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarining notekis rivojlanishi. Ichki bozorda sotish mumkin bo'lmagan, eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlarning mahsulotlari jahon bozoriga eksport qilinmoqda.

To'rtinchidan, aholining to'lov qobiliyatining cheklanganligi. Milliy iqtisodiy tizimlarning rivojlanishining hozirgi bosqichida ichki bozorning sig'imi aholining to'lov qobiliyati bilan cheklangan bo'lsa, ishlab chiqarish hajmini maksimal darajada kengaytirish tendentsiyasi mavjud (o'rtacha xarajatlarni minimallashtirish uchun). Shuning uchun ishlab chiqarish ichki talab chegarasini muqarrar ravishda oshiradi va har bir mamlakat tadbirkorlari tashqi savdo bozorlari uchun qattiq kurash olib borishmoqda.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha omillarning ta'siri natijasida mamlakatlarning aksariyat qismi o'zlarining ortiqcha mahsulotlarini tashqi bozorlarda sotish, shuningdek tashqaridan ma'lum tovar va xizmatlarni olish zarurati tug' ilmoqda. Ayrim mamlakatlarning xalqaro aloqalarini kengaytirishdan manfaatdorligi, qabul qiluvchi davlatlarning arzon ishchi kuchi va xom ashyosidan foydalanganligi sababli ko'proq foyda olishga intilish bilan ham izohlanadi.

Xalqaro savdo zarurati cheklangan resurs bazasi va tor ichki bozori bo'lgan ko'plab davlatlar ichki iste'mol uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni yetarlicha samaradorlik bilan ishlab chiqarishga qodir emasligi bilan izohlanadi. Bunday mamlakatlar uchun eksport zarur tovarlarni olishning bir usuli hisoblanadi va shu sababli u ba'zan o'zlarining ichki mahsulotlarining 25-30% yoki undan ko'pini tashkil qilishi mumkin.

Xalqaro savdo-sotiq zarurligini keltirib chiqaradigan yana bir sabab - ma'lum bir mamlakat hududi va aholisining soni. Nisbatan kichik, kichik va yirik davlatlar o'zlarining kattaligi bo'yicha sanoat tarmoqlari va mahsulotlarning tuzilishi, sifati,

miqdori, tabiati va boshqa parametrlarida sezilarli farqlarga ega. Masalan, 400 mingga yaqin aholi va 2,6 ming km hududga ega Lyuksemburg po'lat, alyuminiy, kimyo zavodlariga ega.

Mineral zaxiralaridagi farqlar, haydaladigan yerlarning miqdori va sifati, tabiiy va iqlim sharoiti ham xalqaro savdo zarurligini keltirib chiqaradi. Masalan, OPEK mamlakatlarida neft qazib olish rivojlanib bormoqda va aynan ular jahon neft narxlarini belgilaydilar. Rossiya gazga boy va ko'p miqdorda don ishlab chiqaradi. Janubiy Afrika Respublikasi (Janubiy Afrika) oltin va olmos qazib olish bo'yicha yetakchi hisoblanadi.

Yana bir sabab - milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarining notekis rivojlanishi. Har bir mamlakatda mashhur va ularni boshqa davlatlardan ajratib turadigan an'anaviy, tarixiy ravishda shakllangan sanoat tarmoqlari mavjud. Shunday qilib, Braziliya kofe bilan, Frantsiya vino va shampan bilan, Angliya jun bilan, Xitoy ipak bilan, Rossiya yog'och va gaz bilan mashhurdir.

Hozirgi zamon iqtisodiyotining ochiqlik darajasi ya'ni mamlakatlarning ixtisoslashuvi va ular o'rtasida kooperatsiya chuqurlashib bormoqda. Mamlakatlar o'z iqtisodiyotini rivojlantirish, iqtisodiy muammolarni hal qilish borasida tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda bu holatlarni etiborga olishi shart.

Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog'liq ravishda xalqaro moliya-valyuta, kredit munosabatlari rivojlandi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim obyektiv sabab bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu tabiiy va xom ashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida notekis taqsimlanganligi. Eng katta hududga ega bo'lgan yoki rivojlangan davlatlar ham barcha resurslar bilan o'zini to'liq ta'minlay olmaydi. Ular o'zlarida ortiqcha bo'lgan resurslarni eksport qilishga va mamlakatda taqchil bo'lgan resurslarni import qilishga majburlar.

Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini belgilovchi ikkinchi muhim sabab shundaki hamma mamlakatlar ham barcha turdagi mahsulotni bir xil samaradorlik bilan ishlab chiqara olmaydi. Ya'ni bir tovar Yaponiyada arzon ishlab chiqarilsa,

ikkinchi tovar O'zbekistonda arzon ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli resurslardan samarali foydalanish maqsadida mamlakatlar ixtisoslashadilar va o'zaro savdo-sotiqni yo'lga qo'yadilar.

Bu ikki obyektiv sabab har qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ahamiyatini aniqlaydi. 90-yillarning boshlarida xalqaro savdo hajmi AQSHda yalpi milliy mahsulotning 16-18 foizini, Germaniyada 30-39 foizini tashkil etdi. Shu davrda O'zbekiston yalpi milliy mahsulotida tashqi savdoning ulushi 10-12 foiz atrofida bo'ldi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an'anaviy shakli sifatida quyidagi ko'rinishlarni o'z ichiga oladi:

- mahsulotlarni ayirboshlash: yoqilg'i-xom ashyo mahsulotlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari;

- xizmatlarni ayirboshlash: muhandislik-maslahat xizmatlari;

- transport xizmatlari, sayyohlik va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi hissi 30 foizdan oshib ketdi;

- yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va «nou-xou»lar.

Ular hissasiga xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqini to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo mahsulotlari, xizmatlar va fan-texnika ma'lumotlarini ayirboshlashning barcha ko'rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular o'z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo'linadi.

Eksport operatsiyasi - mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi - mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish. Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u erda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

11.2 A.Smitning mutloq ustunlik, D.Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyalari

Shu vaqtga qadar mavjud bo'lgan barcha xalqaro savdo nazariyalari xalqaro savdoni erkinlashtirish barcha mamlakatlar uchun foyda keltiradi degan fikrni ilgari suradi. Erkin tashqi savdoning zarurligi va foydaliligi to'g'risida dastlabki nazariyalardan biri A.Smitning *mutloq ustunlik* nazariyasidir. Bu nazariyaga ko'ra har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslar o'ziga xosligiga tayangan holda ma'lum bir tovarni eng kam xarajatlar hisobiga (yoki vaqt birligida bu tovarni eng ko'p) ishlab chiqirish imkoniyatiga ega. Shunday ekan mamlakat mutloq ustunlikka ega bo'lgan tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va ushbu tovarning o'z iste'molidan ortiqcha qismini sotadi hamda boshqa tovarlarni sotib oladi. Chunki bu tovarlar ularni ishlab chiqarishda mutloq ustunlikka ega bo'lgan davlatlarda ancha arzon ishlab chiqarilgan bo'ladi. Natijada har ikki davlat ham kam resurs sarflab ko'proq mahsulotga ega bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston asosan paxta mahsulotlarini etishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mahsulotlarga nisbatan ko'proq shunga e'tiborni qaratish lozim. Chunki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ob-havosi va qolaversa, butun respublika sharoiti paxta etishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda mehnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori hosil olish texnologiyasiga ega. Shuningdek, boshqa mamlakatlar ham o'zi ixtisoslashgan sohaga ko'proq e'tiborni qaratishsagina dunyo bo'yicha ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda ham katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Demak, shu yo'l bilan dunyo aholisining talablarini maksimum qondirish imkoniyatiga erishiladi.

Ammo qaysidir mamlakat hech qaysi mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda mutloq ustunlikka ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa shu mamlakat hamma tovarlarni chetdan keltiradi-mi degan savolni tug'diradi. Agar shunday bo'lsa importni bu mamlakat qaysi mablag'lar hisobiga moliyalashtiradi. Bu savolga javob berish borasida mutloq ustunlik nazariyasi boshi berk ko'chaga kirib qoladi.

D.Rikardo A.Smitning *“Mutloq ustunlik”* nazariyasini yanada mulohaza qilish natijasida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligi isbotlanib berildi.

D.Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» nomli asarida klassik nazariyani boshi berk ko'chadan olib chiqadi. Uning fikricha, mamlakatlar ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashda yoki ko'proq ustunlikka ega bo'lgan yoxud kamroq zaiflikka ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish va sotishga ixtisoslashsalar maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat o'rtasidagi savdo ko'proq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat o'zi ixtisoslashgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga erishadi. Uning mulohazalari "*Nisbiy ustunlik nazariyasi*"da o'z yechimiga ega bo'ldi.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bo'lsin (11.1.1-jadval). Shuni hisobga olgan holda D.Rikardoning "Nisbiy ustunlik" nazariyasini qo'llaymiz:

11.1.1-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat sarfi

	Movut (bir dona)	Vino (barrel)
Portugaliya	90	80
Angliya	100	120

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki Portugaliya barcha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ya'ni bir dona movut ishlab chiqarish uchun 90 mehnat birligi, bir barrel vino ishlab chiqarish uchun esa 80 mehnat birligini sarflaydi. Ammo, D.Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yo'lga qo'yish ko'proq foyda olib kelishini ta'kidlaydi. Chunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel vino ishlab chiqarish arzoniga tushmoqda. Bunda nisbiy ustunlikdagi farq har bir millat uchun xalqaro savdoda yutuqqa olib keladi. Ya'ni, Portugaliya bir barrel vinoni (80 birlikda) 120 birlikda Angliyaga sotsa va o'z navbatida, Angliyadan (100 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zida ishlab chiqarilgan mahsulotga solishtirganimizda esa 8/9 donaga ega bo'lar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyaning vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga oladigan foydasi quyidagicha bo'ladi.

$$120 / 100 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,4 \text{ dona movut.}$$

Angliya esa movut ishlab chiqarishda kamroq zaiflikka ega. Ya'ni movut ishlab chiqarishga qilinadigan mehnat sarflari o'rtasidagi farq vino ishlab

chiqarishdagiga nisbatan kamroq. Demak movut ishlab chiqarishga ixtisoslashish hisobiga xalqaro savdodan Angliya ham yutadi. Ya'ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish hisobiga $11/8$ barrel vino (o'zidagiga nisbatan $5/6$ barrel) sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutug'i:

$$9/8 - 5/6 = 7/24 = 0,29 \text{ barrel vino.}$$

Bu misolda Portugaliya uchun har bir barrel vinoga $9/8$ dona movut sotib olgandagina xalqaro savdo foydali hisoblansa, Angliya uchun esa har bir barrel vinoga $5/6$ dona movut almashganda savdo foydali hisoblanadi.

Shunday qilib, erkin savdo xalqaro ixtisoslashuvni rag'batlantirib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: har bir mamlakat biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishguncha o'tgan davrgiga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajatlari sarflaydigan bo'ladi. Ammo, bu borada barcha nazariyalar ham savdoda mamlakatlarning pul birliklari ishtorokida amalga oshishi hisobga olinmagan. Chunki, mamlakatlar o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valyutalarini almashtirishadi. D.Rikardo ushbu vaziyatni ham tushuntirib bera olgan. U izohlaganidek yuqorida keltirilgan imkoniyat valyutalarni almashtirish sharoitida ham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import to'lovlari o'zaro balansga ega emas. Bunday vaziyat valyuta kurslaridagi o'zgarishlar hisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha baholarni o'zgartirish hisobiga bartaraf etiladi. Yuqoridagi misol mavhum xususiyatga ega. U aniq vaziyatlarga asoslanishi uchun:

- mehnat savdo qilayotgan mamlakatlar o'rtasida emas, balki mamlakat ichida harakatchan bo'lishini;

- hisobga olinmasligini;

- texnologiyalarni qo'llash hamda ularni ko'p miqdorda seriyali ishlab chiqarishda xarajatlardagi o'zgarishlar e'tiborga olinmasligini ta'minlash imkoniyatlari yaratilishi lozim.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda xalqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qo'llash mumkin. Chunonchi, bir barrel Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (80) va sotib olingan

bahodan (120) yuqori narxda sotmaslik kerak. Shuningdek, angliyaliklar movutidan Portugaliyada (90 dan 100 gacha) shunday tartibda sotilishi kerak.

Mahsulotlar bahosi o'rtasidagi o'zaro nisbat aniqlab olingandan keyin «savdo sharoiti» (terms of trade) tushunchasi savdo sharoitini aniqlab olish uchun esa "savdo sharoiti indeks" tushunchasi kiritilgan. Bu indeks quyidagi formula orqali aniqlangan:

$$\text{Savdo sharoiti indeksi} = \frac{\text{Eksport narxlar ibdexsi}}{\text{Import narxlar ibdexsi}} 100 = \frac{E_i}{I_i} 100 .$$

Indeksning o'sishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini ko'rsatadi. Ya'ni, ushbu miqdordagi importga hisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi.

Amaliyotda savdo sharoiti, *birinchidan*, tovarlar bahosi o'zgarishi hisobiga, unga bo'lgan talabning oshishi yoki kamayishiga bog'liq. Ayrim mahsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft va neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar) narxlarida bo'layotgan o'zgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki yetkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mahsulotlar iste'molidagi o'zgarishlarga qarab o'zgaradi.

Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi holati to'g'risida ma'lumotlar bersada, ko'pgina kamchiliklardan xoli emas. Ularning eng asosiylaridan biri mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilasada, sotilgan mahsulotlar miqdorini hisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo sharoiti yaxshilanishi eksport hajmi qisqarishi va import hajmi oshishiga olib keladi. Bu esa to'lov balansini yomonlashtiradi.

A.Smit va D.Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga ta'sir qiladigan eng asosiy omil mehnat hisoblangan. Mahsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq. Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida er, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini hisobga olgan. Agarda,

mehnatning bozor bahosi ish haqi sifatida gavdalansa, kapitalning bahosi foiz stavkalari ko'rinishida, yerning bahosi renta miqdorida aniqlangan.

11.3 Xeksher-Olin neoklassik nazariyasi

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchilimlari Eli Xeksher va Bertil Olinlarni (30-yillar) ko'rsatish mumkin.

E.Xeksher va B.Olinlar *“Ishlab chiqarish omillariga bog'liq holda narxlarni tenglashishi”* qoidasini ilgari surganlar. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital va shuningdek, u yoki bu mahsulotga ichki iste'moldagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Mamlakatlar o'zlarida ortiqcha bo'lgan ishlab chiqarish omilini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni eksport qilishadi va aksincha, o'zlarida taqchil bo'lgan ishlab chiqarish omillarini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni import qiladilar.

2. Xalqaro savdo yo'lidagi cheklashlar bekor qilinsa tovarlarning turli mamlakatlardagi “omil narxi” (tannarxi)ning tenglashishi kabi o'zgarishlar kuzatiladi.

3. Mahsulotlar eksporti o'rnini asta sekin ishlab chiqarish omillari eksporti egallaydi.

Agar mamlakatdagi bir ishlab chiqarish omili miqdori bilan boshqa omillar miqdori o'rtasidagi nisbat boshqa mamlakatdagiga nisbatan yuqori bo'lsa shu omil bu mamlakatda nisbatan ortiqcha deb hisoblanadi.

Xeksher-Olin kontseptsiyasiga asosan tashqi savdo quyidagi ko'rinishlarga ega: Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, ya'ni, “sanoatlashgan” va “agrar” mamlakat faoliyat ko'rsatmoqda.

Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va ma'lum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'ladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha yer mavjud, ammo kapital yetishmaydi.

Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil hisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish

sohalari kam ishchi kuchidan foydalangan holda kapitalga talabchan ishlab chiqarish hisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakatlar aynan ushbu yo'nalishlarga ixtisoslashadilar. Shu bilan birga, don yetishtirish va chorvachilik bilan shug'ullanadigan mamlakatlarda ko'proq yer resurslari kerak bo'ladi va ular shu yo'nalishga ixtisoslashgan bo'ladilar.

Xeksher–Olin kontseptsiyasini tadqiq qilish borasidagi izlanishlar 50 yillarda «*Leontev taajjubi*» (poradoks) yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. V.Leontev AQSH kapital ortiqcha bo'lgan mamlakat bo'lishiga qaramasdan 1947 yilda kapital talabchan emas, balki mehnat talabchan mahsulot eksport qilganligini ko'rsatib berdi. Ya'ni Xeksher-Olin kontseptsiyasiga zid keladigan vaziyat yuzaga keldi. Keyingi tadqiqotlar esa AQSH da kapitaldan ko'ra yer va ilmiy texnik mutaxassislar nisbiy ortiqcha ekanligi tasdiqlandi. AQSH ishlab chiqarilishida aynan shu omillar ko'proq foydalaniladigan tovarlarning sof eksportyori bo'lib chiqdi.

1948 yil amerikalik iqtisodchilar P.Samuelson va V.Stolperlar Xeksher-Olin kontseptsiyasini takomillashtirishdi. Ularning nazariyasi bo'yicha xalqaro savdo – ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasidan notekislik, texnologiyalarining bir-biriga mosligi, raqobatning rivojlanishi va mahsulotlarning harakatchanligi kabi sharoitlarda mamlakatlar o'rtasidagi ishlab chiqarish omillari narxlari tenglashadi.

D.Rikardo modelida ishlab chiqilgan va E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson hamda V.Stolperlar tomonidan to'ldirilgan savdo kontseptsiyasiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdoni yo'lga qo'yish, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi.

11.4 Tashqi savdo siyosati: mohiyati, maqsadi va usullari

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import hajmi va tarkibiga ta'sir ko'rsatish orqali ichki bandlilikni ta'minlash, iqtisodiy o'sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, to'lov balansini yaxshilash hamda valyuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko'zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday

tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. *Savdo siyosati – byudjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir.*

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, faqat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun ham ko'pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq, chunki, tashqi savdoni cheklashga nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko'proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi.

Garchand, erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan foydali bo'lishi mumkin bo'lsada, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtai nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo'lavermaydi.

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ba'zilar umuman importni va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning ta'rif va nota'rif usullaridan foydalaniladi.

Ta'rif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kirsada, nota'rif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi.

Import bojlari davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o'simlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar) ko'ra, taqsimlangan mahsulotlar ro'yxatini o'z ichiga olgan mahsulot sarxillovchilar (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

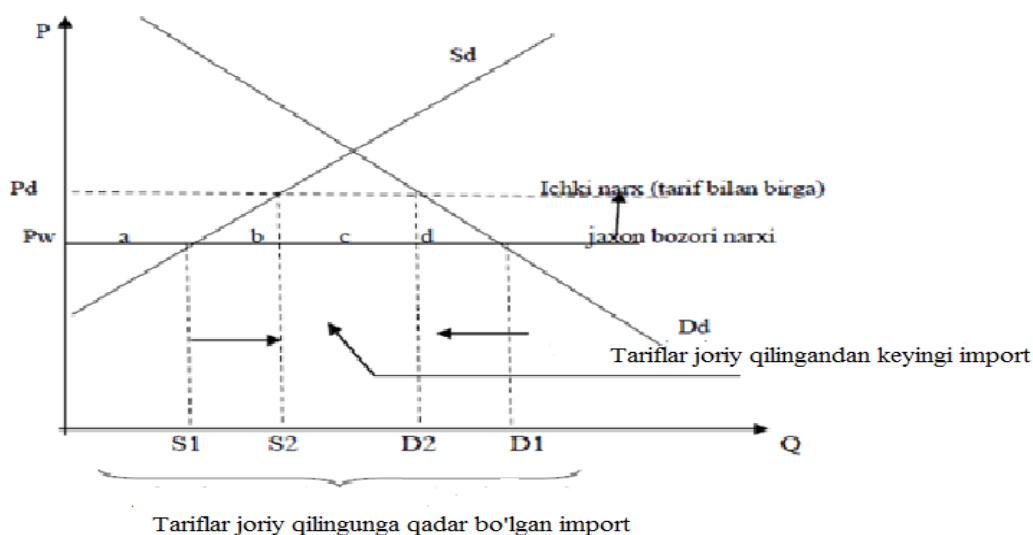
Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib tarif, ya'ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

Importga tariflarning maxsus va advalar turlari o'zaro farqlanadi. Maxsus bojlar import qilinayotgan tovarlar birligiga nisbatan o'rnatiladi. Masalan, 1 barel neftga nisbatan 2 evro.

Advalar bojlar import qilinayotgan tovar qiymatiga nisbatan ma'lum foiz tariqasida belgilanadi. Masalan avtomobil xarid narxining 40%.

Har ikkala turdagi import tariflarning oqibatlarini deyarli bir xil bo'lib, buni biz quyidagi grafik vositasida ko'rib chiqamiz.

Aytaylik, import tariflari joriy qilingunga qadar ichki ishlab chiqarish hajmi S_1 , ichki talab hajmi esa D_1 teng bo'lgan. Talab va taklif o'rtasidagi farq ($D_1 - S_1$) import hisobiga qoplangan. Mamlakat iqtisodiyoti yopiq bo'lganida baholar darajasi R_e ga teng, talab va taklif muvozanati esa E nuqtada o'rnatilgan bo'lar edi. Mamlakat iqtisodiyoti ochiq bo'lgani va importga cheklovlar yo'qligi tufayli milliy bozordagi narxlar jahon bozori narxlar R_w bilan bir xil. Importga tarif joriy qilinishi natijasida ichki baholar R_w dan R_d ga qadar ko'tariladi. (11.4.1-rasm)

11.4.1-rasm. Import tariflari kiritilishi natijalari

Natijada:

Import qilinadigan tovarning ichki bahosi = Jahon bozoridagi bahosi + (Jahon bozoridagi bahosi x Tarif stavkasi).

Oqibatda iste'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladilar. Bu yo'qotishlar grafikda a,b,c,d sohalar bilan ko'rsatilgan.

Baholarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilar uchun ham foyda ko'rib ishlashga imkon beradi. Umuman shu sohada band milliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish hajmini S_1 dan S_2 ga qadar oshiradi va S_2-S_1 hajmdagi mahsulot P_d bahoda sotiladi. Shu hajmdagi mahsulotni iste'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va **a** sohaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo, bu yo'qotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi.

Baholarning o'sishi oqibatida iste'molchilar ko'rilayotgan tovar iste'moli hajmini D_1 dan D_2 qadar qisqartiradi. Bu yo'qotish grafikda d soha bilan ko'rsatiladi va u hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

$S_2- D_2$ oraliq tarif joriy qilingandan so'ngi import hajmi bo'lib, shu hajmda tovarni iste'molchilar ilgarigidan yuqori bahoda sotib oladilar. Buning natijasida ular turmush darajasidagi yo'qotish ro'y beradi. Bu yo'qotish grafikda s soha bilan belgilangan bo'lib, u davlat byudjetiga borib tushadi. Ya'ni, bu sohadagi iste'molchilarning yo'qotishi davlatning foyda ko'rishi bilan qoplanadi. Tarif kiritilishi oqibatida iste'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Iste'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi. Iste'molchilarning bu yo'qotish **v** sohasi bilan belgilangan bo'lib tarifning "***ishlab chiqarish samarasi***" deyiladi (11.4.1-jadval) va hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi:

Demak, iste'molchilarning **a** sohadagi yo'qotishlari ishlab chiqaruvchilar foydasining o'sishi hisobiga qoplanadi. Ayni damda iste'molchilar shu tarmoq korxonalarini aksiyadorlari bo'lishsa, ular yo'qotishlarining bir qismi o'sgan dividendlar sifatida qaytadi.

Ishlab chiqarish samarasi

Iste'molchilarning yo'qotishlari	Ishlab chiqaruvchilar foydasi	Davlat daromadi	Jamiyatning sof yo'qotishlari
a+b+c+d --	a --	c =	b+a

«c» sohada davlat olgan daromadini transfert to'lovlarini oshirish, soliqlarni pasaytirish, byudjet tashkilotlarida ishlovchilar ish haqini oshirishi ko'rinishida iste'molchilarga qaytarishi mumkin.

Ammo «b» Q «d» sohalarda jamiyat sof yo'qotishga duch keladi. Valyuta kursi o'zgarishi bu yo'qotishlarni bir oz qoplashi mumkin. Masalan, 20% li tarif kiritilishi natijasida milliy valyuta 4% ga qimmatlashsa import qilinayotgan tovarlarning milliy valyutada ifodalangan ichki bahosi 20 % ga emas, 16 % ga oshadi. Bu esa tarif kiritilishi oqibatida jamiyatning sof yo'qotish «b» va «d» sohalarning 80 foizini $((16 / 20) \times 100 \text{ q } 80)$ tashkil etishini anglatadi.

Umuman olganda tariflarni kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo'lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo'yilgan maqsadlar bilan asoslanadi.

11.5 O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosati iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlariga erishish, inflyasiya sur'ati va ishsizlik darajasilarining me'yor darajasida bo'lishini ta'minlash, valyuta zaxiralarini ko'paytirish, milliy valyuta almashinuv kursining mo'tadil devalvatsiyasi va to'lov balansining barqarorligini ta'minlash maqsadlariga qaratilgan. Tayyor raqobatbardosh mahsulotlar eksportini faol oshirish va bu mahsulotlar yetkazib beriladigan mamlakatlar geografiyasini yanada kengaytirish vazifasini amalga oshirish eksport hajmini barqaror o'stirish, tashqi bozordagi o'zgarishlar ta'sirida uning hajmi keskin kamayishi xavfini bartaraf etish imkonini beradi.

O'tgan yillar mobaynida eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar iqtisodiyotimizning eksport salohiyatini yuksaltirish, tashqi savdo tarkibida ijobiy siljishlarga erishish, uning hajmini barqaror o'stirish imkonini bermoqda.

11.6 Tashqi savdo dinamikasi, tovarlarga ko'ra tarkibi va diversifikatsiyalash

Bojxona tariflarini kirtishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operatsiyalar bo'yicha to'lov balansi xolati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;
- milliy ishlab chiqaruvchilarni demping ko'rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;
- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg'or siljishlar rag'batlantiriladi va h.k.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko'pgina davlatlar o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo'llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar "sinishi" jamiyatda ishsizlik xavfini tug'diradi.

Mamlakatlarda ta'rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohalarining himoyalanganligiga ta'sir qiladi. O'zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli himoyaga muhtoj. Tarmoqni tarifli himoyalashining haqiqiy darajasini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Masalan, O'zbekistonda yangi mashinalar uchun import boji 40 foizni tashkil qilsin. Ushbu mashinani ishlab chiqarish uchun zarur bo'ladigan ehtiyot qismlar asosan chetdan keltirilsin va unga import boji 25 foiz miqdorida

oʻrnatilsin. Bir dona mashinaning narxi 10000 AQSH dollariga teng boʻlsa, yaʼni bitta avtomobil uchun zarur boʻlgan ehtiyot qismlarining narxi 7000 dollar, qoʻshilgan qiymat esa 3000 dollarni tashkil etsin.

Avtomobil importiga 40 foiz tarif belgilanganligi uchun har bir avtomobil narxi 4000 dollarga oʻsib, tarif bilan birga 14000 dollarni tashkil etadi. Ehtiyot qismlar importiga 25 foizli tarif kiritilishi ularga qilinadigan xarajatlarni 1750 dollarga oshirib 8750 dollarga yetkazadi. Oqibatda mahsulot birligiga ehtiyot qismlar xarajati 1750 dollarga oshdi. Qoʻshilgan qiymat esa 2250 dollarga (4000 - 1750 q 2250) oʻsdi. Shunday qilib, tarif kiritilgandan soʻng mahsulot birligiga toʻgʻri keladigan qoʻshilgan qiymat 5250 dollarni (3000 Q 2250 q 5250) tashkil etdi.

Endi esa soha (tarmoq)ning samarali himoyasi formulasidan foydalanamiz.

$$Er = (YA - VA) / YA,$$

bu yerda: Er - sohaning tarif bilan haqiqiy himoyalanganlik darajasi;

YA - bojxona tarifi kiritilgandan keyingi qoʻshilgan qiymat;

VA - bojxona tarifi kiritilishidan oldingi qoʻshilgan qiymat.

$$Er = ((3000 + 2250) - 3000) / 3000 = 2250 / 3000 = 0,75 \text{ yoki } 75\%$$

Bu shuni bildiradiki, tayyor avtomobillarga 40% tarif va ehtiyot qismlarga 25% tarifni joriy qilib, davlat milliy avtomobisozlikni haqiqatda 75% tarifli himoyalanganligini taʼminlaydi.

Proteksianizm siyosatining muhim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni koʻtarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning haqiqiy himoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi, barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona boʻlib qoladi. Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xoʻjaligida yuz berayotgan jarayonlar taʼsirida yuzaga keladi. Jahonda importga bojxona bojlarining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda koʻp tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan ragʻbatlantiriladi va nazorat qilinadi.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qo'llovchi fikrlarga aksincha bo'lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o'tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo'qotishlar hisobiga ham erishsa bo'ladi degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

Birinchidan, import tariflari iste'molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

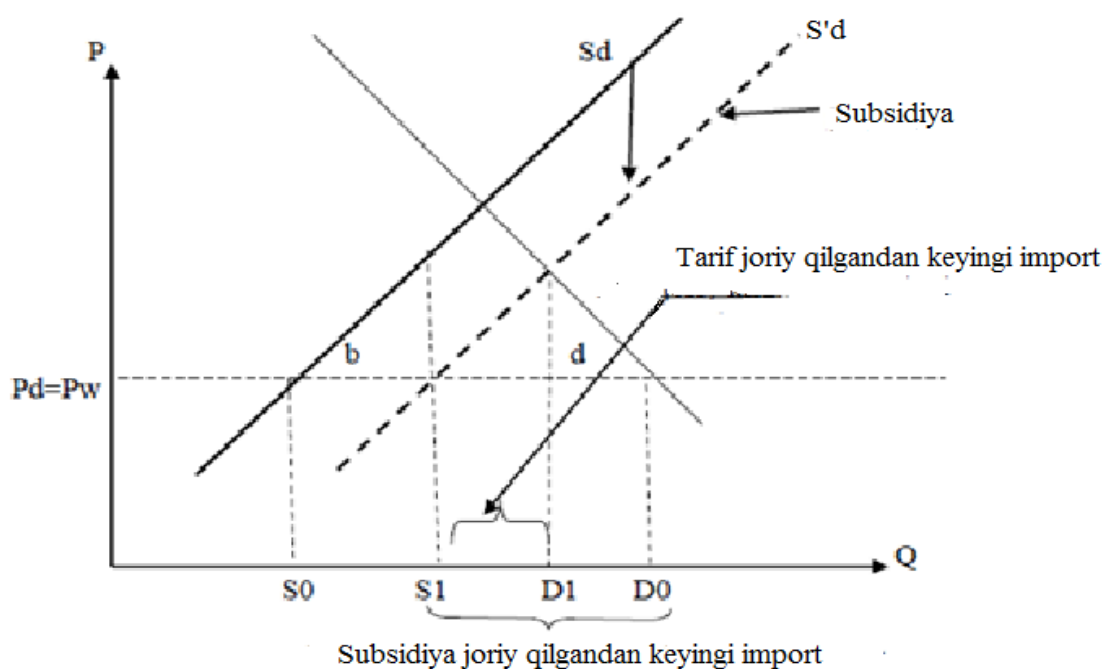
Ikkinchidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

Uchinchidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar.

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan, milliy ishlab chiqarishni S_0 dan S_1 gacha o'sishini ta'minlansa (11.6.1-rasm), ikkinchi tomondan, iste'molning mutlaq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki, ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

11.6.1-rasm. Ishlab chiqaruvchilar subsidiya berilishining iqtisodiy oqibatlari

Subsidiya sharoitida ishlab chiqaruvchilar uchun ichki narxlar darajasi P_d , jahon narxlari P_w darajasiga teng. Shuning uchun, haqiqiy iste'mol hajmi D_0 ga teng. Tarif kiritilgan sharoitda esa u D_1 gacha kamaygan bo'lur edi. Mamlakat farovonligidagi mutlaq yo'qotish esa «b» sohasidangina iborat bo'ladi. Ayni paytda ishlab chiqarishga berilgan bevosita subsidiyalar ishlab chiqarish xarajatlarining samarali taqsimlanishini kafolatlamaydi, chunki aynan qaysi tarmoqni xalqaro raqobatdan himoya qilishni bilish qiyin bo'ladi. Subsidiyalarni joriy qilgandan so'ng ularni bekor qilish qiyin bo'ladi, raqobat muhiti yo'qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammosi kuchayib boraveradi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartibga solish, bandlik darajasini oshirish va yalpi talabni qondirish maqsadida fiskal va pul-kredit siyosatlari qo'llaniladi. Ushbu siyosatlarni qo'llashdan asosiy maqsad mamlakat ishlab chiqarishini xalqaro raqobatdan himoya qilish, ishsizlik darajasini eng past holatga keltirish va xalq farovonligini oshirishdan iborat.

Importni kvotalar orqali tartibga solish. Litsenziyalarni taqsimlash uslublari

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko'ra, iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy - huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishchi va xizmatchilar eksporti hamda moliya operatsiyalarini o'tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solish, ba'zi hollarda ularni vaqtincha chegaralash va shu asosda tashqi

iqtisodiy taqchillik o'sishining to'xtash hamda savdo balansining tenglashtirish imkonini beradi.

Umuman, import mahsulotlarga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi:

1) ochiq auktsion – davlat litsenziyalarni yuqori baholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga berishi;

2) afzal ko'rish tizimi – davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish hajmi jihatdan yirik bo'lgan firma va kompaniyalarga hech qanday shart va talablarsiz beradi;

3) xarajat usuli – davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bo'lgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mahsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va imortiga litsenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank.

Moliya operatsiyalarini o'tkazishga litsenziyalar asosan Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan o'z va xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan opreatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqini beradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo'llaniladi.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq

iste'moli mollarini va strategik xom ashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan ko'proq qo'llanilishiga ikkita sabab bor:

1) tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tarif stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi;

2) himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Tariflarga nisbatan kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan farovonlikdagi yo'qotishlar ikki holatda katta bo'ladi. Birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukumronligi darajasini oshirsa. Ikkinchidan, importga litsenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

Ekspart subsidiyalari. Ekspart bojlari va ekspartni ixtiyoriy cheklash.

Ko'pchilik hollarda ekspartni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda ekspart subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba - konstruktorlik ishlari va ekspartga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Ekspart subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga:

- ekspartyor firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;
- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;
- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi ekspart ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;

- bevosita subsidiyalash kiradi.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo'qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat byudjeti yo'qotishga uchraydi, importyor davlat byudjeti esa qo'shimcha daromad ko'radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko'rinishlaridan biridir.

Dempingga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda, jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha, eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar o'z valyuta resurslarini to'ldirish maqsadida jahon bozoriga xom ashyo resurslarini eksport qilishni ko'paytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qo'llanilmoqda.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritishishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste'mol o'sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilarda yo'qotishga duch bo'ladilar. Tanqi bozordagi baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste'molchilar yutuqqa erishsa, davlat esa daromadga ega bo'ladi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo'lib, xorij mamlakatlarning ayrim mamlakatlarga "ixtiyoriy" eksport miqdorlarini cheklashdan iborat.

Bu yerda "ixtiyoriy so'zi" shartli xarakterga ega. Chunki, eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o'z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1) ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste'molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste'molchilar ularni e'tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar;

2) ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste'molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Shunday qilib, xorijliklar ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida eksportyor ko'rgan yo'qotishlarni narxlarni oshirish hisobiga qoplashadi.

Savdo siyosatini amalga oshirishning ko'rib o'tilgan usullarining har biri ijobiy jihatlari bilan birga salbiy oqibatlariga ham ega. Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi darajasi kuchayib borgani sari tashqi savdo liberallashtirib boriladi. Mamlakatning xalqaro savdo tashkilotlariga a'zo bo'lishi bu jarayonining qonuniy natijalaridan biridir. Tashqi savdoni erkinlashtirilishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishga olib keladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xalqaro savdoni rivojlantirishning obyektiv va subyektiv sabablari nimalardan iborat?

2. Xalqaro savdoning shakllari va ular hajmini belgilovchi omillarni tushuntirib bering.

2. A.Smitning "Mutlaq ustunlik" nazariyasi kamchiligi nimada ko'rinadi?

3. "Nisbiy ustunlik" nazariyasining mohiyatini tushuntirib bering.

4. Savdo sharoitlari tushunchasini izohlab bering. Savdo sharoitining yaxshilanishi qanday oqibatlariga olib keladi?

5. Xeksher-Olinning neoklassik kontsepsiyasini izohlab bering.

6. "Leontev taajjubi" qaysi sababli yuzaga keldi va qanday echim topti?

7. Savdo siyosatining mohiyati va maqsadlarini tushuntirib bering.

8. Importga tariflarning kiritilishidan iqtisodiy natijalariga izoh bering.

9. Importni yoqlovchi va unga qarshi bo'lgan fikrlarni taqqoslab bering. 10. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalarning importga tariflardan afzalligi va kamchiliklari nimada ?

11. Import kvotalarini kiritilishining iqtisodiy oqibatlari nimalarda ko'rinadi?

12. Litsenziyalarni taqsimlash usullariga qiyosiy tavsif bering.
13. Eksportni subsidiyalash usullari mohiyatini tushuntirib bering. tushuntirib bering.
14. Eksportni ixtiyoriy cheklash qachon qo'llaniladi, va uning oqibatlari qanday?
15. Savdoni cheklash tadbirlarining makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siriga izoh bering.

12. TO'LOV BALANSI. VALYUTA KURSI

12.1 To'lov balansi tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

To'lov balansi — ma'lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o'rtasida bo'ladigan bitimlar statistik qayd qilingan xujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo'nda ifodalab pul-kredit, valyuta, byudjet-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo'nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to'lov balansida o'z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to'lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to'lovlar ko'rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to'lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni, u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo'lishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, to'lov balansi - bu ma'lum bir davrda ma'lum bir mamlakat va boshqa dunyo rezidentlari o'rtasida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy operatsiyalar natijalarining statistik xulosasidir.

Ikki tomonlama kirish tizimi va tegishli bo'limlarning mavjudligi to'lov balansining tuzilishini aniqlaydi (12.1.1-jadval).

12.1.1- jadval

To'lov balansining tuzilishi

<i>I. Joriy hisob</i>	
<i>Kredit (+)</i>	<i>Debet (-)</i>
<i>1. Tovarlar eksporti</i>	<i>2. Tovarlar importi</i>
<i>Savdo balansi (1-2)</i>	
<i>3. Xizmatlar eksporti</i>	<i>4. Xizmatlar importi</i>
<i>Tovarlar va xizmatlar balansi (1 + 3) - (2 + 4)</i>	
<i>5. Investitsiya daromadi</i>	<i>6. Investitsiya xarajatlari</i>
<i>7. Qabul qilingan pul o'tkazmalari</i>	<i>8. Yuborilgan o'tkazmalar</i>
<i>Joriy hisob balansi (1 + 3 + 5 + 7) - (2 + 4 + 6 + 8)</i>	
<i>II. Kapital hisobvarag'i</i>	
<i>9. Kapital oqimi</i>	<i>10. Kapitanning chiqib ketishi</i>
<i>Kapitalarning harakat muvozanati (9 - 10)</i>	
<i>Rasmiy hisob-kitoblar balansi (1 + 3 + 5 + 7 + 9) - (2 + 4 + 6 + 8 + 10)</i>	

Ikki tomonlama kirish tizimi barcha operatsiyalarni debet va kredit bo'yicha taqsimlashni o'z zimmasiga oladi. Mamlakatga chet el valyutasining kirib kelishini ta'minlovchi barcha operatsiyalar kredit bo'yicha plyus belgisi bilan hisobga olinadi. Mamlakatdan chet el valyutasining chiqishi bilan bog'liq barcha operatsiyalar debetda minus belgisi bilan hisobga olinadi.

To'lov balansi uchta asosiy bo'limni o'z ichiga oladi.

1. **Joriy hisob.** To'rt asosiy guruhdan iborat: 1) tovarlar bilan operatsiyalar; 2) xizmatlar bilan operatsiyalar; 3) daromadlar harakati; 4) joriy transfertlar.

Tovarlar (1) va xizmatlar (3) eksporti bilan bog'liq barcha operatsiyalar mamlakatga chet el valyutasining kirib kelishini ta'minlaydi va kredit bo'yicha hisobga olinadi. Tovarlar importi (2) va xizmatlar (4) bilan bog'liq barcha operatsiyalar mamlakatdagi valyuta zaxiralarini kamaytiradi va debetda qayd etiladi. Investitsiya daromadi (5) aksiyadorlik daromadlarini (dividendlar) va qarz majburiyatlaridan foizlarni o'z ichiga oladi. Agar ushbu bandlar mablag'larni sarflash bilan bog'liq bo'lsa (6), ular debetda qayd etiladi. Pul o'tkazmalariga

mamlakatlar evaziga hech qanday qiymat ekvivalenti olinmaydigan resurslar (pensiya, sovg'alar, pul o'tkazmalari, yordam va boshqalar) o'tkazmalari kiradi. Mamlakatdan keladigan oqimlar debet bilan, mamlakatga - kredit bo'yicha hisobga olinadi.

Joriy hisob balansi, bir tomondan eksport va eksportga o'xshash operatsiyalar va boshqa tomondan import va importga o'xshash operatsiyalar o'rtasidagi farqdir, aslida - aniq eksport = $X - M$.

2. **Kapital hisobvarag'i.** Asosiy vositalar harakatiga zanjirli qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, intellektual mulk, shuningdek kredit resurslari harakati kiradi. Aktivlarni sotish va kredit olish bilan bog'liq kapital oqimlari (9) kredit bo'yicha hisobga olinadi. Aktivlarni sotib olish va kreditlar berish bilan bog'liq kapitalning chiqib ketishi (10) debetda qayd etiladi.

Kapital oqimi balansi - bu kapitalning kirib kelishi va chiqishi o'rtasidagi farq:

$$CF = I - S .$$

Tashqi bozorning muvozanati to'lov balansida joriy hisob balansi ($NX=X - N$) va kapital hisobvarag'i balansining ($CF = I - S$) tengligi sifatida aks etadi. Bu shuni anglatadiki, agar mamlakat eksporti importdan oshsa ($NX>0$), eksport daromadi qo'shimcha mablag'larni tejashga imkon beradi, natijada ichki investitsiyalardan oshib ketadi ($CF<0$). Bunday holda, mamlakat tovarlarni eksport qiluvchisi bo'lib, bir vaqtning o'zida jahon bozorida kapital (kreditor) importatori vazifasini bajaradi. Aksincha, agar mamlakatning ichki sarmoyasi ichki jamg'armadan ($CF>0$) oshsa, jahon bozorida pul qarz oladigan bo'lsa, mamlakat undan import qilinadigan tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun foydalanadi ($NX<0$).

Kapital oqimlari tovarlar va xizmatlar harakatini moliyalashtirganligi sababli, kapital to'planishini moliyalashtirish uchun mablag'larning xalqaro oqimlari va tovarlar va xizmatlarning xalqaro aylanishiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xalqaro pul oqimlari:

- qarama-qarshi yo'naltirilgan ikkita jarayonni aks ettiradi, shuning uchun to'lov balansida ular har xil belgilar bilan hisobga olinadi;

- $CF = -NX$ makroiqtisodiy identifikatsiyasining bajarilishini ta'minlab, bir-birini ideal darajada muvozanatlaydi.

Bunday holda, rasmiy to'lovlar balansi nolga teng bo'ladi.

Agar dastlabki ikkita bo'lim bir-birini muvozanatlashtirmasa va to'lov balansi nolga tenglashtirilmasa, to'lov balansini to'g'rilash rasmiy zaxiradagi o'zgarishlar (shu jumladan oltin, valyuta, xalqaro to'lov vositalari, mamlakatning XVFDagi kredit ulushi va boshqalarni) bilan amalga oshiriladi. To'lov balansida kamomad yuzaga kelganda, u rasmiy zaxiralarni qisqartirish hisobiga moliyalashtiriladi. Bunday holda, muomalada bo'lgan chet el valyutasi miqdori oshadi, shuning uchun operatsiya eksportga o'xshaydi va kredit bo'yicha hisobga olinadi. To'lov balansining profitsiti bilan "ortiqcha" mablag'lar zaxiraga joylashtiriladi. Shu bilan birga, muomaladagi chet el valyutasi miqdori kamayadi, operatsiya importga o'xshash hisoblanadi va debet sifatida qayd etiladi.

To'lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar (12.1.2-jadval).

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti "plyus", import esa "minus" ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zaxirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valyuta zaxirasini kamaytiradi.

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi, ularning farqi tashqi savdo balansining qoldig'i deb yuritiladi. Misolimizda bu balans salbiydir, ya'ni, mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan ko'ra ko'proq olib keladi (-75).

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu, xizmatlar (transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar) eksporti va importidir. Misolimizda tovarlar bilan bo'lgan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan bo'lgan operatsiyalarda ham mamlakat xorijiy xizmatlarni ko'proq oladi ya'ni, masalan, mamlakatda

yashovchilar xorijga chetdan mamlakatga keladigan sayyohlarga nisbatan ko'proq boradilar, shuningdek, mamlakatdagi tadbirkorlarga xorijiy transport va sug'urta xizmatlarini ko'rsatish hajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda transport va sug'urta kompaniyalari ko'rsatadigan xizmatlar hajmiga qaraganda yuqoriroq va h.k. Bu operatsiyalar bo'yicha ham balans salbiy qoldiqqa ega (-12).

12.1.2 –jadval

Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit(+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yoki import uchun xarajatlar	Sof kredit yoki sof debit
Joriy operatsiyalar hisobi			
Tovarlardan	+185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldig'i			-75
Xizmatlardan	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transfert ko'rinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i			-87
Kapital xarakatining xisobi			
Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+150	-87	+63
Kapital xarakati balansining qoldig'i			+63
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati bo'yicha balansning qoldig'i			-24
Rasmiy zaxiralar (oltin, XFVdagi zaxiralar)	+24		+24

Investitsiyalardan daromadlar, foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapital uchun chet to'lovlari bo'yicha tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital uchun to'lanadigan to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad musbat bo'ladi (+8).

Transfert ko'rinishida pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'lanidagan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'z qarindoshlariga pul o'tkazmalari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valyuta zaxiralarini kamaytiradi (-8).

Joriy hisoblar bo'yicha barcha operatsiyalar yig'indisi joriy operatsiyalar balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-87). Bu esa mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq bo'lishini anglatadi. Boshqacha aytganda, ushbu holda mamlakat to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadga ega.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$$X - M = X_n = Y - (S + I + G),$$

bu yerda: X - eksport; M - import; X_n - sof eksport;

$S + I + G$ - YAIMning bir qismi (absorbtsiya)

Joriy operatsiyalar balansida kamomad bo'lgan sharoitda, mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan xarajatlaridan kam bo'ladi va uni tashqaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operatsiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.

Sof xorijiy aktivlar (NFA) – bu, milliy rezidentlar tomonidan egallab turilgan xorij aktivlari va xorijliklar egalik qilgan mamlakat aktivlari o'rtasidagi farqni bildiradi.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lmagan sharoitda esa mamlakat xorijiy valyutalarni sarf qilishga nisbatan ko'proq olib keladi.

Misolimizga aksincha mamlakat joriy operatsiyalar bo'yicha balansi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi. Bunda mamlakatda chet elda ko'chmas mulkni sotib olish

yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan ortiqcha xorijiy valyuta yuzaga keladi.

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida, ya'ni, kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi.

Mamlakatda ma'lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktivlarini sotib olish va sotish bilan bog'liq operatsiyalariga kapital harakati hisobi deyiladi. Kapital harakati hisobi balansida korxonalar, yer, uy-joylar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqa aktivlarni olish-sotish bilan bog'liq kapitallar oqimi aks ettiriladi. Bu aktivlar sotilsa yoki eksport qilinsa, xorijiy valyuta mamlakatga kiritiladi, ya'ni valyuta tushumi ko'payadi (+150). Biroq kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bog'liq operatsiyalar ham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aksiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar beradi va shu asosda ular xorijiy valyuta zaxiralarini sarflaydi. Bu operatsiyalar debet ko'rinishida aks ettiriladi (-87). Kapital harakati balansining qoldig'i – bu, uni olib kelish va olib chiqish o'rtasidagi farqdir (+63).

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital xarakati balnsi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga kilingan xarajatlar.

Xorijga aktivlarni sotish valyuta zaxirasini ko'paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. Shuning uchun kapital harakati balansi barcha operatsiyalardan keladigan sof valyuta tushumlarini ko'rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i mamlakatda kapital ko'payishini bildirsa, uning salbiy qoldig'i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi.

Avval aytib o'tilganidek, joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati balansi o'zaro chambarchas bog'liq. Bizning misolda birinchisining taqchilligi (-87) katta qismi (+63) kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi va aksincha, agar to'lov balansi joriy operatsiyalar bo'yicha musbat qoldiqqa ega bo'lsa, kapital harakati hisobi balans bo'yicha manfiy qoldiqqa yo'l qo'yilgan bo'ladi.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo'limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To'lov balansi qoldig'i = Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balansi

Biroq, amalda to'lov balansining bu qismida ham ko'pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zaxiralar deb ataluvchi xorijiy valyuta zaxiralariga ega bo'lib, bu zaxiralar joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati bo'yicha balans nomutasibligini bartaraf etishda qo'llaniladi. Bizning misolda bu nomutasiblik yoki qoldiq (-24)ni tashkil etadi va rasmiy zaxiralardan tushumlar hisobiga tartibga solinadi.

Rasmiy zaxiralarning qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zaxiralarning o'sishi (-) esa to'lov balansining musbat qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Natijada uning barcha uch bo'limi summasi «0»ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valyuta taklifini va unga mamlakatda bo'lgan talab tengligini bildiradi

12.2 Ichki va tashqi balans. To'lov balansi tahlili. To'lov balansi taqchilligi

To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$Y = C + I + G + X_n,$$

$$Y - C - G = C + I + G + X_n - (C + G),$$

$$S_n = I + X_n.$$

$(I - S) + X_n = 0$ (egiluvchan valyuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagan sharoitda), bu erda: S_n – milliy jamg'arish;

$(I - S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X - M = X_n = -(I - S) = S - I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$X_n < 0 \rightarrow X - M < 0 \rightarrow X < M,$$

$I - S > 0 \rightarrow I > S \rightarrow$ xorijdan kapital kiritilishi.

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi ($M > X$). Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzдор bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$X_n > 0 \rightarrow X - M > 0 \rightarrow X > M,$$

$I - S < 0 \rightarrow I < S \rightarrow$ xorijga kapital chikarilishi.

Davlatlar rasmiy zaxiralar va qarzlarni hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan hollarda o'z valyutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o'sishi hamda to'lov balansi kamomadi tugatiladi. To'lov balansini tuzish tamoyillariga ko'ra u doimio bazoanslashgan bo'ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to'lov balansining alohida qismlariga ta'aluqli. Shu bilan birga to'lov balansi qoldig'ining milliy iqtisodiyotga ta'siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib to'lov balansining musbat qoldig'i ham, manfiy qoldig'i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin.

To'lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig'i, joriy operatsiyalar balansi qoldig'i, kapital harakati va moliya balansi qoldig'i hamda rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i alohida tahlil etiladi.

Savdo balansi qoldig'i o'zgarishiga baho berishda bu o'zgarishlar qaysi omillar ta'sirida ro'y berganligi e'tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning qisqarishi hisobiga ro'y bergan bo'lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi

ko'payishi hisobiga importning o'sishi natijasida ro'y bergan bo'lsa miliy iqtisodiyotning zaiflashidan dalolat deb qaralmaydi.

Joriy operatsiyalar hisobi balansi, odatda, to'lov balansining ma'lumot beruvchi qoldig'i deb qaraladi. Chunki bu qoldi bilan birga ichki iqtisodiy siyosatni cheklovchi tashqi iqtisodiy omil hisoblanishi bilan birga mamlakatning moliyalashtirishga ehtiyojini belgilaydi. Joriy operatsiyalar hisobi balansining musbat qoldig'i mamlakat boshqa davlatlarga nisbatan netto kreditor ekanligidan dalolat beradi, va aksincha manfiy qoldig'i (ya'ni joriy operatsiyalar hisobi balansining taqchilligi) mamlakat tovarlar va xizmatlarning netto-importi uchun to'lovlarni amalga oshirishga va transfert to'lovlarini moliyalashtirishga majbur bo'lgan sof qarzdorga aylanganligini anglatadi. Amalda joriy to'lov balansining musbat qoldig'iga ega mamlakat milliy jamg'armalarning bir qismini kapitalni ichki jamg'arishga yo'naltirish o'rniga mamlakat tashqarisiga investitsiyalaydi.

Kapital harakati va moliya balansi qoldig'i joriy operatsiyalar balansi holatining oynadagi aksi hisoblanadi, chunki real resurslar oqimini ko'rsatadi. Shuningdek joriy operatsiyalar balansi holati qisman "Sof xatolar va chetda qoldirishlar" moddasiga to'g'ri keladi.

Rasmiy hisob kitoblar balansi qoldig'i to'lov balansi umumiy (yakuniy) qoldig'ining kengroq tarqalgan nomlanishi bo'lib norezidentlarning mamlakatga nisbatan likvidli talablarning ko'payishi (kamayishi) yoki xorijiy likvidli aktivlardagi mamlakat rasmiy zaxiralarning ko'payishidan (kamayishidan) dalolat beradi. Bu qoldiq "Zaxira aktivlari" moddasidan boshqa barcha moddalarni qamrab oladi.

Qayd qilingan valyuta kurslari sharoitida (1979 yilga qadar) rasmiy hisob kitoblar holatiga katta ahamiyat berilar edi, chunki uning taqchilligi mamlakatning boshqa davlatlar oldidagi majburiyatlarining ortganligini (yoki zaxiralarning kamayganligini) anglatgani holda valyuta kursining barqarorligiga tahdid solar edi. Suzib yuruvchi valyuta kursining kiritilishi bilan umumiy to'lov balansi tushunchasini yo'qqa chiqardi, rasmiy zaxiralar dinamikasi esa nafaqat rasmiy

hisob kitoblar qoldig'ining oqibati, balki to'lov balansining boshqa bo'limlarida hisobga olingan oqimlaridagi o'zgarishlarning sababchisi ham bo'lib qoldi.

12.3 To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari

To'lov balansi muvozanatini ta'minlash uchun joriy hisoblar va kapital harakati qoldiqlari bir-birini aynan qoplashi zarur bo'ladi. Markaziy Bank valyuta intervensiyasini amalga oshirish chorasini ko'rmasa, va rasmiy valyuta zaxiralari miqdorini o'zgartirmasa to'lov balansi hisoblarini valyuta kursining erkin tebranishi hisobiga o'zaro tartibga solish amalga oshiriladi.

Bunday sharoitda kapital oqib kelishi sababli milliy valyutaning qimmatlashuvi, kapital chiqib ketishi sababli esa uning arzonlashuvi ro'y beradi. Valyuta kursining erkin tebranishi to'lov balansining joriy va kapital hisoblarini avtomatik ravishda mutanosiblashtirish mexanizmi hisoblanadi.

Erkin tebranuvchi valyuta kursi tarafdorlari ta'kidlashicha, to'lov balansining ortiqchaligi yoki taqchilligi bunday vaziyatlarda tez orada barham topadi. Valyuta kurslarining erkin harakati to'lov balansining ortiqchaligi yoki kamomadini yo'qotadi.

Erkin tebranuvchi valyuta kurslari to'lov balansini tenglashtirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lsada, kamchilikliklardan xoli emas. Chunonchi, bunday valyuta birinchidan, savdoning noaniqligi va qisqarishiga, ikkinchidan, savdo sharoitining yomonlashishiga, uchinchidan, beqarorlikka va boshqalarga olib keladi.

Agar Markaziy bank rasmiy valyuta zaxiralari vositasida chet el valyutasini sotib yoki sotib olib valyuta kursini erkin tebranishiga barham bersa valyuta kursining erkin tebranishi vositasida to'lov balansini tartibga solish zarurati yo'qoladi.

Bunda to'lov balansi taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Bunday vaziyatda ichki bozorda chet el valyutasi taklifi oshadi. Qayd etilgan operatsiya eksportga xos bo'lib kreditda plyus belgisi bilan (Markaziy bankda xorijiy valyuta zaxirasi kamayishiga qaramasdan) hisobga olinadi. Ushbu tadbir natijasida ichki bozorda milliy valyuta

taklifi kamayadi, uning almashinuv kursi nisbatan ko'tariladi va bu investitsiyalar hajmiga hamda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'lov balansining aktiv-(musbat) qoldig'i esa Markaziy bankning rasmiy valyuta zaxiralari miqdorining ortishiga olib keladi. Bunda Markaziy bank valyuta zaxiralarini to'ldirish uchun chet el valyutasini sotib olishi natijasida ichki bozorda milliy valyuta taklifi nisbatan oshadi, uning almashinuv kursi kamayadi, bu hol esa iqtisodiyotga (investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o'sishga) rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan o'tkaziladigan bunday operatsiyalar rasmiy rezervlar bilan bo'ladigan operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar natijasida to'lov balansi qoldig'i nolga tenglashishi kerak.

To'lov balansining aktiv qoldig'i yoki taqchilligi mamlakat iqtisodiyoti xususiyatlariga qarab turlicha baholanishi mumkin.

Valyutasi xalqaro hisob-kitoblarda, hamda boshqa mamlakatlar zaxira valyutasi sifatida foydalaniladigan mamlakatlar uchun to'lov balansi taqchil bo'lishi tabiiy hol hisoblanadi. Bunday mamlakatlar to'lov balansini uzoq muddat makroiqtisodiy tartibga solmasligi mumkin.

Milliy valyutasi jahon iqtisodiyotida zaxira valyutasi hisoblanmaydigan mamlakatlar Markaziy Banklaridan rasmiy valyuta zaxirasi cheklanganligi tufayli to'lov balansining uzoq muddatli taqchilligi bu rezervlarning sarflab bo'linishiga olib keladi. Bunday hollarda to'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solinadi. Mamlakat savdo siyosati va valyuta almashinuv kursini o'zgartirishi choralarini qo'llab chet ellardagi o'z xarajatlarini kamaytiradi, yoki eksportdan o'z daromadlarini oshiradi.

Bunday tartibga solish natijasida baholar umumiy darajasining oshishi oqibatida aholi turmush darajasining pasayishi, milliy valyutaning qadrsizlanishi, iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida bandlilikning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Valyuta rezervlari sarflab bo'lganligi, ilgari olingan chet el kreditlarini qaytarilish grafiklari buzilganligi tufayli bunday kreditlarni yana olish

imkoniyatlari yo'qqa chiqqanligi sababli mamlakat to'lov balansi taqchilligining uzoq vaqt davom etishi to'lov balansi inqirozi deyiladi.

To'lov balansi inqirozini hal etishning yagona yo'li makroiqtisodiy tartibga solish hisoblanadi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Bankni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Qisqa istiqbolda to'lov balansi qoldig'i jamg'arish va investitsiyalar hajmlarini belgilovchi omillar (masalan byudjet soliq siyosati, foiz stavkalari) ta'sirida o'zgarishi mumkin.

Agar mamlakatda rag'batlantiruvchi fiskal siyosat yurgizilsa bu hol milliy jamg'armalarning pasayishiga olib keladi. Bu o'z navbatida joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha taqchillikka, kapital harakat hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Cheklovchi fiskal siyosat milliy jamg'armalar hajmlarini oshiradi, bu o'z navbatida kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa olib keladi.

Jahon foiz stavkalarining oshishi kapital harakati hisobi bo'yicha taqchillikka, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha musbat qoldiqqa erishishga olib keladi. Jahon foiz stavkalarining pasayishi esa aks natijalarga olib keladi.

12.4 Valyuta va jahon valyuta tizimi

Xalqaro valyuta munosabatlari pulning xalqaro to'lov jarayoniga xizmat qilishi jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo'ldi va rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Tarix davomida jahon puli va xalqaro hisob-kitob shakllari o'zgardi. Bir vaqtda valyuta munosabatlari ahamiyati o'sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko'chadigan pul massasalari oqimi

yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valyuta tizimi va jahon valyuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi. **Valyuta – keng ma'noda mamlakat pul birligini (masalan, so'm, dollar, marka, funt-sterling va hokazo) anglatadi. Qisqa ma'noda valyuta atamasi chet davlatlarning pul belgisi ma'nosida qo'llaniladi. Har bir milliy bozor xususiy milliy valyuta tizimiga ega.**

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi. **Valyuta konvertirlashuvi** deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu, amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valyuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Evropa hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar, Yaponiyalar valyutalarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valyuta – bu, faqat ba'zi xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro to'lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

Konvertirlanmaydigan valyuta – bu, faqatgina ichki to'lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir.

Konvertirlashni **ichki va tashqi** konvertirlashga ham ajratish mumkin. Ichki konvertirlash rezidentlarining mamlakat ichkarisida xorijiy valyutani sotib olishi, uni saqlab turishi va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishini imkoniyatini aks ettiradi. Tashqi konvertirlashda xorijda to'lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valyutalarni konvertirlash ko'pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarining muhim maqsadi hisoblanadi. Bozordagi talab va taklif ta'siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o'zgarib turadi. Davlat valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1) ***zaxiralardan foydalanish***. Valyuta kursini mustahkamlashning ko'proq qo'llaniladigan usuli - rasmiy zaxiralar bilan bozorda manipulyatsiya qilish hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, valyuta zaxiralari alohida mamlakatlar ixtiyoridagi chet mamlakatlar valyutalarining zaxirasidir (Masalan, AQSH dollari, EVRO va h.k.);

2) ***savdo siyosati***. Valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSH dollarining yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valyuta taklifini ko'paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas;

3) ***valyuta nazorati***. Boshqa muqobil variant valyuta nazorati hisoblanadi. Valyuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin, hukumat o'z navbatida chet el valyutasining bu zaxirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valyuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, etarli bo'lmagan valyuta resurslari ustidan valyuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarni kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi;

4) ***ichki makroiqtisodiy tartibga solish***. Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish

hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki, import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, bu o'sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valyutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

12.5 Valyuta bozori. Valyuta ayirboshlash zarurati. Chet el valyutasiga talab. Chet el valyutasini taklif etish

Valyuta kursi kontseptsiyasi. *Valyuta* (valyuta) - xalqaro muomalada pul funktsiyalarini bajarishga qodir vosita. Valyuta milliy (milliy valyuta) va chet el (xorijiy valyuta) bo'lishi mumkin.

Milliy valyuta uni chiqaradigan mamlakatlar hududida qonuniy to'lov vositasidir (AQShda dollar, Rossiyada rubl va boshqalar). Chet el valyutasi - bu ma'lum bir mamlakat hududida ishlatiladigan boshqa mamlakatlarning to'lov vositasi (masalan, Rossiyada dollar).

Har qanday valyuta konvertatsiya xususiyatiga ega - bir-biriga mos miqdoriy mutanosiblikda almashtirish qobiliyati, bu valyuta kursi deb ataladi.

Valyuta kursi - ma'lum bir mamlakat milliy valyutasi birligining boshqa mamlakatlar valyutalari birliklarida ifodalangan narxi.

Milliy valyuta kursining shakllanishi to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita bo'lishi mumkin bo'lgan valyuta kotirovkasi deb ataladi. To'g'ridan-to'g'ri kotirovka milliy valyuta birligining kursini ma'lum miqdordagi chet el valyutasida ifodalashni o'z ichiga oladi. Bilvosita - ma'lum miqdordagi milliy valyuta orqali chet el valyutasi birligining kursini ifodalash.

Nominal va real valyuta kurslari. Nominal kurs joriy operatsiyalarni amalga oshirish va ular bo'yicha hisob-kitob qilish uchun ishlatiladi. Agar uzoq muddatli tendentsiyalarni aniqlash zarur bo'lsa, unda nominal valyuta kursi noqulay bo'lishi mumkin, chunki valyuta qiymati boshqa har qanday tovar kabi mamlakatda narxlar o'zgarishi bilan o'zgarib turadi. Shuning uchun taqqoslash uchun nominal valyuta kursini har ikki mamlakatda inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda real

o'lchovga o'tkazish mumkin. Shunday qilib, haqiqiy valyuta kursi (E_r) - bu ma'lum bir mamlakatda (P_d) va chet elda (P_f) narx darajalari o'zgarishini hisobga olgan holda qayta hisoblangan nominal kurs (E_n):

$$E_r = E_n \frac{P_f}{P_d}.$$

Formuladan ko'rinib turibdiki, haqiqiy valyuta kursi bu chet elda iste'mol tovarlari savatining nominal kursdan foydalangan holda xorijiy valyutadan konvertatsiya qilingan narxlari nisbati va o'z mamlakatidagi bir xil savatning qiymati.

Milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi natijasida tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lgan jahon valyuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygani sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi - mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, ***jahon valyuta tizimi - bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarining yig'indisidir.*** Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) xalqaro bitimlarda foydalaniladigan to'lov va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari, xalqaro pul birliklari);
- 2) valyuta kurslarini o'rnatish va saqlab turish mexanizmini;
- 3) valyuta bozorining ishlash tartibini;
- 4) xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;
- 5) valyuta yordamida tartibga solish va nazorat qilish tizimini;

6) valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jahon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimi (Xalqaro valyuta fondi, Umumjahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki).

Hozirgi zamonda xalqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda asosan uch xil ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

- oltin, hozirda o'zining asosiy to'lov va hisob-kitob vositasi xususiyatini yo'qotgan bo'lsada, ammo ko'pchilik valyuta zaxiralarining sezilarli qismini tashkil etadi va muhim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

- jahonda asosiy o'rin tutuvchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari (AQSH dollari, EVRO, Ingliz funt-sterlengi, Yaponiya ienasi va boshqalar);

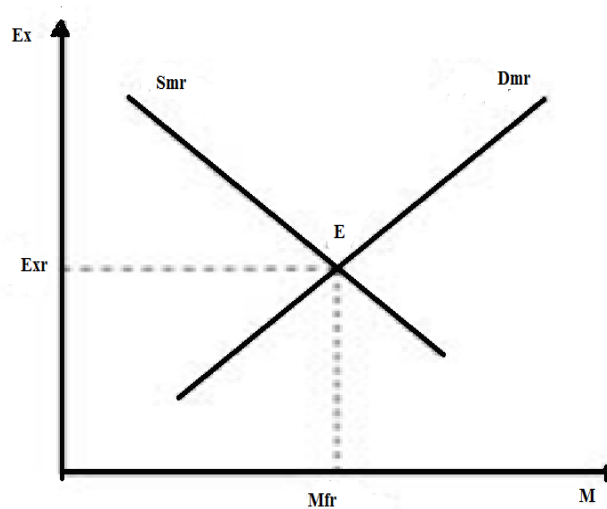
- xalqaro pul birliklari.

Bunday pul birliklariga shu paytga qadar foydalanilgan EKYU, SDR misol bo'la oladi. Ular barcha mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda, chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek, mamlakat valyuta zaxiralarini yaratishda qo'llaniladi.

Valyuta kurslari rejimlari: belgilangan va o'zgaruvchan. Valyuta kurslarining ikkita tubdan farq qiladigan rejimi mavjud: qat'iy va o'zgaruvchan.

1. **Belgilangan valyuta kursi** - milliy valyutalar o'rtasidagi rasmiy ravishda belgilangan nisbati, undan bir yo'nalishda yoki boshqasiga vaqtincha 2,25% dan ko'p bo'lmagan chetlanishiga imkon beradi. Bu oltin tengligiga asoslangan oltin va oltin almashinuvi standartlari tizimiga xosdir - valyutalar tarkibidagi oltin tarkibining doimiy nisbati. Hozirgi vaqtda uni bitta valyutaga (masalan, AQSh dollariga) yoki valyuta kompozitsiyasiga o'rnatib qo'yish mumkin. Bunday holda, bozor qonunlari qo'llanilmaydi.

2. **O'zgaruvchan valyuta kursi** - talab va taklif ta'sirida o'zgarib turadigan (erkin suzuvchi) (12.5.1-rasm), bu ma'lum sharoitlarda davlat tomonidan valyuta intervensiyalari (boshqariladigan suzuvchi) orqali ta'sir qilishi mumkin.

12.5.1-rasm. O'zgaruvchan valyuta kursining talab va taklif ta'sirida o'zgarishi

12.5.1- rasmda M_f -Milliy valyuta bozorida chet el valyutasini sotish va sotib olish hajmi;

E_x -valyuta kursi;

D_{mr} - valyuta savdosi hajmining kurs qiymatiga teskari bog'liqligini ifodalovchi xorijiy valyutaga bo'lgan talab;

S_{mr} - valyuta savdosi hajmining kurs qiymatiga teskari bog'liqligini ifodalovchi xorijiy valyutaga bo'lgan taklif;

E - bu valyutaga talab va taklif muvozanatlashgan va valyuta kursi (E_{xr}) va valyutani sotishning muvozanatli hajmi (M_{fr}) bo'lgan valyuta bozorining muvozanati.

Shunday qilib, milliy valyuta bozoridagi sotuvlar hajmining kurs qiymatiga bog'liqligi talab funksiyasida teskari va ta'minot funksiyasida to'g'ridan-to'g'ri.

Valyutaga bo'lgan talabning teskari xususiyati quyidagicha aniqlanadi:

- chet el valyutasini sotib olish hajmi chet el valyutasiga bo'lgan ehtiyojga qarab belgilanadi;

- chet el valyutasiga bo'lgan talab import qilinadigan tovarlarga bo'lgan talabning qiymati bilan belgilanadi;

- import qilinadigan tovarlarga talabning qiymati ularning zanjiriga teskari bog'liqdir;

- import qilinadigan tovarlarning narxi to'g'ridan-to'g'ri valyuta kursiga bog'liq

Milliy bozorda chet el valyutasini yetkazib berishning bevosita xususiyati quyidagilar bilan belgilanadi:

- chet el valyutasini sotish hajmi uni milliy bozorga yetkazib berish imkoniyati bilan belgilanadi;

- chet el valyutasini yetkazib berish imkoniyati mahalliy tovarlarni chet elga eksport qilish qiymati bilan belgilanadi;

- mahalliy tovarlar eksportining qiymati ularning narxiga teskari bog'liqdir;

- mahalliy tovarlarning narxi tashqi valyuta kursiga teskari bog'liqdir.

Valyuta kursining qiymati valyuta bozoridagi vaziyatga bog'liq ekanligi aniq, ammo uni belgilovchi asosiy omil - bu xarid qobiliyati pariteti.

Xarid qilish qobiliyati pariteti nazariyasi. *PPP* nazariyasiga muvofiq, valyuta kursi turli mamlakatlar uchun bir xil bo'lgan tovar va xizmatlarning ma'lum to'plamiga nisbatan ularning sotib olish qobiliyati bilan belgilangan valyutalar nisbati bilan belgilanadi. Bunday holda, valyuta kursi (E_x) to'liq ma'lum bir mamlakatda (P_d) va boshqa mamlakatlarda (P_f) ushbu to'plamga kiritilgan tovarlar va xizmatlar narxlari darajasiga bog'liq:

$$E_x = P_d / P_f.$$

Ushbu nazariyaga ko'ra, hozirgi valyuta kursi bo'yicha milliy valyutalarga konvertatsiya qilingan bir xil miqdordagi pulga, turli mamlakatlarda transport xarajatlari va transportda cheklovlar bo'lmagan holda siz bir xil miqdordagi tovarlar va xizmatlarni sotib olishingiz mumkin. Amalda ushbu qonun iste'mol savatini tashkil etadigan tovarlar sifatidagi farqlar va boshqa holatlar tufayli amal qilmaydi. Ular orasida milliy bozorda xorijiy valyutani yetkazib berishni belgilaydigan foiz stavkasining qiymati mavjud.

Chunki ayirboshlash kursi qiymatiga *PPP* dan tashqari boshqa ko'plab omillar ta'sir qiladi.

Haqiqiy valyuta kursini belgilovchi omillar. Valyutaga talab va taklif o'rtasidagi bog'liqlik bozorda va shunga muvofiq valyuta kursi qiymati ko'plab omillar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Bunga quyidagilar kiradi:

- PPP valyutalari. Milliy valyutaning PPPsi boshqa davlat valyutasiga nisbatan qanchalik baland bo'lsa, uning kursi shuncha yuqori bo'ladi;

- inflyatsiya darajasi. Inflyatsiyaning o'sishi milliy valyutaning qadrsizlanishida ifodalanadi va boshqa narsalar teng bo'lsa, uning kursi pasayishiga olib keladi;

- mamlakat iqtisodiyoti darajasi va dinamikasi. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, chet elga sotiladigan tovarlar hajmi shuncha ko'p bo'ladi, eksportdan tushadigan daromad, chet el valyutasining mamlakatga oqimi va milliy valyuta kursi shunchalik yuqori bo'ladi;

- valyuta bozorining raqobatchisi bo'lgan fond bozorining rivojlanish darajasi. Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'ridan-to'g'ri chet el valyutasini jalb qilishi mumkin, shuningdek milliy valyutadagi mablag'larni "tortib olishi" mumkin, bu valyuta bozorida chet el valyutasini sotib olish uchun ishlatilishi mumkin;

- milliy va jahon bozorlarida valyutaga bo'lgan ishonch darajasi. U iqtisodiyotning holati va mamlakatdagi siyosiy vaziyat bilan belgilanadi;

- spekulativ operatsiyalar - chet el valyutasini keyinchalik uni sotish maqsadida sotib olish chet el valyutasiga talab va uning kursini oshiradi va hokazo.

Ayirboshlash kursiga ta'sir qiluvchi bunday muhim omilga foiz stavkasi darajasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Foiz stavkasining valyuta kursi qiymatiga ta'sirini baholash foiz stavkalari pariteti nazariyasi doirasida berilishi mumkin.

Foizlar nisbati tengligi nazariyasi. Chet el investitsiyalari qoidasi shundan iboratki, milliy valyutadagi xorijiy investitsiyalar bo'yicha daromad (Y_f) chet elda foiz stavkasi yig'indisidan (farqidan) (rf) va milliy valyuta kursining amortizatsiya (o'sish) foizidan iborat. Bunday holda, amortizatsiya (o'sish) foizlari milliy valyutaning kelajakdagi $t + 1$ vaqtidagi kursi (forvard kursi $E_t + 1$) va joriy valyuta kurslari (E_t) o'rtasidagi nisbiy farq sifatida hisoblanadi. Ushbu farq milliy

valyutaning kelajakdagi kursi amaldagi kursdan past bo'lsa, ijobiy bo'lishi mumkin, aksincha, milliy valyutaning kutilayotgan kelajakdagi kursi hozirgi kursdan yuqori bo'lsa:

Pulni qaerga investitsiya qilish yanada foydali ekanligi to'g'risida qaror qabul qilish uchun mamlakat ichidagi foiz stavkasini chet elda investitsiyalarning kutilayotgan rentabelligi bilan taqqoslash kerak:

Foiz stavkasi pariteti - mamlakatda va chet elda (rf) foiz stavkalari darajasi o'rtasidagi nisbat, bunda ularning har biridagi teng depozitlar bitta valyutaga o'tkazilganda bir xil daromad keltiradi.

Ushbu kontseptsiya asosida siz kelajakda ma'lum bir davr uchun valyuta kursining qiymatini hisoblashingiz mumkin:

Shunday qilib, agar ikki mamlakat valyuta bozori muvozanat holatida, agar ular o'rtasida foiz stavkalari tengligi bo'lsa.

Ijobiy farq mamlakat ichidagi sarmoyalar chet elga sarmoyalarga qaraganda ancha foydali ekanligini anglatadi. Bu mamlakatga kapital kirib kelishiga va shunga mos ravishda milliy valyuta kursining oshishiga olib keladi. Aksincha, salbiy farq mamlakat ichidagi sarmoyalar chet elga sarmoyalarga qaraganda unchalik rentabelli emasligini anglatadi. Bu mamlakatdan kapitalning chiqib ketishiga va shunga mos ravishda milliy valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Yuqorida sanab o'tilgan omillar bilan bir qatorda mamlakatning to'lov balansining holati valyuta kursi qiymatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Faol to'lov balansi milliy valyutaning qadrini oshirishga yordam beradi, chunki bu unga tashqi qarzdorlardan talabni oshiradi. Passiv to'lov balansi sabab bo'ladi milliy valyuta kursining pasayish tendentsiyasi, chunki qarzdorlar tashqi majburiyatlarini to'lash uchun uni xorijiy valyutaga sotadilar.

$$Yf = rf \frac{E_{f+1} - E_t}{E_t}$$

$$\Delta Yf = rd + (rf + \frac{E_{t+1} - E_t}{E_t})$$

$$E_{t+1} = E_t (rd + rf - 1)$$

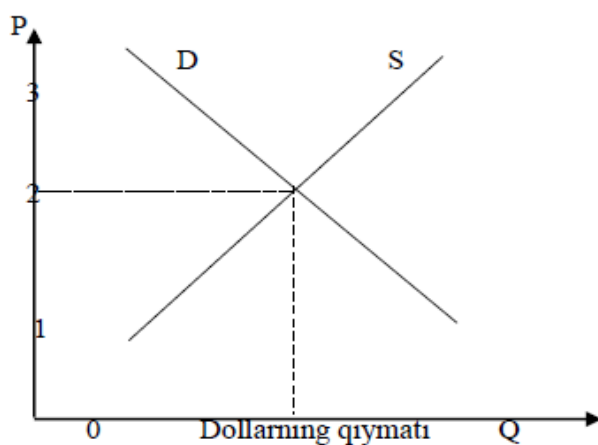
12.6 Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar

Barcha xalqaro bitimlar valyutalarni ayirboshlash orqali olib borilishi tufayli har qanday ayirboshlashda bo'lgani kabi valyuta bahosini yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Shunday qilib, *valyuta kursi – bu, bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir*. Valyuta kursini o'rnatish *kotirovkalash* deb ataladi. U to'g'ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, bunga to'g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1 AQSH dollari 975 so'mga, 1 Rossiya rubli 32 so'mga teng va hakozi. Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o'rnatiladi. Masalan, 1 o'zbek so'mi 0,001025 AQSH dollariga to'g'ri keladi. Dunyoning ko'p mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham to'g'ri kotirovkalash qabul qilingan. Valyuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O'zbek so'mining kursi O'zbekiston valyuta birjasida o'rnatiladi, uning ishtirokchilari valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo'lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o'rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta'sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta'sir kuchiga bog'liq holda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat'iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o'zbek so'mining AQSH dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valyuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi (12.6.1-rasm).

12.6.1-rasm. Xorijiy valyuta bozorida valyutaga talab va taklif

Dollarga bo'lgan talabning kamayishi D to'g'ri chizig'ida berilgan. Bu shuni ko'rsatadiki, agarda dollar o'zbekistonliklar uchun arzon bo'lsa, amerika tovarlari ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSH dollarini valyuta bozoriga olib chiqadi, chunki, o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda, dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valyutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valyuta sarf qilish milliy valyutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu, xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o‘rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo‘lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o‘zgarishi bevosita ta’sir qilmaydi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari ta’kidlaydilarki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog‘liq bo‘lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo‘llash o‘zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o‘zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog‘liq:

- zaxiralarning mavjudligi;

- o‘z hajmi bo‘yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to‘lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo‘qqa chiqarishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kurslarining talab va taklif ta’siri ostida shakllanish darajasi, o‘z-o‘zicha kurslar o‘rtasidagi nisbatlarga ta’sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet el valyutalariga talab va taklifga, demak, valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Valyuta kurslarining o‘zgarishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1) iste’molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o‘zgarishi;

2) turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o‘zgarishlar;

3) bahodagi nisbiy o‘zgarishlar;

4) nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSH inflyatsiyani quvib o‘tish maqsadida « qimmat pul» siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflyatsiya sur’atini hisobga olib o‘zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko‘tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo‘yish uchun juda jozibador va qulay joyga

aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi;

5) spekulyatsiya.

Dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun etarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Nominal va real valyuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valyuta kursi valyutalarning almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valyuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u *savdo sharoiti* ham deb yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega.

$$E_r = E_n \frac{P_d}{P_t},$$

bu yerda : E_r – real valyuta kursi; E_n - nominal valyuta kursi ;

R_d – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);

R_t – xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Iflyatsiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valyutadan emas, balki xorijiy valyutadan foydalaniladi.

Valyuta bozori, depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda asosan foiz me'yorlari asosiy ahamiyatga ega. Agarda, foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplasa, mijozlar esa moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valyuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar o'sishi bilan, valyuta bozorlariga iste'molchilar tomonidan bo'ladigan ta'sir o'z-o'zidan kamayadi.

Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan resurslaridan unumli foydalanish va shuningdek, nafaqat o'z resurslaridan, balki xorij aktivlaridan ham foydalanish yo'llarini izlashadi. Chunki, jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agarda, depozit stavkalari oshsa, pul oqimi valyuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni, ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valyutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

12.7 Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat. Xarid qobiliyati pariteti

Bu savolda nominal kurslarga xarid qobiliyati pariteti qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Xarid qobiliyati pariteti kontseptsiyasi narxlarning tenglashuvi nazariyasiga asoslanadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi uzoq davom etmaydi. Agarda, AQSH dollariga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u holda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Oqibatda foyda olish maqsadida xorijga tovar olib chiqish ko'payadi va baholar tenlashishiga sabab bo'ladi.

Xarid qobiliyati pariteti kontsepsiyasiga ko'ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi. Ya'ni:

$$r = \frac{P_d}{P_t},$$

bu yerda: r — xorijiy valyutaning milliy valyutadagi bahosi;

P_d — ichki baholar darajasi; P_t — chet eldagi baholar darajasi.

Valyuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valyuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va tahlika darajasini ko'paytiradi. Shu sababli valyuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim obyekti hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valyuta intervensiyasi va diskont siyosatidan foydalanish mumkin.

Diskont siyosatida bank hisob stavkasini oshirib yoki tushirib chet el kapitallari kirishi yoki chiqib ketishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tartibga solishning ko'proq universal usuli valyuta intervensiyasi hisoblanadi. Bunda Markaziy banklar taklifi etarli bo'lmagan, kursi esa yuqori bo'lgan chet el valyutalarini sotadi, ularni taklif ortiqcha va kursi past bo'lganda sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valyuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi.

Valyuta intervensiyasini qo'llash zaxira valyuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valyutalarni sotish, albatta, ularni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

12.8 Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Valyuta kursining o'zgarib turishi obyektiv va subyektiv omillarga bog'liq bo'ladi. Obyektiv omillar mamlakatning iqtisodiy holatidan kelib chiqadi. Chunki mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish ishlab chiqilgan iqtisodiy siyosat maqsadidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ma'lum davrdagi iqtisodiy holatda tashkil topgan valyuta kursi shu davrning ijtimoiy-iqtisodiy holatini ifoda etadi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillardan biri valyuta yo'lakchasini belgilash hisoblanadi.

Valyuta yo'lakchasini belgilash bozor iqtisodiyotida valyuta kursi o'zgarishining ma'lum bir doirada bo'lishining davlat tomonidan tartibga solinishini nazarda tutadi. Natijada valyuta kursining muqobil darajasini belgilash orqali valyuta muomalasining samarali bo'lishini ta'minlash mumkin.

Valyuta kursining qay darajada saqlanishini davlatning iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan olda. Markaziy bank belgilab beradi. Valyuta kursiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omilardan yana biri unga bo'lgan talab va taklifdir. Valyutaga bo'lgan talab va taklifning o'zgarib borishi har bir mamlakatning makroiqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiyotning rivojlanib borishi valyutaga bo'lgan talabni va taklifning o'sishiga olib keladi. Natijada bunday iqtisodiy holatda valyutaga bo'lgan talab va taklifni muvofiqlashtirishning birdan bir yo'li valyuta kursini takomillashtirishdan iborat bo'ladi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar dan yana biri – bu mamlakat tashqi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida tashqi savdoga iste'mol mahsulotlari va ishlab chiqarish vositalarini eksport qilish darajasining o'sib borishidir. Iqtisodiy aloqalarda mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarning amalga oshirilishi oqibatida ayrim mamlakatlar valyuta qarzlarining o'sishi ham uning kursiga ta'sir etadi.

Shuningdek, valyuta kursiga mamlakatning pul-qiymat ko'rsatkichlari ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu, asosan, muomalaga chiqarilgan pulning umumiy hajmiga va narxlarning o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Valyuta kursiga muomalaga chiqarilgan pul umumiy hajmi va narxlarning ta'sir etishi, asosan, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilash qonuni orqali aniqlanadi. Bu bog'liqlikni amerikalik iqtisodchi Fisher tomonidan ishlab chiqilgan tenglama orqali ifodalash mumkin:

$$MV = PV_1,$$

bu yerda: M – muomaladagi pul hajmi;

V – pulning aylanma tezligi;

R – mahsulot qiymati;

V_1 – yalpi ichki mahsulot qiymati. Pulning muomaladagi aylanma tezligi qanchalik tez bo'lsa, shunchalik pulga bo'lgan talab kamayadi va milliy valyuta kursining yuqoriligi ta'minlanadi. Buni asosan xarid qilish quvvatining o'sishida ko'rish mumkin. Valyuta kursining o'zgarishi, ya'ni uni barqaror yoki nobarqaror bo'lishi iqtisodiy jihatdan uning qadrsizlanishi bilan bog'liq. Valyuta kursining o'zgarib turishi uning "oltin andazasi"ning bekor qilinishi va uning o'rniga suzib yuruvchi valyuta kursining kiritilishi bilan kuchaydi. Iqtisodiy inqiroz davrida ishlab chiqarish jarayonining qisqarishi oqibatida valyuta kursining xarid qilish qobiliyati pasayadi.

Iqtisodning izdan chiqishi va muomalaga qo'shimcha mablag'larning chiqarilishi valyuta kursi birligining qadrsizlanishiga va mahsulot birligini xarid qilib olish uchun zarur bo'lgan pul massasining ko'payishiga olib keladi. Valyuta kursining qadrsizlanishi, odatda, tashqi iqtisodiy aloqalarda, shu jumladan, tashqi savdoda sezilarli darajada tovar aylanmasi bo'lgan mamlakatlarda yuqori darajada seziladi. Bu iqtisodiy holatni tovar-pul muomalasining amalga oshirilishida ko'rish mumkin. Tarkibiy omillar ichida valyuta kursiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy iqtisodiy omil bu mamlakatning to'lov qobiliyati, ya'ni hisob-kitob ishlaridagi to'lov balansi hisoblanadi. Agarda mamlakatning ichki va tashqi savdoda xarid qilinayotgan mahsulotlar uchun to'lov qobiliyatining talabga javob bermasligi, valyuta kursining ichki bozorda tushib ketishiga, xorijiy talabgor valyuta kursining esa o'sishiga olib keladi. Bunday iqtisodiy holat, asosan, to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mamlakatlar uchun xosdir. Iqtisodiy jihatdan yuqori iqtisodiy mavqega ega bo'lgan mamlakatlarning valyuta kurslarining qiymati, tashqi savdo sohalarida ta'minlanmagan holda, o'zining ichki bozorida ishlab chiqarilgan mahsulotlarini sotish yoki xizmat ko'rsatish orqali ta'minlanishi mumkin. Bunday iqtisodiy holat ichki mamlakat o'rtasida sodir bo'lishi mumkin. Umuman olganda esa, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatning valyuta kursi boshqa faoliyatlarni olib borish hisobiga ham o'sishi mumkin. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, iqtisodiy tanglik va valyuta kursi to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan mamlakatlarda

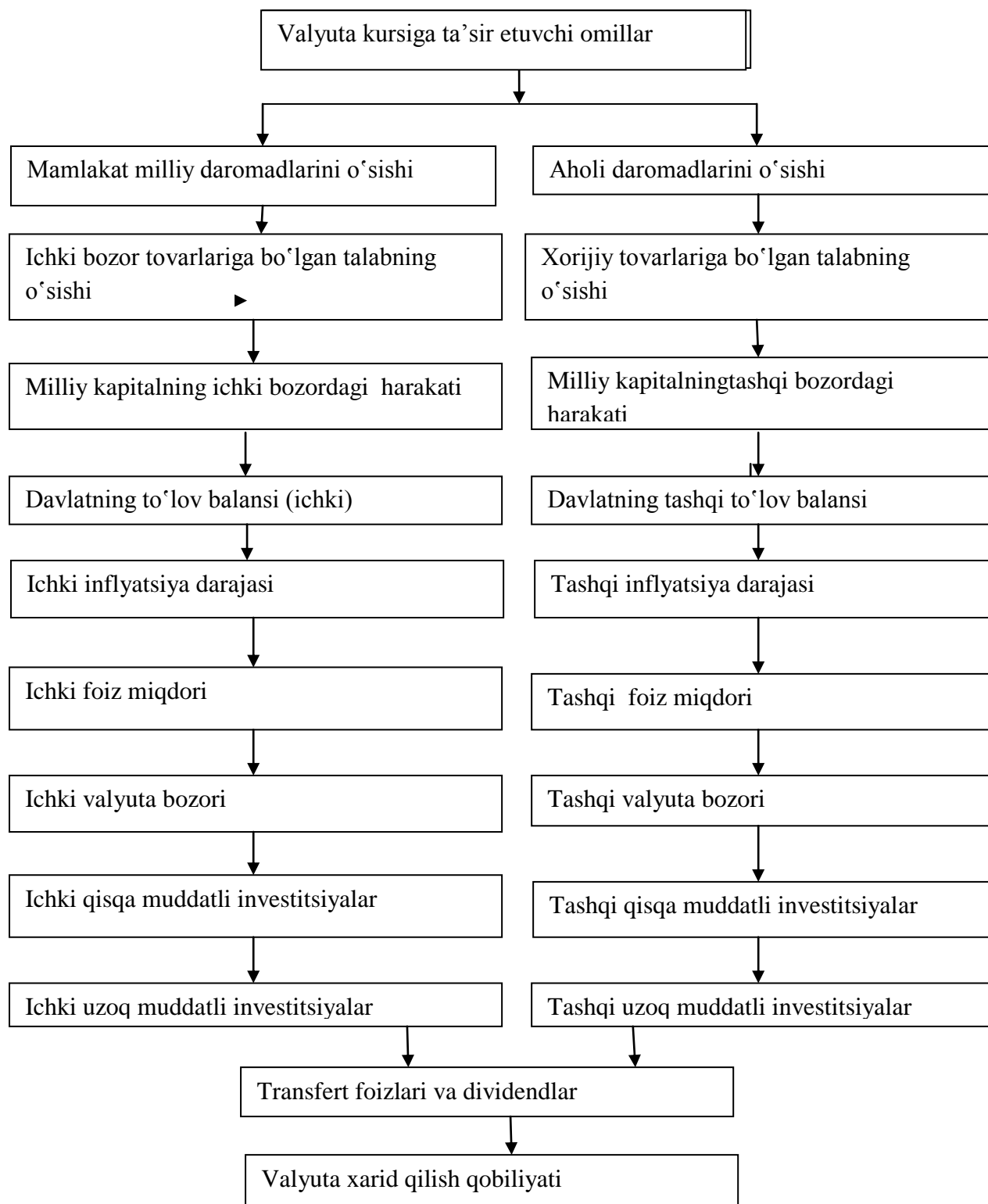
ularning xarid qilish quvvatining pasayishiga aslo salbiy ta'sir ko'rsatmaydi va bu mamlakatlarning valyuta kurslari qiymati o'sib boradi.

To'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mamlakatlarning valyuta kurslari, aksincha, pasayishi hisobiga ularning xarid qilish darajasi talabga javob bermay qoladi. Valyuta kursi muqobillik darajasiga ega bo'lmasligi oqibatida, milliy iqtisodiyotning o'sib borishini belgilangan darajada bir maromda rivojlanishining ta'minlanishi mumkin emas. Hozirgi erkin bozor iqtisodiyotini rivojlantirish sharoitida mamlakatlarning to'lov qobiliyati va uning milliy valyuta kursining barqarorligini ta'minlashi jahon iqtisodiy xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan xorijiy mamlakatlar o'rtasidagi kapital oqimning harakatiga bog'liq. Valyuta kursi unga ta'sir etuvchi strukturaviy omillardan biri – turli mamlakatlarda uni sotish bilan bog'liq bo'lgan xorijiy mamlakatlar o'rtasidagi kapital oqimining harakatiga bog'liq. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi strukturaviy omillardan yana biri – turli mamlakatlarda uni sotish bilan bog'liq bo'lgan foiz to'lovlarining bir xilda bo'lmasligidir (12.8.1-rasm).

Valyutani xarid qilish yoki sotib olish orqali uning kursini foizlar asosida belgilash ham ma'lum miqdorda foyda olishni ta'minlaydi. Valyutani xarid qilish uchun belgilanadigan foizlar darajasini oshirish hisobiga foyda olish mamlakatning makroiqtisodiy ko'rsatkichini tashkil etadi.

Shuning uchun ham mamlakatlar valyuta kursini iloji boricha oshirish yoki uni muqobil darajada ushlab turishdan iqtisodiy manfaatdordirlar. Valyutaga yuqori darajadagi foiz to'lovlari xorijiy mamlakatlardan investitsiyalarning kirib kelishi darajasini oshiradi.

Valyutaga belgilangan kurs qiymatining pasayishiga yo'l qo'ymaslik zarur. Aks holda, milliy valyutani xorijiy mamlakatlar sotib olishi natijasida uning defitsiti vujudga keladi. Shu bilan birga, xorijiy mamlakatlarga qarzidor bo'lgan davlatlar o'zlarining milliy valyutalarini xorijiy davlatlarga sotishlari evaziga o'z tashqi qarzlarni yopishga harakat qiladilar. Qarzidor mamlakatlarning bunday iqtisodiy choralarni ko'rishi uning milliy valyutasi kursining tushishiga olib keladi.

12.8.1-rasm Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Demak, qaysi mamlakatlarda inflyatsiya jarayoni yuqori bo'lsa, valyuta kursi bo'yicha foiz stavkasini oshirish inflyatsiya sharoitida iqtisodiy samara bermaydi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi strukturaviy omillardan yana biri – bu mamlakatning iqtisodiy siyosati hisoblanadi.

Davlat tomonidan milliy valyuta almashuv kursini ta'minlash maqsadida olib boriladigan bunday tadbirlar xorijiy valyutaning taklif qilinishi darajasining pasayishiga olib keladi. Mamlakatlar valyuta kursini tushirmasligi natijasida o'zlarining iqtisodiy holatlarini yaxshilashni ta'minlashlari lozim.

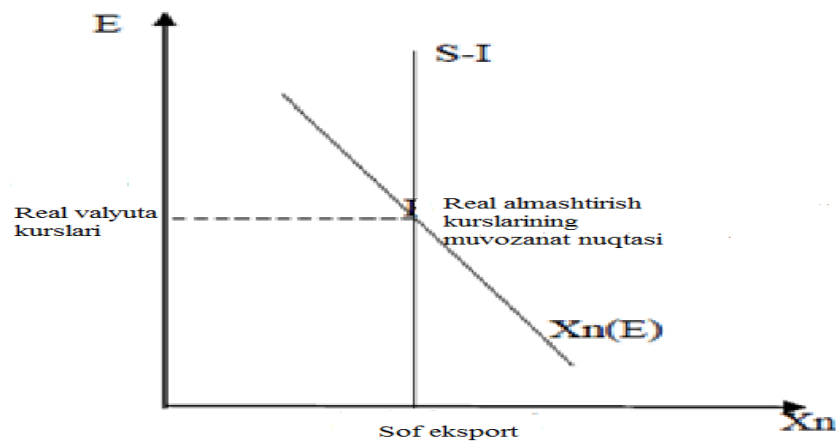
Shuni aytish mumkinki, valyuta kursining kerakli darajada bo'lishini ta'minlash maqsadida banklar valyuta operatsiyalarini amalga oshiradilar

Valyuta kursiga ta'sir etuvchi tarkibiy omillardan biri – bu erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir mamlakatning ishlab chiqarayotgan iste'mol tovarlarining raqobatdoshlik darajasi hisoblanadi. Chunki ishlab chiqarishdan maqsad foyda olish hisoblanadi. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi strukturaviy omillardan yana biri – milliy daromadning o'sishi hisoblanadi. Milliy daromadning o'sishi aholi real ish haqlarining o'sib borishiga olib keladi. Bu hol, o'z o'rnida, sotib olish qobiliyati va sifatli xorijiy iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Albatta bu, o'z navbatida, valyuta kursining oshishi va xorijiy valyutaning importer davlatlardan eksporter davlatlarga chiqishi hajmining o'sib borishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, valyuta kursi eksport va import jarayonini amalga oshirishda narxlar orqali o'z ta'sirini o'tkazadi, mamlakatlar iqtisodiy tarmoqlarining, qolaversa, korxonalarining raqobatdoshligiga ta'sir ko'rsatadi. Valyuta oldi-sotdi operatsiyalari valyuta bozorlarida amalga oshiriladi.

12.9 Makroiqtisodiy siyosatning muvozanatli valyuta kursiga ta'siri

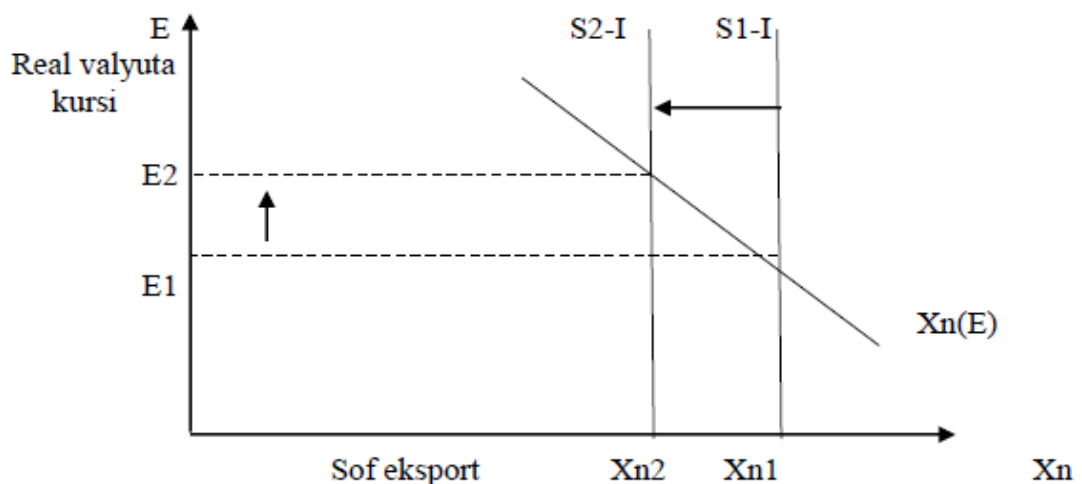
Real valyuta kurslari jamg'arma va sarmoyalar o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi vertikal to'g'ri chiziq va sof eksport miqdorini ko'rsatuvchi, o'ngdan pastga egilgan egri chiziq kesishgan nuqtada tenglikka erishadi (12.9.1rasm).

12.9.1-rasm. Real almashinuv kursidagi muvozanat

Ushbu nuqtada xorijga kredit berish sifatida ko'rsatilgan milliy valyuta taklifi, xorijliklarning ushbu mamlakatdan sof eksportni sotib olishi uchun zarur bo'ladigan milliy valyuta talabi bilan kesishadi. Bu shuni bildiradiki, real valyuta kursi kapital bilan bo'ladigan operatsiyalar bo'yicha milliy valyuta taklifini joriy operatsiyalar uchun unga bo'lgan talabni tenglashtiradi.

Davlat xarajatlarning oshishi (yoki soliqlarning kamayishi) milliy jamg'armalarni kamaytiradi va (S-I) egri chiziq chapga suriladi (12.9.2-rasm). Bu siljishlar xorijiy investitsiyalar uchun milliy valyuta taklifining kamayishini ko'rsatadi.

12.9.2-rasm. Valyuta taklifidagi o'zgarishlarning real almashtirish kursiga ta'siri

Valyuta taklifining qisqarishi uning real almashtirish kursini oshiradi. Natijada, milliy mahsulotlar xorijliklarnikiga nisbatan qimmatlashadi. Bu esa, o'z navbatida,

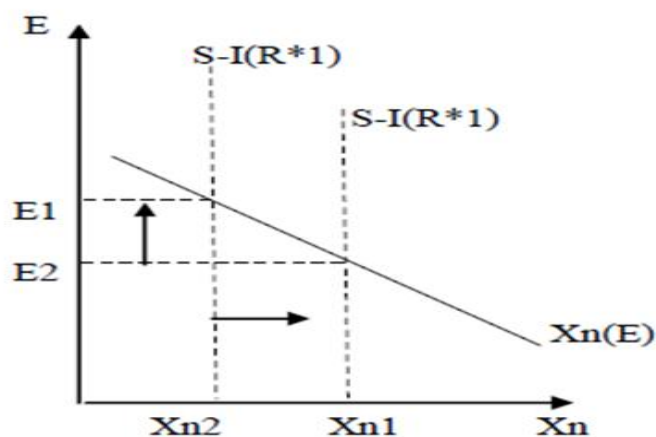
eksportning qisqarishiga va importning oshishiga olib keladi. Oqibatda joriy operatsiyalar hisobida taqchillik paydo bo'ladi.

Agarda, soliqlarning kamayishi investitsiyalarning oshishiga olib kelsa, milliy jamg'armalar hajmi o'zgarmasa ham (S-I) egri chizig'i yana chapga siljiydi.

Investitsion soliq kreditlari ushbu mamlakatga investitsiyalar kiritishni xorijiy sarmoyadorlar uchun foydali bo'lishiga olib keladi. Bu esa muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va to'lov balansida taqchillikni keltirib chiqaradi.

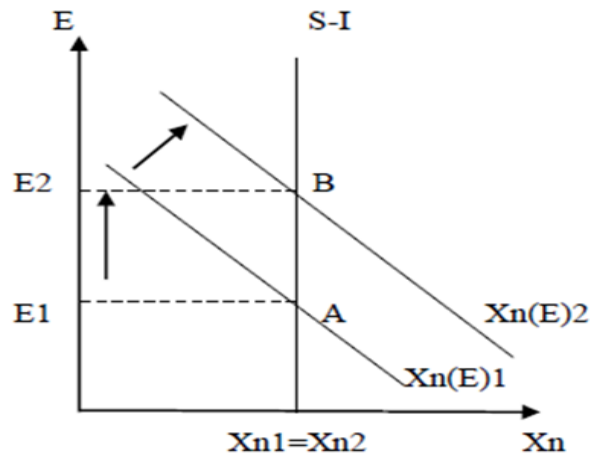
Chet mamlakatlardagi rag'batlantiruvchi byudjet-soliq siyosati bu mamlakatlardagi jamg'armalar darajasini kamayishiga olib keladi. Bu esa xalqaro foiz stavkasini oshiradi va kichik ochiq iqtisodiyotdagi investitsiyalar darajasini kamaytiradi.

Bunday vaziyatlarda xorijga sarmoya qo'yish uchun taklif qilinayotgan milliy valyuta ko'payadi va (S-I) egri chizig'i o'ngga suriladi (12.9.3-rasm). Natijada muvozanatli real almashtirish kursi pasayadi, milliy mahsulotlar arzonlashadi va sof eksport ko'payadi.

12.9.3-rasm. Byudjet - soliq siyosatining real almashtirish kurslariga ta'siri

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi va bu hol grafikda $X_n(E)_1$ egri chizig'ini $X_n(E)_2$ holatiga siljishi sifatida namoyon bo'ladi (12.9.4- rasm).

12.9.4-rasm. Importdagi o'zgarishlarning eksportga ta'siri

Natijada muvozanatli real valyuta kursi oshadi, milliy mahsulotlar qimmatlashadi va sof eksport kamayadi.

Shunday qilib, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib boriladigan proteksionistik savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga ta'sir qilmaydi. Ammo, u muvozanatli real valyuta kursini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi. Sof eksport o'zgarmagan bo'lsa ham B nuqtadagi eksport va import hajmi A nuqtadagi eksport va import hajmidan kam bo'ladi. Importga cheklashlarni joriy qilish ichki narxlar darajasi (P_d)ning oshishiga olib keladi.

Shuning uchun ham uzoq davrda nominal valyuta kursi (E_n) narxlar oshishiga teng tarzda kamayadi. Natijada, o'sgan muvozanatli real valyuta kursi E_2 nuqtada barqarorlashadi, ya'ni sof eksport kamayishi ortidan E_1 nuqtaga qadar pasaymaydi. Baholar darajasining ko'tarilishiga javoban nominal valyuta kursining pasayishi sotib olish qobiliyati paritetini tiklaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mamlakat to'lov balansi necha qismdan iborat va ularda nimalar qayd etiladi?
2. To'lov balansini tuzishda ikki bor yozuv printsiplari nimalarni anglatadi?
3. Joriy operatsiyalar balansida aks ettiriladigan operatsiyalarni sanab bering.
4. Kapital harakati balansining mohiyatini tushuntirib bering.
5. To'lov balansi tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirib bering.

6. To'lov balansi taqchilligi va inqirozi bir xil tushunchalarmi?
7. Erkin tebranuvchi valyuta kursi tizimida to'lov balansi qay yo'sinda barqarorlashadi?
8. To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish deganda nimani tushunasiz? Bunda qanday vositalardan foydalaniladi?
9. To'lov balansi tahlili makroiqtisodiy jarayonlar to'g'risida qanday ma'lumotlar olish imkonini beradi?
10. Valyuta tizimining mohiyatini va uning tarkibiy qismlarini aytib bering
11. Valyuta bozori davlat tomonidan qaysi usullar bilan tartibga solib turiladi?
12. Ichki va tashqi konvertirlash tushunchalariga izoh bering.
13. Valyuta kursi nima va uni qanday omillar belgilaydi?
14. Foiz stavkasi va valyuta kursi o'rtasida qanday bog'lig'lik bor?
15. Nominal va real valyuta kurslariga izoh bering.
16. Xarid qobilyati pariteti atamasining mohiyati nimadan iborat?
17. Real valyuta kursi makroiqtisodiy siyosat ta'sirida qay tarzda o'zgartiriladi va uning milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?
18. Proteksionizm siyosatining valyuta kursiga ta'sirini qanday baholaysiz?
19. Valyuta kursi o'zgarishining yalpi talab va yalpi taklif hajmiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.

13. OCHIQ IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

13.1 Ochiq iqtisodiyotda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi

Dunyoning hech bir mamlakati tashqi iqtisodiy aloqalar va munosabatlardan uzilgan holatda mavjud bo'la olmaydi. Shu sababli to'liq makroiqtisodiy model o'zida ham ichki, ham tashqi bozorlarda amalga oshirilayotgan operatsiyalarni majassam etishi lozim.

Iqtisodiy tizim sifatida makroiqtisodiyot yopiq va ochiq ko'rinishda bo'lishi mumkin. Yopiq iqtisodiyot bu ichki bozorga yo'naltirilgan tizim bo'lib, jahon iqtisodiyoti faoliyatida qatnashmaydi. Bunday iqtisodiyot avtarkiya deb ataladi,

ya'ni, boshqa davlatlar bilan aloqa o'rnatmasdan, o'zini o'zi ta'minlaydigan rejimda yashovchi suveren iqtisodiyot.

Shubhasiz, to'liq yopiq iqtisodiyot mavjud emas. Shu nuqtai nazardan qaraganda yopiq iqtisodiyot bu ilmiy mavhumlikdir. Biroq, bu o'ziga xos standart sifatida amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ular bilan solishtirganda, haqiqiy mamlakat iqtisodiyoti, uning ochiqligi darajasi to'g'risida xulosa chiqaradi. Bundan tashqari, ma'lum bir rivojlanish darajasiga erishilganda, hatto nisbatan yopiq tizimni ham faqat ushbu turdagi iqtisodiyotga xos bo'lgan metodologik apparat asosida etarli darajada aniq ta'riflab bo'lmaydi.

To'liq makroiqtisodiy model-ochiq iqtisodiyot modelidir.

Ochiq iqtisodiyot- shunday iqtisodiyotki, u:

- a) mamlakat ishlab chiqarayotgan tovarlari va xizmatlarining ma'lum bir qismini eksport va import qilishini;
- b) mamlakat jahon moliya bozorlarida kredit olishi va kredit berishini anglatadi.

Agar yopiq iqtisodiyot sharoitida barcha ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar ushbu mamlakat ichkarisida sotilsa va barcha xarajatlar uch qismga: iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlariga bo'linsa, ochiq iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan mahsulotning sezilarli qismi chet elga eksport qilinadi. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga xarajatlarga to'rtinchi unsur sifatida mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning eksporti (chet elliklarning mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari) ham kiritiladi.

Kichik ochiq iqtisodiyot va katta ochiq iqtisodiyot o'zaro farqlanadi.

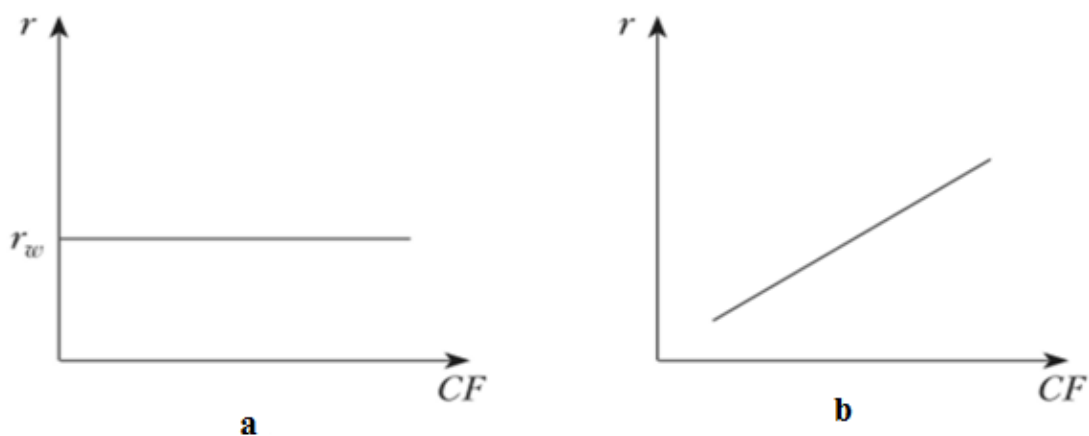
Kichik ochiq iqtisodiyot-katta bo'lmagan mamlakat iqtisodiyotidir. Kichik ochiq iqtisodiyot modeli kapital harakati schyoti va joriy operatsiyalar schyotini o'z ichiga oladi. Bunday iqtisodiyot jahon bozorida katta ulushga ega emas va jahon foiz stavkasiga amalda ta'sir ko'rsata olmaydi. Kichik ochiq iqtisodiyot jamg'armalari va investitsiyalari-jahon jamg'armalari va investitsiyalarining juda kichik miqdorini tashkil etganligi sababli jahon moliyaviy bozorlaridagi shart-

sharoitlarga ko'ra belgilangan jahon foiz stavkasi bu iqtisodiyotda belgilab berilgan (ekzogen) ko'rsatkich sifatida qabul qilinadi.

Katta ochiq iqtisodiyot-ko'lami yirikligi sababli foiz stavkasi mamlakatning ichida ro'y berayotgan jarayonlarning jiddiy ta'sirida shakllanadigan iqtisodiyotdir.

Katta ochiq iqtisodiyot- jahon jamg'armalari va investitsiyalarining katta qismiga egalik qilayotgan yirik mamlakat (AQSH, XXR, Germaniya, Yaponiya, Rossiya va boshq.) iqtisodiyotidir. Bunday mamlakatlar jahon moliya stavkasiga ta'sir ko'rsata oladi.

Ochiq iqtisodiyotga ega mamlakatda kapital oqimlari (CF) dunyo foiz stavkasida (r_w) har qanday narsa bo'lishi mumkin (13.1.1-rasm, a). Bunday hol, mamlakatning jahon bozorida ahamiyatsiz o'rin egallaganligini, ammo uning iqtisodiyoti xalqaro hamkorlik uchun ochiq ekanligini ko'rsatadi. Bu shuni anglatadiki, mamlakat jahon foiz stavkasi darajasiga ta'sir qilmasdan, uning qiymatiga muvofiq, kapital resurslarini istalgan miqdorda qarz olishi mumkin.

13.1-rasm. Kichik (a) va katta (b) ochiq iqtisodiyot modellari

Katta ochiq iqtisodiyotga ega mamlakatda kapital oqimi va ichki foiz stavkasi qiymati o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud: $CF = f(d)$ (13.1.1-rasm, b). Bunday mamlakatlar jahon bozorining katta qismini egallaydi va uning holatiga faol ta'sir ko'rsatadi. Bunday mamlakatda ichki foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa (d), ushbu aktivlar xorijiy investorlar uchun shunchalik jozibador bo'lib, chet eldan kapital oqimi oshadi.

Ochiq iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardir:

- a) YaIMdagi tashqi savdo kvotasi;
- b) ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushi;
- g) iste'mol tarkibidagi importning ulushi;
- d) investitsiyalar hajmidani xorijiy investitsiyalarning ulushi.

Iqtisodiyotning ochiqligi darajasi odatda mamlakatning tashqi savdosi hajmiga yoki hukumatning siyosiy liniyasiga bog'liq bo'ladi. Masalan, Buyuk Britaniya iqtisodiyoti nisbatan ochiq hisoblanadi, chunki u tashqi savdoga juda bog'langan. AQSH iqtisodiyoti esa nisbatan yopiqdir, chunki tashqi savdo uning rivojlanishi uchun hal etuvchi rol o'ynamaydi.

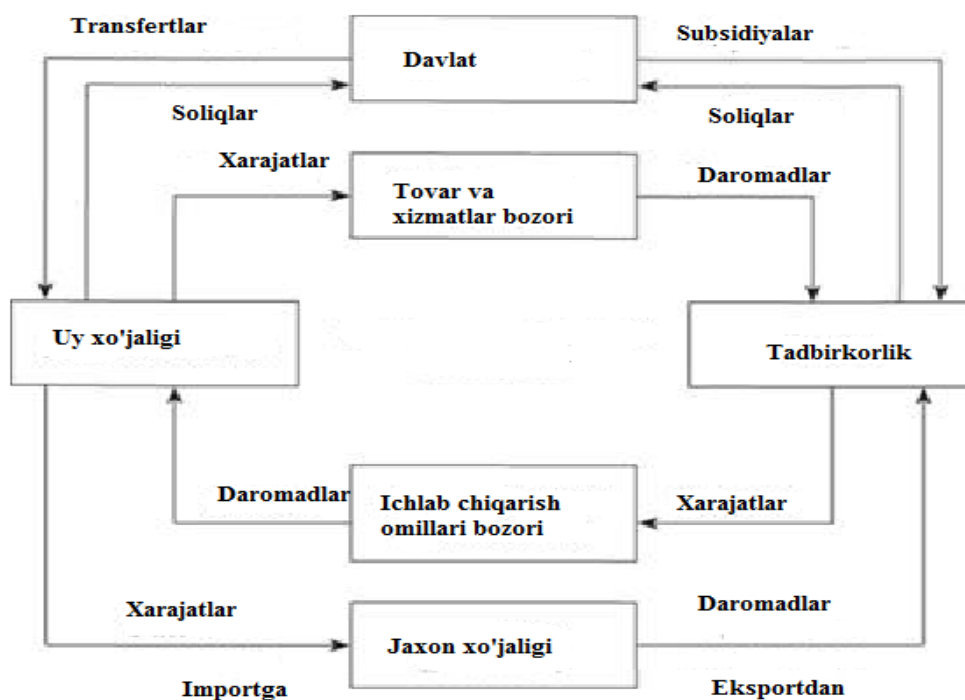
Ochiq iqtisodiyot xalqaro hisob-kitoblarda xorijiy valyutadan foydalanishni ko'zda tutadi. U to'lov balansida, xususan joriy operatsiyalar balansi va kapital harakati balansida o'z aksini topadi.

13.2 Eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri. Eksport va import o'rtasidagi bog'liqlik

Mutlaqo (sof) avtarkiya favqulodda vaziyatlarda o'zini namoyon qilishi mumkin: mamlakatni urushga tayyorlash (Germaniya 1930-yillarda), unga qarshi iqtisodiy blokadani o'rnatish (Fuqarolar urushi davrida Rossiya) va hokazo. Buday holatlarda o'zini izolyatsiya qilish siyosati zarur. Bu iqtisodiy yoki siyosiy inqirozning o'ta og'ir sharoitida milliy mustaqillikni saqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, o'zini izolyatsiya qilish siyosati odatdagi vaqtlarda ham amalga oshirilishi mumkin, bunga sobiq Sovet sotsialistik respublikalari ittifoqi va Shimoliy Koreyaning siyosati misol bo'la oladi.

Ayni vaqtda aksariyat mamlakatlar bozorga asoslangan bo'lib, zamonaviy jahon iqtisodiyoti esa ochiq tizimdir. Shuning uchun har qanday mamlakat milliy iqtisodiyoti nafaqat an'anaviy iqtisodiy subyektlar, ya'ni uy xo'jaliklari, biznes, davlat bilan emas, balki jahon xo'jaligi bilan ham ifodalanadi. Shu bilan birga, jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotdagi ishtiroki import qilingan mahsulotlarni milliy bozorga yetkazib berish va chet elda milliy mahsulotlarni iste'mol qilish nuqtai nazaridan ham baholanadi. Bunday holda, milliy uy xo'jaliklari import qilinadigan tovarlarni sotib olishga pul sarflaydilar, milliy biznes esa tovarlarni

chet elga eksport qilishdan daromad oladi. Natijada, daromadlar va xarajatlar aylanmasi modeli milliy savdoni va xorijiy subyeklarning xalqaro savdoni tashkil etishi bo'yicha o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda kengaytirilishi mumkin (13.2.1-rasm).

13.2.1- rasm. Daromad va xarajatlarni doiraviy aylanishi

Ochiq iqtisodiyotda milliy biznes yaratgan mamlakat yalpi ichki mahsulotining bir qismi chet el subyeklari tomonidan iste'mol qilinadi va mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning umumiy xarajatlarning bir qismidir. Shuning uchun eksport qiymati (**X - Eksport**) plus belgisi bilan umumiy xarajatlar tarkibida hisobga olinadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida milliy biznes yaratgan mamlakat YaIMning bir qismi chet el subyeklari tomonidan iste'mol qilinadi va ishlab chiqarish xarajatlarning umumiy qismidir. Shu bilan birga, milliy subyeklar tomonidan iste'mol qilinadigan mahsulotlarning bir qismi mamlakat ichida ishlab chiqarilmaydi, balki boshqa mamlakatlar iqtisodiyotida ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarga sarflanadigan xarajatlarning qolgan qismi sifatida chet eldan olib kelinadi. Shuning uchun import miqdori (**M - Import**) minus belgisi bilan umumiy xarajatlar tarkibida hisobga olinadi. Eksport va import o'rtasidagi farq sof eksport qiymatidir (**NX - Net Exports**): $NX = X - M$.

Iqtisodiyotning ochiqligi, mamlakatning xalqaro savdoda ishtirok etishidan tashqari, quyidagilarni nazarda tutadi:

- shaffoflik - asosiy makroiqtisodiy ma'lumotlarga (mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladiganlaridan tashqari) erkin kirish.

- mamlakat ichidagi iqtisodiy erkinlik - har qanday xo'jalik yurituvchi subyeklar (ham uy xo'jaliklari, ham korxonalar) tegishli daromad olishlari uchun ixtiyoridagi resurslardan (mehnat, kapital, yer, tadbirkorlik qobiliyatlari) foydalanish imkoniyati;

- mamlakat va uning xo'jalik yurituvchi subyeklarining nafaqat xalqaro savdo, balki ishlab chiqarish omillari: kapital va ishchi kuchining xalqaro harakati bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning butun majmuasida faol ishtirok etishi.

Iqtisodiyotning ochiqlik darajasini ko'rsatkichlar yordamida baholash mumkin. Asosiy ko'rsatkichlar sifatida mamlakatning xalqaro savdo sohasidagi faoliyatini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

- eksport kvotasi (XQ) - mamlakatning yalpi ichki mahsulotidagi (Yalpi ichki mahsulot, YaIM) eksportning ulushi (X) ,%:

$$XQ = \frac{X}{GDP} \cdot 100\%,$$

Agar eksport kvotasi 10 foizdan kam bo'lsa, mamlakat iqtisodiyoti nisbatan yopiq deb hisoblanadi. Agar eksport ulushi 35 foizdan ko'p bo'lsa, mamlakat iqtisodiyoti nisbatan ochiq hisoblanadi. Eksport kvotasining oshishi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki va mahsulotlarining raqobatbardoshligi o'sib borayotganidan dalolat beradi.

- import kvotasi (*Import Quota*, MQ) - mamlakat YaIM (*GDP*) tarkibidagi import ulushi (M),%:

$$MQ = \frac{M}{GDP} \cdot 100\%,$$

Mamlakat iqtisodiyotining ochiqligini o'sishini anglatuvchi import kvotasining oshishi, ijobiy xususiyatga ega emas. Bundan tashqari, importning yuqori ulushi milliy iqtisodiyotning chet el ta'minotiga sezilarli darajada bog'liqligini ko'rsatishi mumkin. Aksincha, mamlakat tabiiy resurslar bilan qanchalik ko'p ta'minlansa,

jahon bozorida ularni qarzga olish zarurati kamayadi va shunga muvofiq ravishda ochiqlik darajasi ham kamayadi.

- tashqi savdo kvotasi (*Foreign Trade Quota, FTQ*) - tashqi savdo aylanmasining (*Foreign Trade Turnover, FTT*) nisbati - eksport (X) va importning (M) umumiy qiymati - YaIM (GDP) qiymatiga, %.

Tashqi savdo aylanmasi yalpi ichki mahsulotning taxminan 25 foiziga yetgan vaqtdan boshlab milliy iqtisodiyotni rag'batlantiruvchi yoki aks ta'sir ko'rsatishni boshlaydi. Boshqa hisob-kitoblarga ko'ra, tashqi savdo kvotasi 27 foizdan kam bo'lgan mamlakat ochiqligi past darajadagi iqtisodiyot deb hisoblanadi.

$$FTQ = \frac{FTT}{GDP} \cdot 100\%.$$

Xalqaro kapital migratsiyasi jahon bozorida moliyaviy aktivlar harakatini o'z ichiga oladi. Jahon bozorida kapital taklifi kreditor mamlakatlarning jamg'armalari bilan belgilanadi; kapitalga talab qarz oluvchi mamlakatlarning investitsiya ehtiyojlari bilan ta'minlanadi. Ham talab, ham taklif jahon foiz stavkasining qiymatiga bog'liq bo'lib, uning darajasi milliy foiz stavkalari qiymatlariga qarab shakllanadi. Mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati kapital oqimining ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi (**Capital Flowing, CF**), bu ichki investitsiyalar (I) va ichki jamg'armalar (S) o'rtasidagi farq sifatida tavsiflanadi: $CF = I - S$. Ushbu tenglikning ijobiy qiymati ichki investitsiya talabining ichki jamg'armalarga nisbatan oshib ketishini anglatadi. va shunga muvofiq, qarz oluvchi mamlakat vazifasini bajaradigan ushbu mamlakatga kapital oqimini belgilaydi. Aksincha, ushbu ko'rsatkichning salbiy qiymati boshqa mamlakatlarga qarz berilishi mumkin bo'lgan va ushbu mamlakatning kreditor davlat maqomini belgilaydigan ichki jamg'armalarning ortiqcha miqdorini anglatadi.

Kapitalning xalqaro migratsiyasi ikki shaklda amalga oshiriladi: tadbirkorlik va kredit. Tadbirkorlik kapitalini eksport qilish, foyda olish uchun ma'lum bir mamlakat iqtisodiyotiga sarmoya kiritishni anglatadi. Kredit kapitalining eksporti bu qarz beruvchiga kredit foizlari ko'rinishida daromad keltiradigan o'rta va uzoq

muddatli kreditlashdir. Tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalari shaklida eksport qilinadi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar - investitsiya qo'llaniladigan mamlakatda uzoq muddatli iqtisodiy manfaat (tadbirkorlik foydasini olish) maqsadida kapitalni joylashtirish obyekti ustidan investor tomonidan nazorat qilinishini ta'minlaydigan investitsiyalar.

Portfel investitsiyalari - investorga spekulyativ daromad olish uchun investitsiya obyekti ustidan real nazorat qilish huquqini bermaydigan chet el qimmatli qog'ozlariga qo'yilgan kapital qo'yilmalar.

Xalqaro mehnat migratsiyasi - bu mamlakatlar o'rtasidagi mehnat resurslarining harakati va ulardan ma'lum vaqtgacha (bir yildan ortiq) milliy iqtisodiyotdan tashqarida foydalanish.

Immigratsiya (mehnatga layoqatli aholining chet eldan ma'lum bir mamlakatga ko'chishi) va emigratsiya (mehnatga layoqatli aholining ma'lum bir mamlakatdan chet elga ko'chishi) oqimlari kiradi, ularning qiymati haqiqiy ish haqi darajasi bilan belgilanadi.

Jahon mehnat bozorida ishchilarning ma'lum ish haqi darajasida ta'minotini ta'minlovchi mamlakat donor mamlakat deb ataladi.

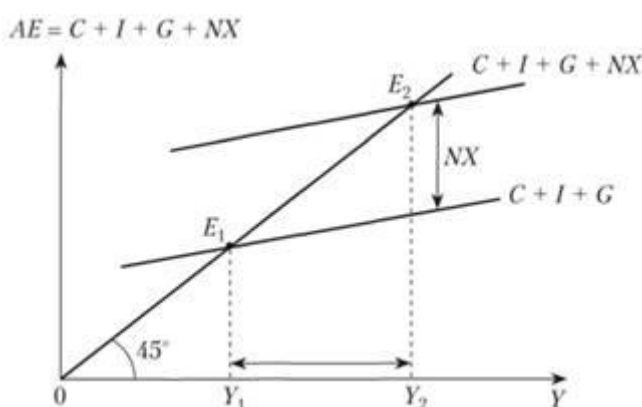
13.3 Ochiq iqtisodiyot uchun Keyns xochi

Ochiq iqtisodiyotning makroiqtisodiy muvozanati tovar, pul va tashqi bozorlarda bir vaqtning o'zida muvozanatga erishiladigan vaziyatni aks ettiradi. Ochiq iqtisodiyotning zamonaviy muvozanat modeli an'anaviy klassik va keynscha yondashuvlarni sintez qilishga asoslangan.

Ochiq iqtisodiyotning makroiqtisodiy muvozanat modeli. Keynschilik yondashuviga ko'ra, yopiq iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha ne'matlar uy xo'jaliklari (C), biznes (I) va davlatning (G) ichki iste'moliga sarflanadi. Ochiq iqtisodiyotda YaIM ichki xarajatlar va sof eksport summasi bilan belgilanadi. Bu shuni anglatadiki, makroiqtisodiy muvozanat muammolari tashqi iqtisodiy aspektga ega va ularni hal qilish uchun milliy mahsulot va umumiy xarajatlar o'rtasidagi muvozanatni tiklash vositalaridan foydalanish kerak.

Milliy hisoblarning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, eksportning o'sishi milliy ishlab chiqarishning o'sishi va shu sababli bandlik, daromad va valyuta zaxiralariga yordam beradi. Bunday holda, import, import qiluvchi mamlakat milliy daromadining funksiyasi sifatida qaraladi. Binobarin, importning o'sishi ichki xarajatlarning qisqarishiga olib keladi, bu esa milliy ishlab chiqarish hajmi va valyuta zaxiralarining pasayishini anglatadi. Natijada, milliy ishlab chiqarishning muvozanatli mahsulotiga sof eksport ko'rsatkichi $NX = Y - (C + I + G)$ ta'sir qiladi.

Sof eksportning mahsulotning muvozanat hajmiga ta'sirini Keynsning o'zaro faoliyat modeli yordamida baholash mumkin (13.3.1-rasm).

13.3.1-rasm. Ochiq iqtisodiyot uchun Keynsian xochi modeli

Rasmdan ko'rinib turibdiki, ijobiy sof eksportining mavjudligi yalpi xarajatlar egri chizig'ini NX tomon yuqoriga siljitadi, bu esa yangi ishlab chiqarishda (E_2) yuqori darajadagi milliy ishlab chiqarish darajasida (Y_2) muvozanatni o'rnatishga olib keladi. Bunda tegishli multiplikator samarasiga olib keladi.

Importga o'ta moyillik. Ochiq iqtisodiyotda multiplikator samarasi. Ichki eksport mamlakatning milliy daromadi hajmiga bog'liq emasligi, balki boshqa davlatlarning daromadlari bilan belgilanadiganligi sababli, milliy hisoblar tizimida u EX avtonom qiymati sifatida ifodalanishi mumkin. Aksincha, ichki import to'g'ridan-to'g'ri ichki milliy daromadga bog'liq va (Y) daromad miqdoriga ko'paytirilgan importga nisbatan chegaraviy moyillik (*marginal propensity to import*, $MPI - im$) bilan ifodalanishi mumkin: $M = im \cdot Y$.

Importga chegaraviy moyillik - bu daromadning har qanday o'zgarishida import qilinadigan tovarlarga xarajatlar o'sishining ulushidir:

$$im = \frac{\Delta M}{\Delta Y},$$

Yopiq iqtisodiyotda xarajatlarning ko'paytiruvchisi (m) jamg'armaga chegaraviy moyillikning (MPS) o'zaro ta'siridir, bunda iste'molga chegaraviy moyillik (MPC) birga tengdir. Shuning uchun,

$$m = \frac{1}{MPS} \cdot \frac{1}{1-MPC} \cdot \frac{1}{1-c},$$

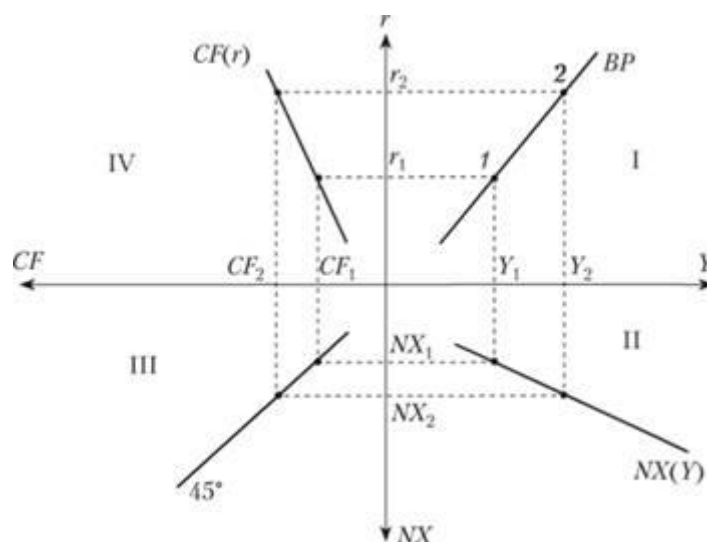
bu yerda C - iste'mol qilishga cheklangan moyillik (MPC).

Ochiq iqtisodiyot sharoitida sof eksport yo'nalishining o'zgarishi uning tarkibiy qismlari - eksport va importning dinamikasiga bog'liq. Importga nisbatan chegaraviy moyillik, shuningdek, jamg'armaga nisbatan chegaraviy moyillik, xarajatlarning ichki oqimidan "oqib chiqishi"ni tavsiflaganligi sababli, ochiq iqtisodiyotda multiplikator qiymati quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$m = \frac{1}{1-c+im}.$$

Oxirgi formula shuni ko'rsatadiki, ochiq iqtisodiyotda multiplikatorning qiymati yopiqqa qaraganda kamroq. Bu import xarajatlari ichki iste'molga ketmaydigan milliy daromadning qo'shimcha zarari sifatida harakat qilishi bilan izohlanadi.

Ochiq iqtisodiyot sharoitida ichki va tashqi muvozanat. Agar iqtisodiyotning real sektori muvozanati IS egri chizig'i yordamida, pul sektoridagi muvozanat - LM egri chizig'i yordamida tasvirlangan bo'lsa, u holda iqtisodiyotning tashqi sektoridagi muvozanat to'lov balansi BP (*balance of payments* BP) egri chizig'i yordamida tasvirlangan. Ushbu egri chiziq joriy (savdo) balansi (-NX) tanqisligi chet eldan kapitalning sof tushumlari bilan qoplanganda (CF) muvozanat holatidagi to'lov balansining holatini aks ettiradi (13.3.2-rasm).

13.3.2-rasm BP egri chizig'i

Rasmdan ko'rinib turibdiki, Y_1 daromad darajasida sof eksport qiymati manfiy ($NX_1 < 0$) ga teng va CF_1 miqdoridagi sof kapital oqimi bilan qoplanadi, bu faqat foiz stavkasi r_1 darajasida mumkin. Natijada, kvadrant I ning 1-bandi aniqlanadi, daromad darajasining oshishi bilan ($Y_2 > Y_1$) salbiy savdo balansi ($NX_2 > NX_1$) o'sadi va katta kapital oqimi ($CF_2 > CF_1$) bilan moliyalashtirilishi mumkin, bu (r_2) foiz stavkalarining yuqori darajasida bo'lishi mumkin. Natijada, I kvadrantda 2-nuqta hosil bo'ladi. 1 va 2-bandlarni bog'lab, biz BP egri chizig'ini hosil qilamiz, ularning har bir nuqtasi ma'lum daromad va foiz stavkasida to'lov balansi muvozanatini namoyish etadi.

Agar biz davlat xarajatlari va pul ta'minotini hukumat o'z ixtiyori bilan boshqarishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar deb hisoblasak, unda, har doim ham daromad darajasi (Y), foiz stavkasi (r) va valyuta kursi (Ex) qiymatlarini iqtisodiyotning barcha uch sohalari (real, pul va tashqi) o'zaro muvozanatda deb hisoblash mumkin.

Bu ideal holat bo'lib, unga amalda bir vaqtda erishish mumkin, shundan so'ng iqtisodiyot nomutanosib holatiga o'tadi, bu esa qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

13.4 Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli

Ochiq iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosan valyuta kursi bilan bog'liq. Ayirboshlash kursi va boshqa makroiqtisodiy o'zgaruvchilarning o'zaro

ta'sirini tahlil qilish uchun biz asosiy makroiqtisodiy modellardan biri - ochiq iqtisodiyot uchun IS-LM modelidan foydalanamiz (Mundell - Fleming modeli).

Model tovar bozori (IS egri chizig'i) va pul bozori (LM egri chizig'i) bilan ifodalanadigan aktivlar bozoriga asoslangan.

Model quyidagi tenglamalar tizimi tomonidan rasmiy ravishda tavsiflanadi:

$$\begin{cases} Y = C(Y - T) + I(r) + G + Xn(\varepsilon), \\ M/P = L(r, Y), \\ r = r^*. \end{cases}$$

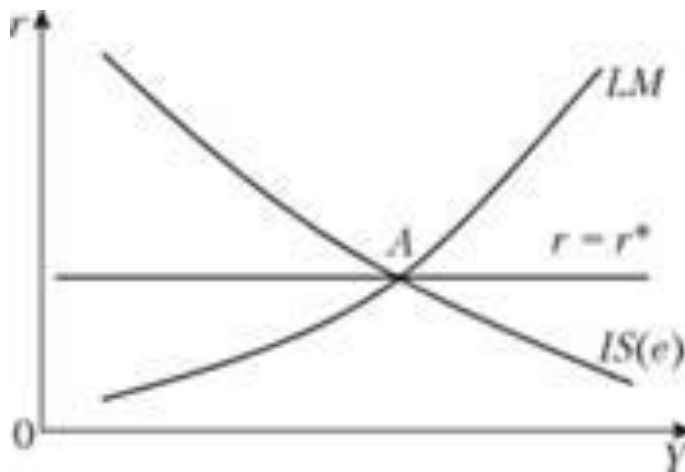
IS egri chizig'ini ifodalovchi birinchi tenglama ochiq iqtisodiyot sharoitida tovar bozorini tavsiflaydi. Ushbu bozorda C iste'molining hajmi bir martalik daromadga (Y - T), I xususiy yalpi investitsiyalarga - real foiz stavkasiga, sof eksport Xnga - haqiqiy valyuta kursiga bog'liq. Modelda qisqa vaqt ichida narxlar darajasi doimiy bo'lib, real almashuv kursining o'zgarishi nominal kurs o'zgarishlarga mutanosibdir. Nominal kursning oshishi bilan mahalliy tovarlar qimmatlashadi, import esa arzonlashadi, bu esa eksportni kamaytiradi, importni rag'batlantiradi, ya'ni Xn ning sof eksportini kamaytiradi. Valyuta kursi sof eksportga ta'sir qiladi deb taxmin qilinsa, qolgan modelning qolgan barcha komponentlari valyuta kursi bilan bog'liq emas.

Ikkinchi tenglama - bu pul bozori tenglamasi bo'lib, unda real pul massasi M / R qoldiqlari taklifi ularga bo'lgan (L, r, Y) talabga teng. Ushbu tenglama LM modeliga mos keladi. Modelning ushbu ko'rinishida pul bozori valyuta kursining o'zgarishiga bog'liq emasligini anglatadi.

Uchinchi tenglama standart IS-LM modeliga nisbatan yangi bo'lib, kichik ochiq iqtisodiyotdagi ichki foiz stavkasi r ning dunyo r* darajasiga bog'liqligini bildiradi. Ma'lumki, kichik ochiq iqtisodiyot bu jahon bozoridagi narxlar va foiz stavkalarini qabul qiladigan, ammo ularning shakllanishiga ta'sir eta olmaydigan iqtisodiyotdir. Model kapitalning mukammal harakatchanligini nazarda tutadi, bu ichki iqtisodiyotda va chet elda foiz stavkasini tenglashtirishni anglatadi (bu kapitalning mamlakatdan mamlakatga oqishi bilan ta'minlanadi).

Grafik model ikki usulda namoyish etilishi mumkin. Birinchidan, ochiq iqtisodiyotda foiz stavkasi va real mahsulotning o'zaro ta'sirini tahlil qilish mumkin, bu holda model koordinatalarda (r ; Y) ifodalanadi. Ikkinchidan, valyuta kursi va real ishlab chiqarish modeli (e ; Y) koordinatalarni qurish aloqalarini o'rganishdagi bog'liqlikdir.

Modelni qurishning birinchi usulini ko'rib chiqamiz - koordinatalarda (r ; Y) (13.4.1-rasm).

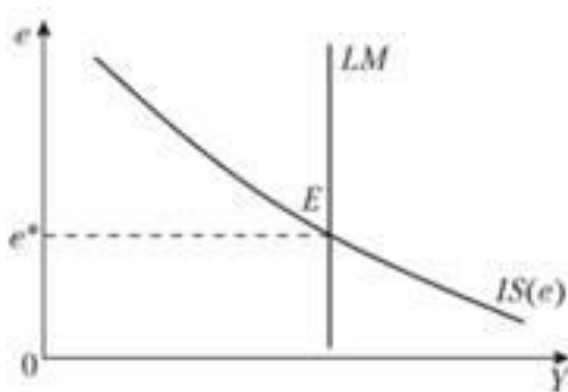
13.4.1 –rasm Ochiq iqtisodiyot sharoitida IS-LM modelining (r ; Y) koordinatalari

IS egri chizig'ining yopiq iqtisodiyotdagi o'rnini belgilovchi omillar 30.5-rasmda ko'rsatilgan. Ochiq iqtisodiyot sharoitida IS egri chizig'ining joylashishi valyuta kursiga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, uning pasayishi eksportning ko'payishiga va shunga mos ravishda sof eksportga olib keladi, bu esa IS egri chizig'ining o'ng tomonga siljishi bilan grafik aks etadi.

Modelni aks ettirishning ikkinchi usulida foiz stavkasi doimiy, dunyo darajasiga teng va har ikkala bozor - tovar va xizmatlar (IS) va pul (LM) - koordinatalarda (e ; Y) aks etadi.

(e ; Y) koordinatalaridagi IS va LM egri chiziqlari ichki foiz stavkasi dunyo darajasiga teng ($r = r^*$) degan taxmin asosida qurilgan. Muvozanat nuqtasi E valyuta kursi va daromadning muvozanat darajasini belgilaydi (13.4.2-rasm). IS egri chizig'i salbiy egiluvchanlikka ega, chunki valyuta kursining oshishi bilan eksport va shunga mos ravishda sof eksport va daromad (ishlab chiqarish) darajasi

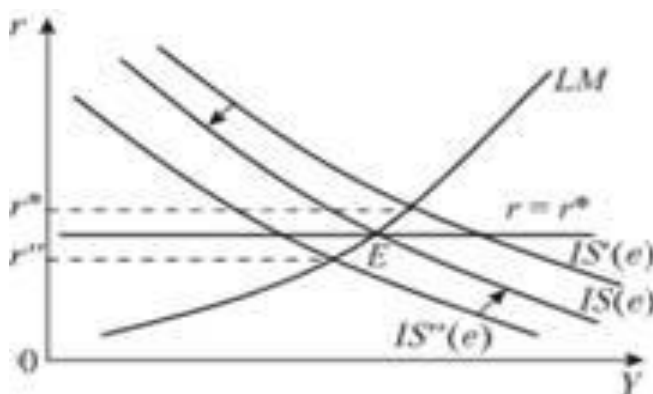
K1 ham kamayadi. LM egri chizig'i vertikaldir, chunki valyuta kursi LM egri tenglamasiga kiritilmagan.

13.4.2 –rasm Ochiq iqtisodiyot sharoitida IS-LM modelining (e; Y) koordinatalari

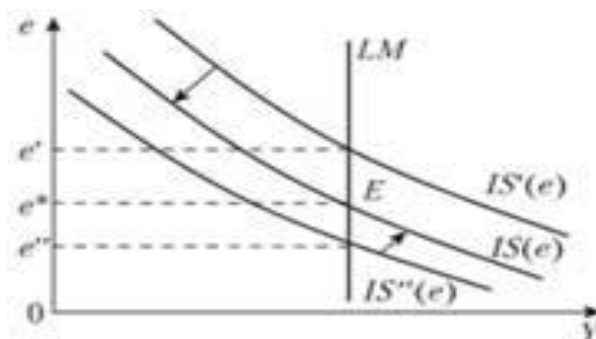
Foiz stavkasi dunyo darajasiga teng bo'lsa, LM egri tenglamasi valyuta kursi darajasidan qat'iy nazar daromad darajasini aniqlaydi (r-Y koordinatalarida daromad darajasi LM va $r = r^*$ chizig'ining kesishishi bilan beriladi). Modelni namoyish etishning ushbu usulidan iqtisodiy siyosatning valyuta kursi dinamikasiga ta'sirini tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Kichik ochiq iqtisodiyot uchun IS-LM modelidagi muvozanatning barqarorligini ko'rib chiqamiz. Muvozanatda IS egri chizig'i LM egri chizig'ini muvozanat foiz stavkasi $r = r^*$ bo'yicha kesib o'tishi kerak. Agar, masalan, IS' egri chizig'i darajasi muvozanat darajasidan yuqori bo'lsa, demak, bu ichki foiz stavkasi jahon darajasidan yuqori bo'lib, mamlakat iqtisodiyotiga chet el investitsiyalarining kirib kelishiga sabab bo'ladi (13.4.3 va 13.4.4-rasmlar).

13.4.3-rasm Ochiq iqtisodiyot sharoitida IS-LM modelining (r; Y) koordinatalari muvozanati

Ushbu model foiz stavkasiga ta'sir qilmaydigan kichik ochiq iqtisodiyot uchun yaratilgan. Iqtisodiyotga kapital oqimi milliy valyuta kursining o'sishiga, eksportning pasayishiga va IS egri chizig'ining IS' ga o'tishiga olib keladi, ya'ni LM egri chizig'ini $r = r^*$ (13.4.3-rasm) darajasida e^* muvozanat darajasiga (13.4.4-rasm) qadar kesishadi.

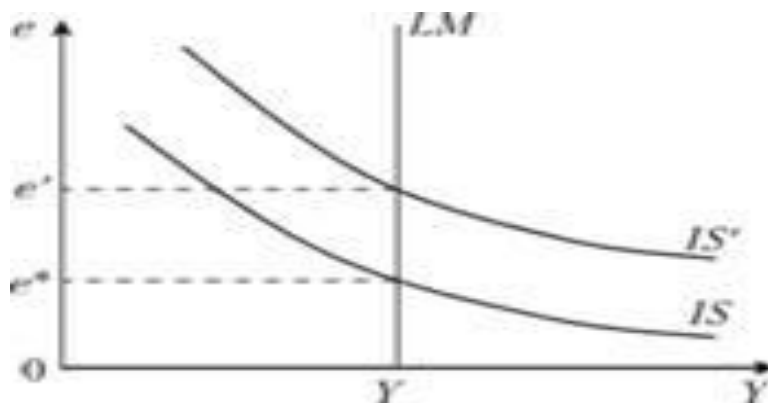
13.4.4 –rasm Ochiq iqtisodiyot sharoitida IS-LM modelining (e; Y) koordinatalari muvozanati

Agar ichki stavka jahon stavkasidan pastroq bo'lsa, ya'ni IS egri chizig'i jahon darajasidan past bo'lgan "LM egri chizig'ini kesib o'tadi", investorlar mamlakatdan kapitalni olib chiqib ketishga intilishadi, milliy valyuta kursi pasayadi, sof eksport ko'payadi va IS egri chizig'i LM egri chizig'ini $r = r^*$ va e^* bilan kesib o'tguncha yuqoriga qarab harakatlanadi (13.4.3 va 13.4.4-rasmlarga qarang).

Ko'rib chiqilgan vaziyatlar shuni ko'rsatadiki, kichik ochiq iqtisodiyotda foiz stavkasini faqat jahon foiz stavkasidan vaqtincha chetga chiqadigan darajada topish mumkin. Uzoq muddatda muvozanat sari muqarrar harakat bo'ladi. Investorlar ta'siri ostida natijada muvozanat o'rnatiladi va IS va LM egri chiziqlari $r = r^*$ jahon foiz stavkasi darajasida kesishadi, bu 13.4.3-rasmda, 13.4.4-rasmda esa (e; Y) koordinatalarda E nuqtada ko'rsatilgan.

Mandell-Fleming modeli ochiq iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy siyosat natijalarini tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, suzib yuruvchi valyuta kursi bilan rag'batlantiruvchi moliya siyosati IS egri chizig'ining o'ngga va yuqoriga qarab IS' ga siljishi bilan aks etadi va grafikadan (13.4.5-rasm) quyidagicha

koordinatalarda (e ; Y) valyuta kursining o'sishiga olib keladi (13.4.5-rasmda e' ga), lekin daromad darajasiga ta'sir qilmaydi.

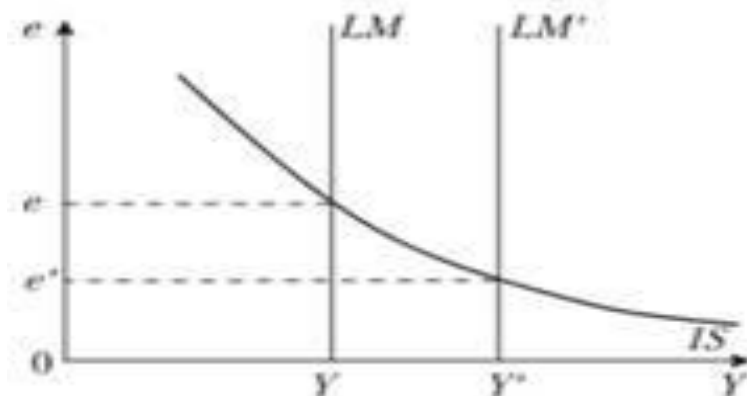
13.4.5-rasm O'zgaruvchan valyuta kursi bilan moliyaviy siyosatni rag'batlantiruvchi egri chiziqlar

Ma'lumki, yopiq iqtisodiyot sharoitida davlat xarajatlarining ko'payishi (yoki soliqlarning kamayishi) odatda foiz stavkalarining oshishiga va daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Ammo ochiq iqtisodiyotda foiz stavkasini r^* dan yuqori darajaga ko'tarish chet el kapitalining kirib kelishini rag'batlantiradi, bu esa milliy valyutaga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Bu valyuta kursini ko'taradi va sof eksportni qisqartiradi va shu sababli daromadlar o'sishi ta'sirini inkor etadi, bu davlat xarajatlarining dastlabki o'sishi (koordinatalarda (r ; Y) da rag'batlantiruvchi fiskal siyosati IS egri chizig'ining o'ng tomoniga siljishi bilan ham aks etadi, ammo ikkinchi qadam bilan to'ldiriladi - aksincha sof eksport hajmining pasayishi tufayli IS egri chizig'ining asl holatiga o'tishi).

O'zgarmas narxlarda rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati (13.4.6-rasm) modelda LM egri chizig'ining o'ng tomonga LM'gacha siljishi bilan aks etadi va daromadning o'sishiga (Y dan Y' gacha) va valyuta kursining pasayishiga olib keladi (e dan e' gacha). Ma'lumki, yopiq iqtisodiyot sharoitida pul massasining o'sishi foiz stavkasini pasaytiradi va investitsiyalar o'sishini rag'batlantiradi.

Ochiq iqtisodiyot sharoitida ichki stavkaning r^* ning jahon darajasidan pastga tushishi, kapitalning mamlakatdan ko'proq daromad keltirishi mumkin bo'lgan tomonga chiqishini rag'batlantiradi. Kapitalning chiqib ketishi milliy valyuta

taklifining ko'payishi (va chet el valyutasiga talabning oshishi) bilan birga keladi, bu esa uning kursi pasayishiga olib keladi.

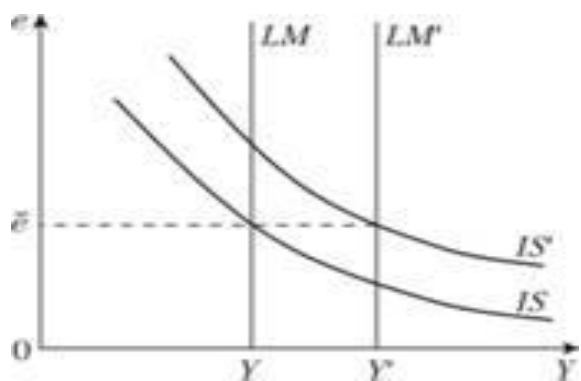

13.4.6 –rasm O'zgaruvchan valyuta kursi bilan rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosatini tavsiflovchi egri chiziqlar

Valyuta kursining pastligi sof eksport o'sishini va shu sababli daromadni rag'batlantiradi. Shunday qilib, pul-kredit siyosatining ishlab chiqarish va daromadga ta'siri birinchi navbatda valyuta kursi orqali sodir bo'ladi.

Vaziyat belgilangan valyuta kursi sharoitida o'zgaradi, bunda markaziy bank milliy valyuta kursini ma'lum darajada ushlab turishni o'z zimmasiga oladi.

Agar hukumat talabni davlat xaridlarini ko'paytirish yoki soliqlarni kamaytirish orqali rag'batlantirsa, bu IS egri chizig'ini o'ng tomonga IS'gacha siljitish orqali modelda aks etadi (13.4.7-rasm). Valyuta kursining ko'tarilish tendentsiyasi yuzaga keladi.

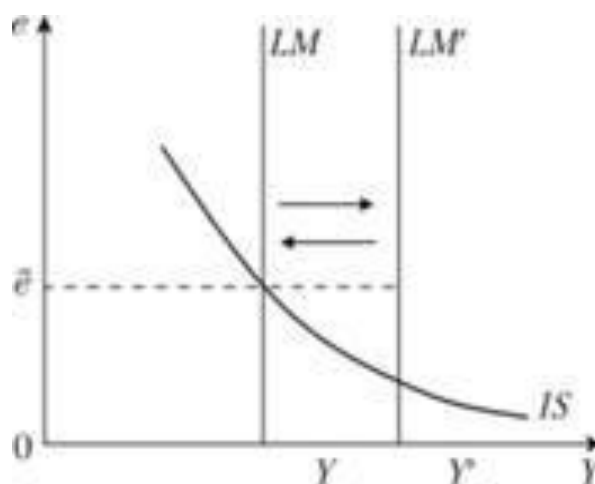
13.4.7-rasm. Rag'batlantiruvchi moliya siyosatini belgilangan valyuta kursi bo'yicha tavsiflovchi egri chiziqlar

Shu bilan birga, Markaziy bank milliy valyuta kursini dastlabki darajada ushlab turish uchun intervensiyalarni amalga oshiradi, ya'ni u chet el valyutasini sotib

oladi (zaxiralarni ko'paytirish orqali) va shu bilan birga iqtisodiyotdagi pul massasini avtomatik ravishda oshiradi, bu LM egri chizig'ining o'ng tomoniga LM 'ga siljishi bilan aks etadi.

Natijada, suzib yuruvchi valyuta kursi bilan bog'liq vaziyatdan farqli o'laroq, rag'batlantiruvchi fiskal siyosat daromadlarning o'sishiga olib keladi, chunki u avtomatik ravishda pul massasining ko'payishi bilan birga keladi.

13.4.8-rasm Valyuta siyosatini qat'iy belgilangan kurs bo'yicha tavsiflovchi egri chiziqlar

Aksincha, belgilangan valyuta kursi bo'yicha monetar siyosati samarasiz. Iqtisodiyotda pul massasining ko'payishi (o'ng LM tomon siljish, 13.4.8-rasm) foiz stavkasining pasayishiga va kapitalning chiqib ketishiga olib keladi, valyuta kursining pasayish tendentsiyasini keltirib chiqaradi. Ammo valyuta kursini ushlab turishga majbur bo'lgan markaziy bank valyuta zaxiralarini kamaytiradi - bozorda chet el valyutasini sotadi, iqtisodiyotdagi milliy valyuta hajmini avtomatik ravishda kamaytiradi (LM egri chizig'i asl holatiga qaytadi). Natijada, belgilangan valyuta kursi bilan markaziy bank pul taklifini deyarli nazorat qila olmaydi; u valyuta bozoridagi intervensiyalari tufayli o'zgaradi. Markaziy bank faqat belgilangan valyuta kursini o'zgartirishi mumkin – devalvatsiya yoki revalvatsiyani amalga oshiradi. Ko'rib chiqilayotgan modelda devalvatsiyaning qisqa muddatli oqibatlari suzib yuruvchi valyuta kursida pul massasi o'sishining oqibatlariga o'xshashdir (LM o'ng tomonga siljiydi).

Shunday qilib, Mandell-Fleming modeliga muvofiq, qisqa muddatda, kichik ochiq iqtisodiyotdagi iqtisodiy siyosatning oqibatlari valyuta kursi rejimiga bog'liq bo'lib, unda suzib yuruvchi valyuta kursi bilan monetar siyosati, daromadlarga fiskal siyosati ta'sir ko'rsatganda belgilangan valyuta kursi samarali bo'lishi mumkin.

13.5 Kapitalning past mobilligi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat

Oldingi savolda ta'kidlaganimizdek qayd qilingan valyuta kursi sharoitida monetar siyosat ko'proq ichki balans muammosi bilan aloqador bo'ladi. Keltirilgan fikrlarni izohlab berish uchun quyidagi gepotetik misolni ko'rib chiqamiz.

Mamlakatning barcha tijorat banklari va Markaziy bankni barcha xorijiy aktivlar va passivlar to'plangan yagona bank deb tasavvur qilamiz. Pul taklifi esa naqd pul va depozitlardan iborat deb qaraymiz. Bunday gepotetik bankning passivida pul taklifining barcha komponentlari (odatda M2 agregati), aktivida esa bank tizimining sof xorijiy aktivlari (aktivlar-passivlar, ya'ni xorijliklarning ularga bo'lgan barcha talablari so'ndirilgandan so'ng mamlakat ega bo'ladigan aktivlar) va sof ichki aktivlar (yoki hukumatga, firmalarga va uy xo'jaliklariga sof ichki kreditlar) jamlangan bo'ladi.

Sof xorijiy aktivlar mamlakatning valyuta zaxiralariga mos keladi. Bunday holatda aktivlar va pasivlarning tengligi shartini $M = Res + DS$ ko'rinishida yozishimiz mumkin. Bu tenglik pul taklifi (bank tizimining majburiyati) valyuta rezervlari (sof xorijiy aktivlar) va bank tizimining ichki kreditlari yig'indisiga tengligini anglatadi. Demak, pul taklifi ham ichki, ham tashqi omillarga bog'liq.

Pul taklifining o'zgarishini $\Delta M = \Delta Res + \Delta DS$ ko'rinishida tasvirlash mumkin. Bu yerda ΔRes to'lov balansining taqchilligi yoki ortiqchaligiga mos keladi. Tashqi balansni tiklash, o'z navbatida valyuta kursini saqlab turish zaruriyati xorijiy aktivlarni sotish va sotib olishni talab qiladi. Bu esa valyutarezervlarining ko'payishi yoki kama yishini keltirib chiqaradi. Lekin, rezervlarni sotish barobarida Markaziy Bank muomaladagi pulning bir qismini chiqarib oladi. Rezervlarni sotib olish bilan esa pul taklifi hajmini ko'paytiradi. Shunday qilib, qayd qilingan valyuta kursi sharoitida M endogen o'zgaruvchi bo'lib, to'lov

balansining yuzaga keladigan taqchilligi yoki ortiqchaligiga (ya'ni almashinuv keursini pasaytirish yoki ko'tarish borasidagi harakatlarga) bog'liq bo'ladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotni rivojlantirish prognozlari tuzilayotganda pulga talab iqtisodiy o'sish va inflyasiyaning maqsadli (rejadagi) ko'rsatkichlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Pul taklifi esa sof xorijiy aktivlar va ichki kreditlar hajmiga bog'langan holda aniqlanadi. Sof xorijiy aktivlar to'lov balansini tuzish prognozlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Ichki kreditlar hajmi esa qoldiq prinsipida aniqlanadi hamda hukumat va xususiy sektor o'rtasida taqsimlanadi. Xususiy sektorga ichki kreditlar miqdorini o'zgartirish uchun pul-kredit siyosatining uchala usuli ham qo'llaniladi.

Markaziy Bank to'lov balansining iqtisodiyotdagi pul taklifiga ta'sirini valyuta rezervlari o'zgarishini sterillash orqali neytrallashtirishi mumkin. Masalan, (to'lov balansi taqchilligini yoki almashinuv kursi pasayishini bartaraf qilish maqsadlarida foydalanilishi natijasida) rezervlar qisqarganida Markaziy Bank ichki aktivlarni pul taklifi hajmi o'zgarmasligini ta'minlaydigan darajada ko'paytirishi mumkin. Ya'ni

$$M = \downarrow \text{Res} + \uparrow \text{DS} .$$

Bunda u ochiq bozordagi operatsiyalar yoki pul-kredit siyosatining boshqa vositalaridan foydalanadi.

Ammo sterillash imkoniyatlari cheklangan. Agar to'lov balansining taqchilligi uzoq vaqt saqlanib qolsa, uni bartaraf qilishga intilish valyuta rezervlarini tugab qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatda, mamlakat, almashinuv kursining pasayish tendensiyasini bartaraf qilish hamda pulning xorijga oqib ketishini tugatish uchun yoki qayd etilgan kursdan voz kyechishi, yoki pul massasining qisqarishiga yo'l qo'yib berishga majbur bo'ladi. To'lov balansining barqaror ijobiy qoldig'i sharoitida rezervlar hajmi shunchalik ko'p bo'lishi mumkinki, ichki kredit nolga teng bo'lib qoladi. Bu esa amalda mumkin bo'lmagan holatdir (banklar ichki kreditlarni kamaytirmasligi, balki nobank sektoridan pul qarz olishi zarur bo'ladi).

Demak, hattoki sterillash ham pul massasini to'lov balansi ta'siridan himoya qila olmaydi. Bu esa pul-kredit siyosatining ichki balansga ta'sirini keskin cheklab qo'yadi.

Qayd qilingan valyuta kursi sharoitida byudjet-soliq siyosatining samaradorligi kapitalning mobilligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Davlat xarajatlarining ko'payishi foiz stavkasining o'sishini keltirib chiqaradi (fond bozorida qarzga mablag' olib, davlat xususiy sektor foydalanadigan pul massasini kamaytiradi). Bu esa o'z navbatida xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida davlat xarajatlarining ko'payishi bilan bog'liq savdo balansi taqchilligi kapital harakati schyotining musbat (ijobiy) qoldig'i bilan amalda qoplanadi. Markaziy Bank esa yuzaga kelgan almashinuv kursining o'sish tendensiyasini bartaraf qilish uchun xorijiy valyutani sotib olish va muomalaga milliy valyutani ko'p miqdorda chiqarishga, bu bilan esa pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir (davlat xarajatlarining o'sishi bilan birgaldikda) daromadlarning kengayishi uchun qo'shimcha rag'bat yaratadi.

Shunday qilib, qayd qilingan valyuta kursi sharoitida byudjet-soliq siyosati pul-kredit siyosatidan farli ravishda daromad darajasiga, o'z navbatida ichki muvozanatga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsata oldadi. Tasir darajasi kapitalning mobilligi o'sishi bilan ortib boradi.

13.6 Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida iqtisodiy siyosat

Suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitidagi byudjet-soliq va pul-kredit siyosati qayd qilingan valyuta kursi sharoitidagiga nisbatan mutlaqo boshqacha natijalar beradi. Endi rollarni taqsimlash muammosini to'g'ri hal qilish teskari ko'rinish oladi. Byudjet-soliq siyosati savdo, demak, to'lov balansi uchun pul-kredit siyosatiga nisbatan katta ahamiyat kasb etadi. Aynan byudjet-soliq siyosatidan tashqi balansga erish uchun foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ichki balansni ta'minlashda esa pul-kredit siyosatidan foydalanish birinchi planga chiqadi.

Agar qayd qilingan valyuta kursi sharoitida ichki pul siyosati almashinuv kursinini quvvatlab turishni ham ko'zda tutgan bo'lsa, suzib yuruvchi valyuta kursi

sharoitida u bunday vazifadan ozod qilinadi va ichki muammolarni hal qilish uchun samaraliroq ishlatilishi mumkin.

Pul taklifini kengaytirish foiz stavkalarini pasaytiradi va xarajatlarning oshishiga olib keladi. Ma'lumki xarajatlarning ortishi importning o'sishini rag'batlantiradi va savdo balansini yomonlashtiradi. To'lov balansining taqchilligi yuzaga kelishiga foiz stavkasining pasayishi sababli kapitalning mamlakatdan chiqib ketishi ham ta'sir ko'rsatadi. Lekin egiluvchan valyuta kursi sharoitida taqchillik saqlanib qolmaydi. Importning o'sishi va kapitalning oqib ketishi xorijiy valyutaga talab oshishiga olib keladi va milliy valyuta qadrsizlanadi. Bu qadrsizlanish mamlakat eksportchilarining raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Oqibatda savdo balansi yaxshilanadi. Eksportning ortishi mamlakatimiz mahsulotiga bo'lgan talabning o'sishini anglatadi va pul massasining dastlabki o'sishi natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy yuksalishni yanada kuchaytiradi.

Demak, pul siyosati ichki daromadlarga bevosita (pul taklifining o'sishi orqali) va bilvosita (almashinuv kursining pasayishi hamda eksportning o'sishi orqali) ta'sir ko'rsatadi.

Kapitalning oqib ketishiga va o'z navbatida milliy valyutaning qadrsizlanishi darajasiga ta'sir ko'rsatgani uchun ham kapitalning mobilligi muhim ahamiyatga egadir. Ammo, pul-kredit siyosati murakkab yetkazib berish mexanizmiga egaligi sababli uning ishlab chiqarish hajmiga ijobiy ta'siri ishlab chiqarishni kengaytirishning ichki rag'batlari (foiz stavkasining pasayishi) orqali emas, balki ko'proq tashqi dunyo orqali ro'y beradi deb tasavvur qilish mumkin. Boshqacha aytganda, kapitalning chiqib ketishi va valyutaning qadrsizlanishi sharoitida mamlakat mahsulotlariga talabning o'sishi uning eksportiga talabning oshishi hisobiga ro'y beradi. Shu sababli pul siyosatining ichki balansga ijobiy ta'siri o'ziga xos xususiyatga ega. Suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida byudjet-soliq siyosatining samaradorligini baholash yanada murakkabroqdir. Ma'lumki, davlat xarajatlarning ortishi ichki va tashqi muvozanatga ikki yo'nalishda: daromad orqali va foiz stavkasi orqali ta'sir ko'rsatadi. Daromadlarning ortishi (multiplikator samarasi orqali) importni ko'paytiradi, savdo balansini

yomonlashtiradi va milliy valyutaning kursini pasaytiradi. Davlat xarajatlarning ortishi, shuningdek, hukumat olayotgan qarzlarini ko'paytirayotganligini anglatadi, bu esa foiz stavkalarining ortishiga olib keladi. Yuqoriroq foiz stavkalari esa xorijdan kapital oqib kelishini rag'batlantiradi. Bu esa milliy valyuta kursini oshiradi va kapital harakati schyotini yaxshilaydi. Yakuniy natija esa kapitalning mobilligi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Kapitalning past mobiligi sharoitida byudjet ekspansiyasi daromad orqali ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Kapitalning uncha ko'p bo'lmagan miqdorda oqib kelishi savdo balansining taqchilligini qoplay olmaydi va oqibatda valyuta kursi pasayadi.

Milliy valyutaning arzonlashishi eksportning o'sishi uchun qulay sharoit yaratadi va to'lov balansining taqchilligini bartaraf qilish imkonini beradi. Eksportning ortishi, shuningdek, byudjet ekspansiyasining ichki ishlab chiqarishga ijobiy ta'sirini to'ldiradi.

Shu bilan birga kapitalning mobilligi ortib borishi bilan kapital schyotining to'lov balansi va valyuta kursiga ta'siri kuchaya boradi. Kapitalning yuqori mobilligi sharoitida uning oqib kelishi sababli ro'y bergan valyuta kursining ko'tarilishi tendensiyasi ustunlik qiladi. Bu eksportning qisqarishiga va savdo balansi taqchilligining ortishiga olib keladi. Kapitalning katta miqdorda oqib kelishi bu taqchillikni qoplash va to'lov balansini muvozanatlashtirish imkonini beradi. Ammo byudjet ekspansiyasining ishlab chiqarish hajmiga yakuniy ta'siri deyarli nolga teng bo'ladi. Bunga kuchli siqib chiqarish samarasi mavjudligi, ya'ni xususiy investitsiyalarni foiz stavkasining oshishi orqali va eksportni almashinuv kursining oshishi orqali siqib chiqarilishi sabab bo'ladi.

Shunday qilib, pul siyosatining ichki daromadga aniq ijobiy ta'siridan farqli ravishda byudjet-soliq siyosati kapitalning past mobilligi sharoitidagina samarali bo'ladi.

Xulosa yasab, pul va byudjet –soliq siyosatining, tashqi balansni saqlab turgan holda ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatishi nuqtai nazaridan, nisbiy samaradorligini baholashimiz mumkin. Ma'lumki, qayd qilingan valyuta kursi sharoitida ichki monetar siyosat amalda "falajlangan" bo'ladi va faqat byudjet-

soliq siyosatigina samara beradi. Va bu samara kapitalning mobilligi ortishi bilan ko'payib boradi.

Suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida ichki ishlab chiqarish hajmiga, shubhasiz, kapitalning mobilligi qanday bo'lishidan qat'iy nazar pul-kredit siyosati ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ochiq iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Kichik va katta ochiq iqtisodiyotning mohiyati va farqlarini tushuntirib bering.
3. Tashqi muvozanat atamasini izohlab bering.
4. Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modelini tavsiflab bering.
5. Yalpi daromad,almashinuv kursi va joriy operatsiyalar balansi saloqlar oshganda qanday o'zgarishini Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modelidan foydalangan holda tushuntirib bering.
6. Nima sababdan qayd qilingan valyuta kursi sharoitida pul-kredit siyosati ichki balansni ta'minlashda samara bermaydi?
7. Qayd qilingan valyuta kursi sharoitida byudjet-soliq siyosatining ichki muvozanatni ta'minlashdagi samaradorligini izohlab bering.
8. Suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida pul-kredit siyosati qanday maqsadlar uchun qo'llanilganda yuqori samara beradi va nima sababdan?
9. Suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida byudjet-soliq siyosatining tashqi muvozanatni ta'minlashga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
10. Kapital mobilligining qayd qilingan valyuta kursi sharoitida iqtisodiy siyosat samaradorligiga ta'sirini izohlab bering.

GLOSSARIY

Avtonom iste'mol – shaxsiy iste'mol xarajatlarining yalpi milliy daromad (shaxsiy tasarrufdagi daromad -SHTD) o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi. SHTD nolga teng bo'lganda ham avtonom ist'mol to'plangan mulk va jamg'armalarning kamayishi, yoki qarz hisobiga amalga oshirilaveradi.

Avtonom investitsiyalar – asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi.

Avtomatik (o'rnatilgan) barqarorlashtirgichlar – byudjet- soliq siyosatining iqtisodiy tebranishlarning ta'sirini avtomatik zaiflashtiruvchi elementlari.

Akselerator –sof investitsiyalar darajasi bilan yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning o'sish sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi iqtisodimy ko'rsatkich.

Aktivlar– iqtisodiy faoliyat subyektlarining pul va moliyaviy mablag'lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Amortizatsiya – foydalanish jarayonida asosiy kapital qiymatining kamayishi..

Banknota- Mamlakat Markaziy banki tomonidan chiqariladigan naqd qog'oz pullar bo'lib, iqtisodiyotdagi pul taklifining bir qismini tashkil etadi.

Bank zaxiralari – bankda saqlanayotgan naqd pullar, Markaziy bankda tijorat banklari tomonidan saqlanayotgan foizsiz depozitlar.

Bank tizimi- tijorat banklari majmui. Bank tizimi jismoniy va yuridik shaxslarining omonatlarini (depozitlarini) qabul qiladi, pul o'tkazmalarini amalga oshiradi, qarz va kreditlar beradi, davlat va aktsiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlariga investitsiya qiladi.

Baholar indeksi- tovarlar va xizmatlar, yoki aktivlar o'rtacha bahosining o'zgarishi ko'rsatkichi. Baholar indeksi bozor savati deb yuritiladigan ma'lum to'plamdagi tovarlar va xizmatlarning joriy yildagi baholari yig'indisini bazis yildagi baholari yig'indisiga bo'lib topiladi.

Boyluk – bozor qiymatiga ega va pulga yoki boshqa ne'matlarga almashinishi mumkin bo'lgan barcha narsa. Fizik aktivlar, moliyaviy aktivlar, ko'nikmalar,

tadbirkorlik malakasi, savdo markalari xullas daromad keltiradigan barcha narsalar.

Byudjet taqchilligi – Moliyaviy yil natijalariga ko'ra davlat byudjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo'lishi.

Valyuta kursi – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Giperinflyatsiya– haddan tashqari inflyatsiya, narxning shiddat bilan o'sishi, pul qadrlining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilshning minimal darajaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Devalvatsiya – qayd qilingan valyut kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini tushirishga qaratilgan tadbiri. Devalvatsiya to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish, eksportni arzonlashtirish, importni qimmatlashtirish imkonini beradi.

Demping- tovarlarni tannarxiga qaraganda yoki ichki bozordagiga qaraganda past bahoda eksport qilish.

Deflyatsiya – iqtisodiyotda baholar umumiy darajasining pasayishi.

Depozitlar – 1) moliya-kredit muassasalariga qo'yilgan omonatlar: 2) bank daftariidagi yozuvchilar: 3) kredit muassasalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog'ozlar.

Import – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. **Investitsiya (investment)** – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Indeksatsiya – iqtisodiyotdagi narxlarning o'rtacha darajasi o'zgarishiga bog'liq ravishda ish haqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish.

Inflyatsiya – baholar umumiy darajasining ko'tarilitshi, milliy pul birligi xarid qobiliyatining pasayishi.

Ishsizlik – mamlakatda ish bilan band bo'lmagan ishchi kuchi guruhining mavjud bo'lishi, aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi, ishchi kuchidan to'liq foydalanmaslik.

Ishchi kuchi– ishga layoqatli, ishlayotgan va faol ish izlayotgan aholi.

Iqtisodiy o'sish – real yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning o'sishi.

Importga chegaralangan moyilik – importga qilingan xarajatlardagi o'zgarishning YaIM yoki YaMD o'zgarishiga nisbatan ulushi. importga qaratilgan xarajatlar hisyasi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – iste'mol xarajatlarining daromaddagi (yoki shaxsiy tasarrufdagi daromad hajmidagi) hisyasi.

Iste'molga (jamg'arishga) chegaralangan moyillik – iste'mol xarajatlaridagi (jamg'arish hajmigi) o'zgarishning bu o'zgarishni keltirib chiqargan daromadlarning (ShTDDagi) o'zgarish miqdoridagi ulushi.

Inflyatsiya darajasi– ma'lum vaqt ichida (oy, yil) baholar darajasining foizdagi o'zgarishi

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi– mavjud ijtimoiy - iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyatsiya darajasi.

Likvidlilik – a) turli firmalar va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati; b) bir aktivning ikkinchisiga qanchalik tez almashina olinishi o'lchovi. Naqd pul eng yuqorig'100% likvidlilikka ega.

Likvidlilik tuzog'i – foiz stavkasi juda past bo'lgan shunday vaziyatki, odamlar pulni naqd ko'rinishda saqlab turishni afzal ko'radilar. Tadbirkorlar esa foiz stavkasi bundan ko'ra pasayishi mumkin emasligi sababli investitsiyalarni ko'paytirmaydilar. Minimal foiz stavkasi sharoitida pulga talab egrir chizig'i cheksiz elastik bo'lib qoladi.

Markaziy bank– Mamlakatning bosh banki. Asosiy funksiyasi mamlakat iqtisodiyotidagi pul massasini nazorat qilishdan iborat.

Milliy valyutaning qadirsizlanish – qayd qilinmagan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda chet el valyutalariga nisbatan milliy valyutaning kursining kamayishi.

Milliy valyutaning qimmatlashishi – qayd qilinmagan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda chet el valyutalariga nisbatan milliy valyutaning kursining ko'tarilishi.

Nominal YaIM – joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi ichki mahsulot.

Oraliq mahsulot – ishlab chiqarish va muomala jarayonidan chiqib ketmagan, yakuniy iste'mol uchun uchun etib bormagan, qayta ishlash yoki sotishga mo'ljallangan mahsulot.

Ortiqcha talab – mavjud baholar darajasida tovarlar va xizmatlar taklifidan ularga bo'lgan talabning ko'pligi. To'liq bandlilik sharoitida inflyatsiya darajasining oshishiga olib keladi.

Potentsial YaIM – to'liq bandlilik sharoitida, yoki mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchidan to'liq foydalanish hisobiga erishilishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi.

Pul bazasi – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va Markaziy bankdagi tijorat banklarining zaxiralari

Pulga bo'lgan talab – uy xo'jaliklari va firmalar tomonidan bitimlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish, ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun saqlab turish, moliyaviy aktivlar sifatida foydalanib daromad olish uchun jamg'arish maqsadida ega bo'lishga intilgan pul miqdori.

Pulning miqdoriy nazariyasi – pul taklifi va iqtisodiyotdagi baholarning umumiy darajasi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni o'rnatuvchi nazariya. Birinchi bor ingliz faylasufi va iqtisodchisi D.Yum tomonidan XVIII asrda ilgari surildi, amerikalik iqtisodchi I.Fisher tomonidan 1911 yilda rivojlantirildi va keyinchalik Kebrij universiteti iqtisodchilari tomonidan takomillashtirildi.

Real almashinuv kursi – ikkala mamlakatdagi baholar darajasining o'zaro nisbatini hisobga oluvchi almashinuv kursi. Solishtiralayotgan mamlakatlardagi

nominal almashinuv kursini baholar indekslarining o'zaro nisbatiga ko'paytirish yo'li bilan topiladi..

Real YaIM – qiyosiy baholarda aks ettirilgan YaIM. U joriy baholarda hisoblangan nominal YaIMni deflyatorga bo'lib topiladi..

Real foiz stavkasi – inflyatsiya sur'ati hisobga olinib tuzatilgan nominal foiz stavkasi.

Revalvatsiya– qayd qilingan valyut kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini oshirishga qaratilgan tadbiri. Importni arzonlashtiradi va eksportni qimmatlashtiradi.

Cof ichki mahsulot (sof milliy daromad) – makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, YaIM (YaMD) dan amortizatsiya ajratmalari miqdorini ayirib tashlash yo'li bilan topiladi.

Stagflyatsiya- iqtisodiyotda baholar va ishsizlik darajalarining bir vaqtning o'zida o'sishi.

Tarkibiy ishsizlik – iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish oqibatida ishchi kuchiga talab tarkibida o'zgarish ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishi.

Transfert to'lovlari – evaziga hech qanday tovar yoki xizmatlar olinmaydigan davlat xarajatlari (pensiya, stependiyalar, ishsizlik nafaqasi va boshqalar).

Filips egri chizig'i – ishsizlik darajasi dinamikasi (abtsissa o'qi) va inflyatsiya sur'ati (ordinata o'qi) orasidagi bog'liklikni grafikda tasvirlovchi egri chiziq.

Fisher samarasi- inflyatsiyaning qarzlar yoki obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasiga ta'sirini hisobga olishni bildiruvchi tushuncha.

Xalqaro savdo nazariyasi- iqtisodiy nazariyaning bir qismi. Ishlab chiqarish tva ayirboshlashga xalqaro ixtisoslashuv sabablarin, amda bundan mamlakatlar oladigan manfaatlarni o'rganadi.

Xarid qobiliyati pariteti – valyutalar almashinuv kurslarining shunday darajasiki, bunda har bir valyutaning xarid qobiliyati tenglashadi.

Eksport – mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni sotib olish uchun boshqa mamlakatlar jismoniy shaxslari, firmalari va hukumatlarining qilgan xarajatlari..

Yalpi ichki mahsulot – ma’lum vaqt davomida mazkur mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulotlarning bozor baholari yig’indisi.

Yalpi milliy daromad – Mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarishda ishtirok etish natijasida hamda mulklaridan olgan boshlag’ich daromadlari yig’indisi.

Yalpi taklif – mamlakatda, ma’lum vaqt davomida, tadirkorlik sektori va davlat tomonidan ishlab chiqarilgan, va baholarning turli darajasida taklif qilinadigan tovar va xizmatlarning umumiy hajmi.

Yalpi talab – uy xo’jaliklari, firmalar, davlat va xorijliklar tomonidan mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni baholarning turli darajasida sotib olishga qilingan xarajatlarning umumiy yig’indisi.

Qayd etilgan valyuta kursi – Markaziy bank tomonidan valyuta intervensiyasi yordamida ta’minlab turiladigan valyuta kursi.

Hisob stavkasi – Markaziy bank tijorat banklari veksellarini hisobga olishda va ularga kredit berishda qo’llaydigan foiz stavkasi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 9 th edition. Harvard University. NY.: Worth Publishers, 2016
2. Ishmuhamedov A.E., Djumaev Z.A., Jumaev Q.X. Makroiqtisodiyot: 0‘quv qollanma. T.: 0‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2005. -192 b.
3. Djumayev Z.A. Makroiqtisodiyot. 0‘quv qo‘llanma.-T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2018. - 300 b.
4. Ахмедов Д.Д., Ишмухамедов А.Э. Жумаев К.Х. ва бош. Макроиктисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: “Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Адабиёт жамғармаси нашриёти”, 2004. -240 б.
5. Миропольского Д.Ю., Бродский Т.Г., Макроэкономика. Учебник для вузов. –СПб.: Питер, 2018.-368с.
6. Марыганова Е.А., Шапиро С.А. Макроэкономика. Экспресс курс.: учебное пособие-М.: КПОРУС, 2010.-302с.
7. Гусейнов Р.М., Семенихина В.А., Макроэкономика. Учебное пособие.-М.: 2014.-254 с.
8. Ивасенко А.Г., Никонова Я.И., Макроэкономика. Учебное пособие.-Москва: КиоРус, 2016.-314 с.
9. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика. Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2009. -350 с.
10. Самуэльсон, Пол Э., Нордхаус, Вильям Д. Макроэкономика. Учебное пособие. М.: ООО “И.Д.Вильямс”, 2009-592 с.
11. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. М.: “Дело и Сервис”, 2005. -464 с.

Internet saytlar

12. www.gov.uz - Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали
13. www.lex.uz - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

14. [www. mineconomy.uz](http://www.mineconomy.uz) - Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги сайти
15. www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси сайти
16. www.soliq.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси сайти
17. www.cbu.uz - Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти
18. [www. webofscience.uz](http://www.webofscience.uz) – Халқаро илмий мақолалар платформаси
19. [www. sciencedirect.uz](http://www.sciencedirect.uz) - Халқаро илмий мақолалар платформаси
20. [www. wordbank.uz](http://www.wordbank.uz) – Жаҳон банки сайти
21. [www. scopus.uz](http://www.scopus.uz) - Халқаро илмий мақолалар платформаси
22. [www. ebrd.uz](http://www.ebrd.uz) – Европа тикланиш ва тараққиёт банки сайти
23. www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти

MUNDARIJA

KIRISH	3
1 MAKROIQTISODIYOT QISMIGA KIRISH	4
1.1 “Makroiqtisodiyot” qismining shakllanish tarixi, obykti, predmeti, vazifalari va iqtisodiyot sohasidagi boshqa fanlar bilan aloqadorligi.	4
1.2 Maroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari. Modellashtirish va agregatlashtirish.	13
1.3 Makroiqtisodiy modellar. Endogen va egzogen o‘zgaruvchila	15
1.4 Yopiq va ochiq iqtisodiyot tushunchasi	18
1.5 Doiraviy aylanish modeli. “Daromadlar-xarajatlar” va “resurslar-mahsulotlar” oqimi	21
2 ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR	25
2.1 Makroiqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar tizimi	25
2.2 YAMMni hisoblashning asosiy shartlari	28
2.3 YAMMni daromadlar va xarajatlar bo‘yicha hisoblash	30
2.4 Milliy hisob tizimidagi boshqa ko‘rsatkichlar va ular o‘rtasidagi nisbat	32
2.5 Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar. Daromadlar va xarajatlar tengligi. Investitsiya va jamg‘armalar tengligi	33
2.6 Nominal va real YAIM. Narx indeksleri	36
3 MAKROIQTISODIY TAHLIL: YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF	39
3.1 Yalpi talab tushunchasi va uning tarkibiga kiradigan ko‘rsatkichlar AD egri chizig‘i	39
3.2 Yalpi talabga ta’sir etuvchi narx va narxdan tashqari omillar	41
3.3 Yalpi taklif tushunchasi va AS egri chizig‘i. Yalpi taklifga ta’sir etuvchi omillar	45
3.4 Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatliligi (AD-AS)	50
4 ISTE’MOL, JAMG’ARMA VA INVESTITSIYA	54
4.1 Klassik iqtisodchilar va Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi	54
4.2 Iste’mol funksiyasining algebraik va garfik ko‘rinishi. Jamg‘arish funksiyasi va grafigi	60
4.3 Kutilayotgan sof foyda normasi. Tobin koeffitsenti	66
4.4 Investitsiyalarning beqarorligini belgilovchi omillar	70
4.5 O‘zbekiston Respublikasining investitsion siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari	73
5 PUL VA QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORI. PUL-KREDIT TIZIMI	77
5.1 Pul tushunchasi va funksiyasi. Pul agregatlari	77
5.2 Pulga talab nazariyasi, modeli va grafigi	88
5.3 Pulga talab egri chizig‘i grafigi. Fisher samarasi	89
5.4 Pul taklifi. Pul taklifi modeli. Pul multiplikatori	92

5.5	Pul bozoridagi muvozanat	95
5.6	Bank tizimining tarkibi. Banklarning asosiy o'preatsiyalari va bozor iqtisodiyotidagi roli. Bank multiplikatori	98
5.7	Pul kredit siyosatining mohiyati, pirovard maqsadlari	100
5.8	O'zbekiston Respublikasida bank tizimi barqarorligini oshirish va pul-kredit siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari	106
6	DAVLAT BYUDJETI, SOLIQLAR VA DAVLAT QARZI. DAVLATNING BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI	109
6.1	Davlat byudjetining mohiyati, tarkibi va funksiyalari. Davlat byudjeti taqchilligi va profitsiti	109
6.2	Soliqlar, soliqlarning turlari, funksiyalari. Soliq va soliq stavkalari turlari. Soliq siyosati	117
6.3	Soliqqa tortish mezonlari. Soliq yuki. Laffer egri chizig'i	124
6.4	Byudjet-soliq (fiskal) siyosati: mohiyati, maqsadlari va vositalari	126
6.5	O'zbekiston Respublikasi byudjet – soliq siyosatining o'ziga xos xususiyatlari	131
7	MAKROIQTISODIY MUVOZANAT. IS-LM MODELINING SHAKLLANISHI VA TADBIQI	132
7.1	Tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat IS egri chizig'i	132
7.2	Pul bozoridagi muvozanat LM egri chizig'i	136
7.3	IS-LM modelidagi muvozanat	138
7.4	IS-LM modelida byudjet – soliq siyosati	140
7.5	IS-LM modelida pul-kredit siyosati	142
7.6	Narxlar o'zgarishi sharoitida rag'batlantiruvchi fiskal va pul-kredit siyosati	144
8	IQTISODIY O'SISH: UMUMIY TAVSIFI, NEOKEYNSCHA VA NEOKLASSIK MODELLAR	147
8.1	Iqtisodiy o'sish tushunchasi. Iqtisodiy o'sish o'lchovi: potensial va haqiqiy daromad dinamikasi	147
8.2	Iqtisodiy o'sish turlari (ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sish)	149
8.3	Iqtisodiy o'sishning taklifi, talab va taqsimot omillari	150
8.4	Iqtisodiy o'sish modellarining mohiyati va ahamiyati	153
8.5	O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy o'sish sur'atlari va omillari	163
9	IQTISODIY TEBRANISHLAR. MEHNAT BOZORI VA ISHSIZLIK. INFLYASIYA NAZARIYASI. ISHSIZLIK VA INFLYASIYA	165
9.1	Iqtisodiy davrning mohiyati uning bosqichlari va ularning tavsifi	165
9.2	Iqtisodiy tebranishlarning sabablari, tebranishlarning turli tarmoqlarga ta'siri va hozirgi kundagi xususiyatlari	168
9.3	Ishsizlik tushunchasi. Ishsizlikning neoklassik va keynscha konsepsiyalari	170
9.4	Mehnat bozori. Ish kuchi taklifi va unga talab. Bandlik multiplikatori	179
9.5	Ishsizlik turlari va ish bilan to'la bandlilik. Ishsizlikning iqtisodiy va	

	ijtimoiy oqibatlari. Ouken qonuni	182
9.6	Inflyasiya sabablari, mohiyati, hisoblanishi, turlari va darajasi	185
9.7	Inflyasiyaning ijtimoiy oqibatlari. Inflyasiyaga qarshi siyosatning mohiyati, vositalari	190
9.8	Inflyasiya va ishsizlik. Fillips egri chizig'i. Inflyasiya sur'ati va ishsizlik darajasi o'rtasidagi optimal mutanosiblik	195
9.9	O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotidagi inflyasiya jarayonlari va inflyasiyaga qarshi siyosatni xususiyatlari	197
10	DAVLAT TOMONIDAN IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH	201
10.1	Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat ishtroki tavsifi va darajasini o'zgarishi	201
10.2	Davlatning iqtisodiy vazifalari. Davlat tomonidan tartibga solish subyektlari va obyektlari	206
10.3	Iqtisodiyotga davlat aralashuvining shakllari va usullari	208
10.4	Iqtisodiyotga davlat aralashuvining chegaralari	213
10.5	Ijtimoiy tovarlar: tushunchasi, mohiyati va tasnifi	216
10.6	Davlat sektori va davlat mulki	216
10.7	Milliy iqtisodiyotda ijtimoiy tanlov. Ijtimoiy tanlovi nazariyasi	218
11	XALQARO SAVDO NAZARIYALARI	220
11.1	Xalqaro savdoning zarurligi va ko'rinishlari	220
11.2	A.Smitning mutloq ustunlik, D.Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyalari	226
11.3	Xeksher-Olin neoklassik nazariyasi	230
11.4	Tashqi savdo siyosati: mohiyati, maqsadi va usullari	231
11.5	O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining o'ziga xos xususiyatlari	235
11.6	Tashqi savdo dinamikasi, tovarlarga ko'ra tarkibi va diversifikatsiyalash	235
12	TO'LOV BALANSI. VALYUTA KURSI	244
12.1	To'lov balansi tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi	244
12.2	Ichki va tashqi balans. To'lov balansi tahlili. To'lov balansi taqchilligi. To'lov balansining tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar	251
12.3	To'lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari	254
12.4	Valyuta va jahon valyuta tizimi	256
12.5	Valyuta bozori. Valyuta ayirboshlash zarurati. Chet el valyutasiga talab. Chet el valyutasini taklif etish	259
12.6	Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar	266
12.7	Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat. Xarid qobiliyati pariteti	270
12.8	Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar	271
12.9	Makroiqtisodiy siyosatning muvozanatli valyuta kursiga ta'siri	276
13	OCHIQ IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY SIYOSAT	280

13.1	Ochiq iqtisodiyotda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi	280
13.2	Eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri. Eksport va import o'rtasidagi bog'liqlik	283
13.3	Ochiq iqtisodiyot uchun Keynes xochi	287
13.4	Mandell-Flemingning ochiq iqtisodiyot modeli	290
13.5	Kapitalning past mobilligi sharoitida pul-kredit va fiskal siyosat	298
13.6	Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida iqtisodiy siyosat	300
	GLOSSARIY	304
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	310

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
1 ВВЕДЕНИЕ МАКРОЭКОНОМИКУ	4
1.1 История формирования предмета «Макроэкономика», его объект, предмет, функции и взаимосвязь с другими дисциплинами	4
1.2 Методы макроэкономики: моделирование и агрегирование.	13
1.3 Макроэкономические модели, эндогенные и экзогенные переменные	15
1.4 Понятие закрытой и открытой экономики	18
1.5 Модель кругооборота. Поток «доходы-затраты» и «ресурсы-продукция»	21
2 ОСНОВНЫЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ	25
2.1 Система показателей, применяемая в макроэкономическом анализе	25
2.2 Основные условия подсчета ВВП	28
2.3 Подсчет ВВП по потоку доходов и расходов	30
2.4 Другие показатели в системе национальных счетов и соотношение между ними	32
2.5 Основные макроэкономические идентичности. Равенство доходов и расходов. Равенство инвестиций и сбережений	33
2.6 Номинальный и реальный ВВП. Индекс цен	36
3 МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ: СОВОКУПНЫЙ СПРОС И СОВОКУПНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ	39
3.1 Понятие совокупного спроса и его составляющие. Кривая AD.	39
3.2 Ценовые и неценовые факторы совокупный спрос	41
3.3 Понятие совокупного предложения и кривой AS. Факторы, влияющие на совокупное предложение	45
3.4 Равновесие совокупного спроса и совокупного предложения (AD-AS)	50
4 ПОТРЕБЛЕНИЕ, СБЕРЕЖЕНИЯ И ИНВЕСТИЦИИ	54
4.1 Классическая и кейнсианская теория макроэкономического равновесия.	54
4.2 Алгебраическое и графическое изображение функции потребления. Функция сбережения и ее график	60
4.3 Норма ожидаемой прибыли. Коэффициент Тобина	66
4.4 Факторы, определяющие нестабильность инвестиций	70
4.5 Особенности инвестиционной политики Республики Узбекистан	73
5 ДЕНЕГИ И РЫНОК ЦЕННЫХ БУМАГ. ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНАЯ СИСТЕМА	77
5.1 Сущность денег и их функции денег, денежные агрегаты	77
5.2 Теория спроса на деньги, модели и график спроса на деньги	88
5.3 Кривая спроса на деньги. Эффект Фишера	89

5.4	Предложение денег. Модел денежного предложения. Денежный мультипликатор	92
5.5	Равновесие на денежном рынке	95
5.6	Структура банковской системы. Банковские операции и их роль в экономике. Банковский мультипликатор	98
5.7	Сущность денежно-кредитной политики, конечные цели	100
5.8	Укрепление устойчивости банковской системы в Республике Узбекистан и основные направления совершенствования денежно-кредитной политики	106
6	ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ, НАЛОГИ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДОЛГ. БЮДЖЕТНО - НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА	109
6.1	Государственные бюджет: структура и функции. Дефицит и профицит государственного бюджета	109
6.2	Налоги, виды и функции. Виды налоговых ставок. Налоговая политика	117
6.3	Критерии налогообложения. Налоговое бремя. Кривая Лаффера	124
6.4	Бюджетно-налоговая (фискальная) политика: сущность, цели и инструменты	126
6.5	Особенности бюджетно-налоговой политики Республики Узбекистан	131
7	МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ РАВНОВЕСИЕ. ПОСТРОЕНИЕ МОДЕЛИ IS-LM И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ	132
7.1	Равновесие на рынке товаров и услуг кривая IS	132
7.2	Равновесие на денежном рынке и кривая LM	136
7.3	Равновесие в модели IS-LM	138
7.4	Бюджетно-налоговая политика в модели IS-LM	140
7.5	Денежно-кредитная политика в модели IS-LM	142
7.6	Стимулирующая фискальная и денежно-кредитная политика в условиях нестабильности цен	144
8	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ, НЕОКЕЙНСИАНСКИЕ И НЕОКЛАССИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ	147
8.1	Понятие экономического роста. Измерение экономического роста: динамика потенциального и фактического дохода	147
8.2	Типы экономического роста (экстенсивный и интенсивный экономический рост)	149
8.3	Факторы экономического роста предложения, спроса и распределения	150
8.4	Сущность и значение моделей экономического роста	153
8.5	Темпы и источники экономического роста в Республике Узбекистан	163
9	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ. РЫНОК ТРУДА И БЕЗРАБОТИЦА. ТЕОРИЯ ИНФЛЯЦИИ. БЕЗРАБОТИЦА	

	И ИНФЛЯЦИЯ	165
9.1	Сущность экономического цикла. Виды цикла .	165
9.2	Причины экономических колебаний, влияние колебаний на различные отрасли и их современные особенности	168
9.3	Понятие безработицы. Неоклассические и кейнсианские концепции безработицы	170
9.4	Рынок труда. Предложение рабочей силы и спрос на нее. Мультипликатор занятости	179
9.5	Виды безработицы и полная занятость. Экономические и социальные последствия безработицы. Закон Оукена	182
9.6	Виды, причины, характер, измерение уровня инфляции	185
9.7	Социальные последствия инфляции. Сущность и направления антиинфляционной политики	190
9.8	Инфляция и безработица. Кривая Филлипса. Оптимальное соотношение между темпами инфляции и уровнем безработицы	195
9.9	Процессы инфляции в экономике Республики Узбекистан и особенности антиинфляционной политики	197
10	ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ	201
10.1	Участия государства в регулировании экономики и изменения его степени	201
10.2	Экономические функции государства. Субъекты и объекты государственного регулирования	206
10.3	Формы и методы государственного регулирования экономики	208
10.4	Рамки государственного вмешательства в экономику	213
10.5	Общественные блага: понятие, сущность и классификация	216
10.6	Государственный сектор и государственная собственность	216
10.7	Общественный выбор в национальной экономике. Теория национального выбора	218
11	ТЕОРИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ	220
11.1	Необходимость и виды международной торговли	220
11.2	Теории абсолютного преимуществ А. Смита, теории сравнительных преимуществ Д. Рикардо	226
11.3	Неоклассическая теория Хекшера-Олина	230
11.4	Внешнеторговая политика: сущность, цель и формы	231
11.5	Особенности внешнеэкономической политики Республики Узбекистан	235
11.6	Динамика внешней торговли, товарная структура и диверсификация	235
12	ПЛАТЕЖНЫЙ БАЛАНС. ВАЛЮТНЫЙ КУРС	244
12.1	Понятие и структура платежного баланса	244
12.2	Внутренний и внешний баланс. Анализ платежного баланса. Дефицит платежного баланса. Взаимосвязь компонентов платежного баланса	251
12.3	Инструменты и методы макроэкономического регулирования	

	платежного баланса	254
12.4	Валюта и международная валютная система	256
12.5	Валютный рынок. Необходимость валютного обмена. Спрос на иностранную валюту. Предложение иностранной валюты	259
12.6	Валютный курс и его определяющие факторы	266
12.7	Соотношение между номинальным и реальным валютным курсом. Паритет покупательной способности	270
12.8	Факторы, влияющие на валютный курс	271
12.9	Влияние макроэкономической политики на равновесие на валютном рынке	276
13	МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В ОТКРЫТОЙ ЭКОНОМИКЕ	280
13.1	Равновесное объем производство в открытой экономике	280
13.2	Влияние экспорта и импорта на национальную экономику. Взаимосвязь экспорта и импорта	283
13.3	Кейнсианский крест для открытой экономики	287
13.4	Модель открытой экономики Манделла-Флеминга	290
13.5	Денежно-кредитная и фискальная политика в условиях низкой мобильности капитала	298
13.6	Экономическая политика в условиях свободно плавающих валютных курсов	300
	ГЛОССАРИЙ	304
	ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	310

CONTENT

	INTRODUCTION	3
1	INTRODUCTION TO MACROECONOMICS	4
1.1	The history of the formation of the subject "Macroeconomics", its object, subject, functions and relationship with other disciplines	4
1.2	Macroeconomic Methods: Modeling and Aggregation.	13
1.3	Macroeconomic models, endogenous and exogenous variables	15
1.4	Closed and open economy concept	18
1.5	Circuit model. The flow of "income-costs" and "resources-products"	21
2	BASIC MACROECONOMIC INDICATORS	25
2.1	The system of indicators used in macroeconomic analysis	25
2.2	Main conditions for calculating GDP	28
2.3	Counting GDP in the flow of income and expenses	30
2.4	Other indicators in the system of national accounts and the ratio between them	32
2.5	Major macroeconomic identities. Equality of income and expenses. Equality of investments and savings	33
2.6	Nominal and real GDP. Price index	36
3	MACROECONOMIC ANALYSIS: TOTAL DEMAND AND TOTAL SUPPLY	39
3.1	The concept of aggregate demand and its components. AD curve.	39
3.2	Price and non-price factors aggregate demand	41
3.3	The concept of aggregate supply and the AS curve. Factors affecting aggregate supply	45
3.4	Equilibrium of Aggregate Demand and Aggregate Supply (AD-AS)	50
4	CONSUMPTION, SAVINGS AND INVESTMENTS	54
4.1	Classical and Keynesian theory of macroeconomic equilibrium.	54
4.2	Algebraic and graphical representation of the consumption function. The savings function and its schedule	60
4.3	The expected profit rate. Tobin coefficient	66
4.4	Factors Determining Investment Volatility	70
4.5	Features of the investment policy of the Republic of Uzbekistan	73
5	MONEY AND SECURITIES MARKET. MONETARY SYSTEM	77
5.1	The essence of money and their functions of money, monetary aggregates	77
5.2	Money demand theory, money demand models and graph	88
5.3	Demand curve for money. Fisher effect	89
5.4	Money supply. Money supply model. Money multiplier	92
5.5	Equilibrium in the money market	95
5.6	The structure of the banking system. Banking operations and their role in the economy. Banking multiplier	98
5.7	The essence of monetary policy, ultimate goals	100
5.8	Consolidation of the stability of the banking system in the Republic	

	of Uzbekistan and the main directions of improving monetary policy	106
6	STATE BUDGET, TAXES AND STATE DEBT. BUDGET AND TAX POLICY OF THE STATE	109
6.1	State budget: structure and functions. Deficit and surplus of the state budget	109
6.2	Taxes, types and functions. Types of tax rates. Tax policy	117
6.3	Tax criteria. Tax burden. Laffer curve	124
6.4	Fiscal (fiscal) policy: essence, goals and instruments	126
6.5	Features of the fiscal policy of the Republic of Uzbekistan	131
7	MACROECONOMIC BALANCE. CONSTRUCTION OF THE IS-LM MODEL AND ITS APPLICATION	132
7.1	Equilibrium in the market of goods and services IS curve	132
7.2	Money Market Equilibrium and the LM Curve	136
7.3	Equilibrium in the IS-LM model	138
7.4	Fiscal Policy in the IS-LM Model	140
7.5	Monetary Policy in the IS-LM Model	142
7.6	Stimulating Fiscal and Monetary Policy in a Volatile Price Environment	144
8	ECONOMIC GROWTH: GENERAL CONCEPT, NEO KEYNSIAN AND NEOCLASSIC MODELS	147
8.1	Economic growth concept. Measuring economic growth: dynamics of potential and actual income	147
8.2	Types of economic growth (extensive and intensive economic growth)	149
8.3	Factors of economic growth in supply, demand and distribution	150
8.4	The essence and significance of economic growth models	153
8.5	Rates and sources of economic growth in the Republic of Uzbekistan	163
9	ECONOMIC CYCLES. LABOR MARKET AND UNEMPLOYMENT. INFLATION THEORY. UNEMPLOYMENT AND INFLATION	165
9.1	The essence of the business cycle. Cycle types.	165
9.2	Causes of economic fluctuations, the impact of fluctuations on various industries and their modern features	168
9.3	Unemployment concept. Neoclassical and Keynesian concepts of unemployment	170
9.4	Labor market. Labor supply and demand for it. Employment multiplier	179
9.5	Types of unemployment and full employment. Economic and social consequences of unemployment. Okun's law	182
9.6	Types, causes, nature, measurement of inflation	185
9.7	The social consequences of inflation. The essence and directions of anti-inflationary policy	190
9.8	Inflation and unemployment. Phillips curve. The optimal ratio	

between inflation and unemployment rate	195
9.9 Inflation processes in the economy of the Republic of Uzbekistan and features of anti-inflationary policy	197
10 STATE REGULATION OF THE ECONOMY	201
10.1 State participation in the regulation of the economy and changes in its degree	201
10.2 Economic functions of the state. Subjects and objects of state regulation	206
10.3 Forms and methods of state regulation of the economy	208
10.4 Framework for government intervention in the economy	213
10.5 Public goods: concept, essence and classification	216
10.6 Public sector and public property	216
10.7 Public choice in the national economy. National choice theory	218
11 THEORY OF INTERNATIONAL TRADE	220
11.1 Necessity and types of international trade	220
11.2 A. Smith's theory of absolute advantages, D. Ricardo's theory of comparative advantage	226
11.3 Neoclassical Heckscher-Ohlin theory	230
11.4 Foreign trade policy: essence, purpose and forms	231
11.5 Features of foreign economic policy of the Republic of Uzbekistan	235
11.6 Foreign trade dynamics, commodity structure and diversification	235
12 PAYMENT BALANCE. EXCHANGE RATE	244
12.1 The concept and structure of the balance of payments	244
12.2 Internal and external balance. Analysis of the balance of payments. Balance of payments deficit. Relationship between the components of the balance of payments	251
12.3 Instruments and methods of macroeconomic regulation of the balance of payments	254
12.4 Currency and international monetary system	256
12.5 Currency market. The need for foreign exchange. Foreign exchange demand. Foreign currency supply	259
12.6 Exchange rate and its determinants	266
12.7 The ratio between nominal and real exchange rates. Purchasing power parity	270
12.8 Factors affecting the exchange rate	271
12.9 Impact of Macroeconomic Policy on Equilibrium in the Foreign Exchange Market	276
13 MACROECONOMIC POLICY IN THE OPEN ECONOMY	280
13.1 Equilibrium volume of production in an open economy	280
13.2 Impact of exports and imports on the national economy. The relationship between exports and imports	283
13.3 Keynesian Cross for an Open Economy	287
13.4 The Mundell-Fleming open economy model	290
13.5 Monetary and Fiscal Policy in the Context of Low Capital Mobility	298

13.6	Economic policy in the context of freely floating exchange rates	300
	GLOSSARY	304
	REFERENCES	310